

*Альманах издан при поддержке  
Сергея Рафаиловича Гриневецкого*

Асоціація європейської культури  
«Золота акація»

**ПІВДЕННИЙ ЗАХІД.  
ОДЕСИКА**

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ  
АЛЬМАНАХ

**ВИПУСК 27**

Одеса  
«Друкарський дім»  
2019

Ассоциация европейской культуры  
«Золотая акация»

**ЮГО-ЗАПАД.  
ОДЕССИКА**

ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ НАУЧНЫЙ  
АЛЬМАНАХ

**ВЫПУСК 27**

Одесса  
«Печатный дом»  
2019

УДК 930.152.066  
ББК 84 (4Укр=Рус) 6-5Од  
Ю 16

**Головний редактор: Савченко В. А.,** доктор історичних наук.

**Редакційна колегія:**

**Бачинська О. А.,** доктор історичних наук, професор (Одеса);  
**Бажан О. Г.,** кандидат історичних наук (Київ);  
**Гончарук Т. Г.,** доктор історичних наук, професор (Одеса);  
**Дьомін О. Б.,** доктор історичних наук, професор (Одеса);  
**Добролюбський А. О.,** доктор історичних наук, професор (Одеса);  
**Михайлуца М. І.,** доктор історичних наук, професор (Одеса);  
**Тригуб О. П.,** доктор історичних наук, професор (Миколаїв);  
**Хмарський В. М.,** доктор історичних наук, професор (Одеса).

**Рецензент: Діанова Н. М.,** доктор історичних наук, професор (Одеса)

Контактний телефон редакції та секції «Одесика» Одеського  
Будинку вчених: 8 (050) 392-27-31

**Ю 16      Південний захід. Одесика.**  
Історико-краєзнавчий науковий альманах. - Вип. 27. - Одеса:  
Друкарський дім, 2019. - 268 с.  
**ISBN 978-966-389-291-8**

На 1-й ст. обкладинки – Бренсон Де Ку. Фото Одеси. Поч. 1930-х рр.  
На 2-й ст. обкладинки – Карта Чорного моря

## ЗМІСТ ВИПУСКУ № 27

Вступне слово С. Гриневецького ..... 7

### СТЕПИ ЛУКОМОР'Я

**Сапожников И.** (Черноморск) Курганы Хаджибея – Одессы на картах, планах и в описании конца XVIII – начала XX в ..... 8

**Аргатюк С.** (с. Прилиманське), **Сапожников І.** (Черноморськ) З історії одеських передмість у XIX – на початку XX ст.: хутір Протасових – Скальковських на Сухому Лимані ..... 37

**Ложешник А., Ложешник Н.** (с. Йосипівка). Аграрні відносини другої половини XIX ст. (на прикладі поміщицького землеволодіння Тираспільського повіту) ..... 59

**Корень О., Аріна Корінь А.** (с.Ройлянка) Генеалогічні дослідження прізвищ мешканців села Ройлянка. Шляхи пізнання історії роду ..... 68

### КРАЙ В ЕПОХУ ДИКТАТУР

**Михайлуца М.** Церковний локус – Покровська і Входоієрусалимська громади УАПЦ в Одесі: їх діяльність і долі пасторів (1917-1938) ..... 89

**Бажан О.** (Київ), **Золотарьов В.** (Харків) «Знавець інформаційної чекістської справи» (начальник Особового відділу УДБ УНКВС по Одеській області Бориса Глузберг) ..... 110

**Синявська О., Ткаченко В.** Взаємозв'язки німецького населення Трансністрії з німецькою окупаційною владою (1941-1944 рр.) ..... 124

**Вінцковський Т.** Футбол у системі фізичного виховання студентів ОДУ імені І.І. Мечникова в повоєнний період ..... 137

## ОБЛИЧЧЯ ЗЕМЛЯКІВ

- Новікова Л.** Перші кроки А. О. Скальковського як історика Одеси (з публікацією фрагментів маловідомого рукопису) ..... 153
- Грицьков А.** Одесские вехи биографии Николая Миклухо-Маклая ..... 168
- Чисников В.** (Киев) Один из организаторов одесского общества трезвости А. И. Ярышкин – корреспондент и адресат Льва Толстого ..... 197
- Савченко В.** «Ключевой» Николай Рогдаев ..... 208
- Васильев К., Нечаев О.** (Пермь) Спецпоселенец и академик Евгений Антонович Вагнер: одесский период жизни по архивному студенческому делу ..... 240

## СТУДЕНТСЬКА ТРИБУНА

- Опанасюк О.** Початок Першої світової війни на сторінках газети «Одесские новости» 1914 р ..... 252

## КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ КРАЄЗНАВЦЯ

- Гончарук Т.** Погляд польського літератора на Одесу 1843 року ..... 257
- Гончарук Т.** Картини, малюнки та гравюри як історичне джерело ..... 262
- Савченко В.** Рецензия на книгу «Герман Пынтя - Торжество справедливости. Мое досье» ..... 265

## ШАНОВНІ ДРУЗІ!

Вітаю вас із виходом 27-го номера історико-краєзнавчого альманаху «Південний Захід. Одесика»!

В часи суспільних змін вкрай важливо зберігати розсудливість та об'єктивний підхід. І історія допомагає нам в цьому. Адже в документах різних епох дуже часто знаходимо ми споріднене із нашим сьогоденням, а в думках людей минулого - співзвучність нашим сучасним думкам.

Моє стійке переконання - в історії не буває неактуальних тем. Бо дуже часто актуальність перетворюється на банальну кон'юнктуру, в намагання догодити новим правителям. А за цією кон'юнктурою забувається вічне - духовний зв'язок часів та нерозривність історичної пам'яті. Історія настільки багатогранна, що її неможливо вмістити у прокрустове ложе ідеологічних концепцій та урядових постанов. Ми вже не раз мали можливість пересвідчитися в цьому.

Саме тому нинішній номер альманаху «Південний Захід. Одесика» - це приклад того, як локальні, на перший погляд, теми дозволяють нам краще зрозуміти дух епох, про які йде мова. І неважливо, йдеться про перші кроки відомого історика Одеси Аполлона Скальковського чи про одеські віхи відомого дослідника Миколи Міклухо-Маклая, про період окупації Одеси 1941-1944 рр. чи археологічні дослідження курганів. За кожним - праця історика, його щире захоплення та ентузіазм. Тож, не вагаючись, відкривайте нову книжку і поринайте у захопливий світ історії. Переконаний, що, як і раніше, кожен знайде в альманасі щось цікаве і корисне для себе.

А всіх нас - із нашим маленьким святом!

*Щиро Ваш*

*Сергій Гриневецький*

## СТЕПИ ЛУКОМОР'Я

*Игорь Сапожников (Черноморск),  
доктор исторических наук, Институт археологии НАНУ*

### КУРГАНЫ ХАДЖИБЕЯ - ОДЕССЫ НА КАРТАХ, ПЛАНАХ И В ОПИСАНИЯХ КОНЦА XVIII - НАЧАЛА XX в.

Археологии Одессы посвящено немало книг и статей<sup>1</sup>. В них описаны в основном остатки античных поселений с некрополями и более поздние объекты – литовский замок, османские укрепления и маяк, другие объекты. В ряде работ опубликованы материалы более ранних поселений и курганов, раскопанных в конце XIX–XX вв. близ Люстдорфа и Усатово, на Новой Слободке. Вместе с тем более или менее полный перечень существовавших и уничтоженных археологических памятников района до сих пор не составлен. Больше всего «не повезло» курганам, которых в единственной сводке такого рода отмечено до 10-12 в пяти-семи местах: на Жеваховой горе, у сс. Кривая Балка, Усатово, Сухого Лимана, по Люстдорфской дороге (на бывшем 2-м Еврейском кладбище) и близ того же Люстдорфа, но без схем и привязок к местности [1, с. 47, 94, 125; Сравн.: 2, с. 100-101]. Потому-то данная статья посвящена картографии курганов Одессы и ее окрестностей, курганам как объектам культурного наследия и элементам ландшафта, а также истории их изучения и топографии.

Существует мнение, что первые курганные насыпи на территории нынешней Одессы, и даже точнее – в районе будущего Греческого рынка, описал Ж.Б. Лешевалье в 1789 г. [3, с. 20]. На самом деле этот француз в Хаджибее не был, а

---

<sup>1</sup>Территория Одессы рассматривается в границах, установленных в 1792 г. Для Хаджибея: от Сухого до Куяльницкого лиманов, включая сс. Татарка (Прилиманское), Дальник, Гниляково (Дачное), Усатово и др., существовавших до начала 1920-х гг.

воспользовался записками своего земляка инженера А.Ж. де Лафитта-Клаве, сделанными в 1784 г. в ходе морской экспедиции. Приведу цитату из них: «Побережье между Днепром и Днестром преимущественно обрывистое, до 50-60 футов [15-18 м] высотой. Исключение составляют долины нескольких впадающих в море небольших рек и балок, которые неудобны для высадки с моря. Весь этот край окультурен только возле редкого жилья. В основном это лишенная деревьев плоская равнина, которая увенчана лишь курганами, использовавшимися когда-то в качестве гробниц» [4, с. 148].

Очевидно, что такая «локализация» памятников не дает никаких оснований для их привязки к одесским курганам, упомянутым И.А. Стемпковским в 1826 г.: «старожилы помнят, что в окрестности [Нового бульвара] было несколько курганов, и один таковой, довольно высокий, был срыт в 1803 году при постройке домов нынешнего Греческого рынка» [5, с. 203].

Курганы окрестностей Хаджибея впервые и целенаправленно были нанесены на карту в 1790 г. (Прил. 1, 1). Сама она схематична (Кривой Балкой названа Нерубайская), но на будущих землях Одессы отмечено 16 крупных насыпей. Большинство хорошо привязывается: к мысу Ланжерон (рядом «Морской маяк»); Жеваховой горе, Шкодовой горе; к мысу, образованному балками Кривой и Казацкой (Водяной); к северу от с. Татарки и др. (Рис. 1; См. ниже). Именно тогда были верно определены основные места концентрации курганов в исследуемом нами районе.

Дальнейшие работы топографов и землемеров самого конца XVIII – первой половины XIX в. добавили не много источников по нашей теме. К сожалению, на целом ряде планов генерального межевания, как и на листе LI «Специальной карты западной части РИ» 1826-1840 гг., одесские курганы отсутствуют. Более того, их нет на одном из наиболее подробных «Генеральном плане города Одессы с принадлежащей оному землею» К.О. Делаквы 1835 г. (М: 1 верста в дюйме).

Почти исключением являются 2-3 насыпи на картах частей Черного моря капитана Е.П. Манганари 1830, 1835 и

1836 гг. (Прил. 1, 2-4)<sup>2</sup>, на которых они обозначены значком «курган» и специальным знаком «отличительный курган, удобный для пеленга» (с точкой в центре). Первые располагались у Люстдорфа (на правом берегу балки) и на мысу Кривой Балки (Рис. 2), второй – примерно в 1,0 км к СЗ от маяка (построен в 1827 г.) на мысу, «М. Фонтан». Подчеркну, что на этих картах нет ни маяка, ни кургана на Ланжероне<sup>3</sup> (как и маяка на Карантинном молу), а «отличительный курган для пеленга» у Большого Фонтана отсутствует на более поздних картах.

Этапным событием в изучении курганов района стали топографические съемки, проведенные под руководством Е.В. фон Руге в 1851 г. в ходе создания многолистовой Военно-топографической карты (трехверстовки). Земли Одессы изображены на двух ее листах (XXX-9 и XXXI-9; Прил. 1, 5-6) и их копии доступны в сети Интернет. Материалы этих работ легли в основу многих карт и планов Одессы разных масштабов, в первую очередь выполненных А.П. Чирковым и Карасевым в 1860-1870-х гг. (Прил. 1, 8-10), но их качественные копии не опубликованы [7].

Особо скажу о гравированном «Плане города Одессы» 1854 г. (Прил. 1, 7). Он самый подробный из известных (М: 250 саж. в дюйме), но охватывает лишь центр одесских земель. Этот пробел заполняют не только два листа «трехверстовок», но и планы 1892 и 1894 гг., выполненные по съемкам М.М. Дитерихса 1860-1870 гг. Они публиковались несколько раз в авторской редакции и дополнены гидрологическими и геологическими материалами И.Ф. Синцова и др. (Прил. 1, 11-14).

Подводя итоги обзора источниковедческой базы, подчеркну, что она вполне информативна для описания топографии многих одесских курганов, но в нашем распоряжении

<sup>2</sup> И на других атласах и лоциях Черного моря: И.М. Будищева 1807 г., Э. Тетбу де Мариньи 1850 г. и др.

<sup>3</sup> Можно допустить, что к тому времени оба эти объекта были разрушены интенсивной береговой абразией, описанной в районе Ланжерона А.И. Маркевичем на основании сравнения изменений береговой линии по картам [6, с. 29-33].

нет планов 1790-1840-х гг. центральной части города, на которых были бы изображены интересующие нас объекты. Отчасти их заменяют письменные источники.

Прежде чем перейти к анализу последних, кратко остановлюсь на географии центра Одессы. Основные балки: Кривая, Водяная (Казацкая), Военная, Карантинная и др. сильно расчленили эту территорию. Наиболее высокие участки водораздельного плато (на Шкодовой горе, у лютеранской кирхи, здания СБУ на ул. Екатерининской, обсерватории в парке им. Т. Шевченко и в других местах) достигают абсолютных отметок +53-56 м. В историческом центре города отметки главных точек следующие: Приморский бульвар (места античного поселения, османских крепости и замка) – +30-31 м; Оперный театр – Пале-Рояль (место литовского замка) – +42-43 м [8, с. 55-56]. Именно здесь, в районе Театральной площади, И.П. Бларамберг и И.А. Стемповский локализовали античный некрополь [9, с. 440-441, 461-462] и курганные насыпи, упомянутые местными жителями [5, с. 203].

Поскольку материалы о поселении на Приморском бульваре и его некрополе издавались не раз [10, с. 146-149; 11; 12], а новые факты о наличии там курганов не появились, автор может лишь согласиться с точкой зрения названных исследователей, признав дальнейшие рассуждения на эту тему малопродуктивными.

Еще одним местом с курганами в центре города оказался район Новой лютеранской церкви, построенной в 1825-1827 гг. Там в апреле 1826 г. «между церковью и близлежащими казармами» были «раскопаны» две насыпи, при самих раскопках присутствовал И.П. Бларамберг. В первой нашли «остатки медного меча» и «гробницу с остовом», у черепа которого стоял крупный черноглинянный сосуд с вертикальными полосами высотой 6 вершков (26,4 см). Второй курган содержал погребение, в котором выявили «несколько медных украшений и стеклянных бус» [9, с. 441; 10, с. 149]. Хотя о более или менее точной датировке этих находок говорить не приходится, подчеркну, что существование курганов на одной из наиболее высоких точек водораздельного

мыса, образованного правым берегом б. Водяной и морским берегом, логично и не вызывает удивления.

В 1837 г. география одесских курганов вышла за пределы городской черты на земли градоначальства. Тогда путешественник И.Г. Коль, будучи в Люстдорфе, записал: «На самом высоком пункте степи находится курган высотой около 2 немецких сажень [около 3,8 м] и около 200 шагов в окружности, конической формы, по сторонам от него 3 или 4 кургана меньших размеров; от большого кургана по хребту степи тянется цепь едва заметных курганов числом не менее 35, расположенных очень близко друг от друга, тоже конической формы, не выше 1½ арш. высоты и не более 150 футов в окружности» [13, с. 141-142].

По-видимому, эта информация, опубликованная в 1841 г. в популярной книге, послужила одной из причин посещения Люстдорфа экспедицией А.С. Уварова в 1848 г. Там были выявлены яркие следы античного поселения с некрополем на мысу, образованном двумя балками (на землях хутора Каске или Гаске), и два кургана. Первый отмечен «на запад от хутора», второй – «севернее, близ Бурлацких хуторов» [10, с. 150]. Оба нанесены на план, где видно, что они стоят на значительном расстоянии друг от друга на краю плато правого берега б. Люстдорфской, второй – напротив х. Бурлацких, что на левом берегу Сухого лимана [15, л. 30]<sup>4</sup>.

По данным В.Н. Ястребова, примерно в 1870-х гг. Гросс-Либентальское волостное правление сообщило о том, что на землях Люстдорфа известен только один курган 1½ саж. высотой, который не раскапывался [14, с. 164]. Очевидно, что это и была небольшая насыпь, отмеченная ранее И.Г. Колем и А.С. Уваровым.

Вскоре В.И. Гошкевич записал данные о том, что в 1892 г. библиотекарь Одесского общества истории и древностей Яковлев «доисследовал четыре курганчика вблизи Люстдорфа, вскрытые грабителями», и обнаружил «небольшой глиняный кувшинчик, несколько кусочков от амфоры, два

---

<sup>4</sup> Хутор Гаске занимал участок № 60, а земельный надел колонии Люстдорф – № 21. Позже второй из них номера не имел, так как чересполосно входил в состав Гросс-Либентальской волости Одесского уезда (Прил. 11).

разбитых обожженных глиняных сосуда и бронзовое кольцо» [16, с. 41]. По составу находок и размерам насыпей можно заключить, что на этот раз говорилось не о курганной цепи, а об античном некрополе к северу от поселения, найденном А.С. Уваровым.

Позже В.И. Гошкевич отметил: «Зимой 1914-1915 гг. при саперных работах на возвышенности над Люстдорфским берегом найдены парные глиняные матрицы для отливки серпов и небольшой глиняный лепленный сосуд с каннелюрами по брюшку», которые попали в Херсонский музей. Кроме того, выявили «несколько глиняных матриц, между ними одна для отливки, по-видимому, топоров со втулкой, но все они фрагментированы». Через год место военной траншеи В.И. Гошкевич посетил лично, но ничего не обнаружил [16, с. 41-42], а вскоре в прессе появилась информация о том, что «на морском берегу недалеко от Люстдорфа... оказалась доисторическая мастерская» для отливки древних серпов [17, с. 56]. Автор рискнет предположить, что тогда был найден клад или инвентарь погребения, скорее всего, связанного с цепью курганов, выявленных И.Г. Колем.

Материалы о Люстдорфе, опубликованные до 1917 г., завершает запись В.И. Гошкевича о том, что, по местным поверьям, на землях этого села, в 1½ верстах по дороге к Бурлачым хуторам, примерно в 80 саж. вправо от нее хранится «клад из золота», поиски которого не дали результата [18, с. 60-61]. На мой взгляд, речь здесь может идти о могильной насыпи, отмеченной на картах, снятых М.М. Дитерихсом (Прил. 1, 11, 13-14). В целом же на трехверстовке начала 1850-х гг. хорошо видны все 4-5 значительных курганов, впервые описанные И.Г. Колем, а также курган с кладом В.И. Гошкевича (на карте тут две насыпи рядом), расположенные на краю плато правого берега Люстдорфской балки (Рис. 3).

Следующим археологическим урочищем, расположенным в VI части одесских земель, была Жевахова гора. Профессор А.О. Добролюбский не раз заявлял, что там, к северу от «остатков одного из самых крупных в Северном Причерноморье древнегреческих святилищ», со степной стороны «прилегал обширный курганный могильник, именовав-

шийся местными жителями и казаками Долгою Могилою». По его данным, это «курганное поле» состояло из более чем 200 насыпей и на нем (поле) накануне штурма Хаджибейского замка 14 сентября 1789 г. переночевал отряд Й.М. де Рибаса [19, с. 126].

В этой цитате есть ряд преувеличений и неточностей, но мы остановимся на основных. Дело в том, что упомянутый отряд не ночевал в указанном месте, да и не мог этого сделать, чтобы не выдать свой скрытный подход к Хаджибейскому замку. В описании его движения за три дня до штурма Долгая Могила упомянута, но ни о каких 200 курганах речь не идет [20, с. 134, 137 и др.]. Далее А.О. Добролюбский, также без ссылок, заявлял, что этот самый высокий курган группы разрушили землекопы в 1902 г. [19, с. 127]. Однако тогда Э.Р. Штерн написал, что «при планировке Жеваховой горы найдены, помимо превосходно сохранившейся челюсти мамонта и других мамонтовых костей<sup>5</sup>, и две греческие остроконечные амфоры», о чем сообщил ему «владелец горы» А.И. Тработти. Ученый заявил, что это были не первые античные находки на горе, и выразил уверенность, «что земляные работы, связанные с превращением этого заброшенного берега в новый курорт, дадут нам еще новый материал...» [21, с. 60-61].

На самом деле первая информация о древних насыпях в указанном месте относится к 1913 г. Тогда в анонимной газетной статье сообщалось о множестве амфор, найденных в последние годы строителями на Жеваховой горе, о ее осмотре В.И. Гошкевичем... и приводились такие сведения: «На самой верхушке Жеваховой горы, вблизи водопроводной башни стоит большой древний курган. Пришелся он на меже, разделяющей имения гг. Тработти и Фельдзера [ранее Блохина]. Проводившие межу современные варвары разрезали курган пополам, и ту половину его, которая принадлежит г. Тработти, разрыли до самого грунта. Нашли человеческие скелеты и древнюю посуду. Все это они уничтожили.

---

<sup>5</sup>Примечательно, что 4 июня 1784 г. А.Ж. де Лафитт-Клаве описал геологию этой горы [4, с. 147], которая вполне допускает находки костей мамонтов.

Местному обществу истории и дренностей надлежит исследовать уцелевшую половину этого кургана, ибо и ее может постигнуть печальная участь другой половины. Вблизи этого кургана, также на земле г. Фельдзера, есть и другая могила значительно меньших размеров» [22, с. 153-154].

Таким образом, письменные источники о Жеваховой горе не подтверждают наличие там 200 курганов и говорят о том, что впервые такие памятники были описаны здесь лишь в 1913 г. Впрочем, для того, чтобы узнать об этом на полвека ранее, достаточно было посмотреть на соответствующий лист трехверстовки (См.: Рис. 4). Как видим, на узком водоразделе высотой +36-43 м, образованном левым берегом Хаджибейского и правым берегом Куяльницкого лимана, от стрелки мыса до водолечебницы на протяжении около 1,4-1,5 км было не менее 8-9 курганов. На самом крупном из них был устроен геодезический пункт с абсолютной отметкой +23 саж. (49,7 м). Именно об этой насыпи говорится в сообщении 1913 г., а позже на картах и планах она отсутствует.

Важные детали видны на планах 1892 и 1894 гг. (Прил. 1, 11-12). Так, надел Блохина имел №4, а Тработти – №2. На их меже стоял крупный курган вытянутой формы. К югу от него на участке №4 вблизи от той же межи видна меньшая насыпь. Всего в этой группе, главным образом на участке №2, показано 7 курганов, больший из которых на самой стрелке мыса (Рис. 5). Сказанное позволяет утверждать, что нам удалось установить точное место Долгой Могилы, высота которой, исходя из высотных горизонталей соответствующих карт 1920-1980-х гг., могла достигать 7-8 м.

Следующий сюжет связан с единственным курганом, раскопанным археологами в Одессе до Октябрьского переворота 1917 г. Речь идет о частично разрушенной насыпи высотой не менее 4,0 м и диаметром 34 м, которую доисследовали А.В. Добровольский и М.Ф. Шкадышек в 1912-1913 гг. Они проследили сложную стратиграфию и выявили более 35 погребений разного времени. Материалы раскопок опубликованы и не раз интерпретировались, мы же обратимся к его топографии.

По данным авторов раскопок, объект находился на вершине упомянутого мыса между балками Кривая и Водяная, на территории психиатрической больницы. К юго-западу от него «на расстоянии около 400 саж. [852 м] виден другой, довольно большой курган; к западу, на горизонте виднеются еще несколько курганов» [23, с. 123]. Такая привязка и размеры насыпи позволяют напрямую связать ее с курганом, зафиксированным в 1830 г. Е.П. Манганари (Рис. 2) и отмеченным М.М. Дитерихсом на плане 1894 г. Судя по последнему, она располагалась в юго-западной части обширной территории больницы, в 100-120 м к юго-востоку от здания Свято-Троицкой церкви на Кривой Балке, построенной в 1891 г. (Рис. 6). В настоящее время это район не сплошной застройки примерно у северной стены двухэтажного здания №7 по ул. Агрономической. Сказанное оставляет нам надежду на выявление следов данного кургана на местности, тем более что 11 ноября 1913 г. М.Ф. Шкадышек сообщил, что «работа еще не окончена, весь курган не снят. Окончить ее удастся только в 1914 году» [24, с. 3].

Этот курган, известный своими находками и стратиграфией почти каждому археологу-курганщику, входил в крупный курганный могильник, насыпи которого были вытянуты изогнутой линией по водоразделу мыса на отметках +45-65 м от Слободского (где известен один курган) до 3-го Еврейского кладбища (на Киевском шоссе) включительно. Ряд насыпей из него видел А.В. Добровольский. Судя по плану 1854 г., в его состав входило до 50 курганов разных размеров<sup>6</sup> (в том числе три длинных), а раскопанная насыпь была самой крупной (Рис. 6-8).

Еще одно описание одесских курганов сделал А.А. Кочубинский в июне 1895 г. на пути из Одессы в с. Троицкое на Днестре: «Еще не доезжая Вакаржи [Аккаржи, на тот момент с. Мариинского, ныне Великодолинского], сейчас же за 16-й верстой, справа от дороги, на возвышенности балки, на которой расположено селение Та-ттарка, подымается первый

---

<sup>6</sup>Между названными церковью, больницей и зданием сохранился незастроенный участок площадью до 2,5 га, на котором находилось не менее 4-7 курганов (Рис. 7).

курган. Наверху он с выемкой или ложбинкой. Но какого происхождения? Рылись ли тут уже раньше добровольцы археологии или углубление образовалось само собой – от понижения внутри кургана? Налево от этой точки дороги, на глазомере, в версте  $1\frac{1}{2}$ -2 виднелся второй курган. Таким образом, первые встретившиеся курганы указывали на парность их расположения. Следующая возвышенность балки версты через  $1\frac{1}{2}$  и – новые курганы, целый ряд их. Они образовывали как бы большой полукруг, но в значительном расстоянии один от другого. Наконец, третья балочная возвышенность, обрамляющая само поселение Большую Вакаржу, и по ней ясно намечался новый ряд больших курганов и также с большими промежутками.

Таким образом, на незначительном пространстве 6-7 верст (балка села Татарка и балка Большой Вакаржи) курганы расположены концентрически или параллельными кругами, что обуславливается, вероятно, соответствующим направлением балок, то есть лож высохших ручьев... Это обстоятельство наводит на мысль о сторожевом значении курганов, встретившихся по пути» [25, с. 2].

Не вдаваясь в проблемы интерпретации функций курганов, определим насыпи, описанные А.А. Кочубинским. Первая из них наверняка та, что до сих пор стоит в 180 м справа от поворота шоссе Р-70 Одесса – Белгород-Днестровский у въезда в с. Прилиманское. Вторым объектом, скорее всего, является курган высотой более 5,0 м, расположенный в 2,2 км к северо-западу от предыдущего. Следующую группу насыпей ученый наблюдал с дороги у кургана, на котором сейчас находится монумент «Пояса славы». С этого места и сейчас видно не менее 5 крупных курганов, стоящих по берегам р. Дальник, которая делает здесь два длинных меандра. По этой долине в свое время проходила граница градоначальства с Одесским уездом (Рис. 9). Третью группу насыпей автор видел уже на берегах р. Аккаржа.

Часть этих памятников имеет свои истории и легенды, но самым примечательным является второй из курганов А.А. Кочубинского. В 1943 г. румынские оккупационные власти поставили на его вершине памятник погибшим Ге-

роям с высоким крестом. На картах ВТС Генштаба СССР 1980-х гг. он подписан как «мог. Татарская» (лист L-36-50-B: абс. отметка +63,1 м). Это явная ошибка, так как в рассматриваемое время Татарской Могилой считался курган высотой более 5,0 м с отметкой +60,6 м, стоявший недалеко от западной ограды аэропорта в районе 6-го км шоссе Р-70 (Рис. 9), а в 1920-1930-х гг. возле него была одна из городских свалок. Там же в 1938, 1940-1941 гг. большевики расстреляли не менее 3,5 тыс. людей, объявленных «врагами народа». В 1943 г. места их захоронений обследовала румынско-немецкая следственная группа с участием одесских экспертов [26]. В 2008 г. поисковая группа «Мемориалы Украины» эксгумировала большую часть останков, которые позже перезахоронили на Западном кладбище.

Автор уже писал о так называемых именных могилах Северного Причерноморья [27]. Из одесских к ним относились всего три: Долгая, Татарская и гора Чумка. Последнюю с полным правом можно назвать курганом, хотя и не древним. Местная легенда гласит, что под этой огромной насыпью высотой до 8,0 м и площадью более 5,1 га покоятся останки людей, умерших в результате нескольких эпидемий чумы XIX – нач. XX вв.

Изучение картографических материалов показало, что в 1835 г. К.О. Делава изобразил это место на плане в виде кладбища круглой формы. На более точном плане 1854 г. мы видим две удлиненные насыпи, на вершину восточной из которых ведет заезд (Рис. 10), а на плане А.П. Чиркова конца 1850-х – нач. 1860-х гг. показаны даже три округлые насыпи (Прил. 1, 9). С сер. 1860-х гг. до конца XX в. Чумка изображалась как единая гора, имеющая в плане V-образную форму и крест на вершине (Рис. 11), а накануне октябрьского переворота она имела треугольную форму (2-верстовая карта XLVI-30, съемка 1917 г.). В 1929 г. гора была той же формы с абсолютной отметкой +68,8 м на вершине (карта РККА L-36-50-B).

Чтобы объяснить эти метаморфозы обратимся к письменным источникам. 15 января 1825 г. новороссийский губернатор М.С. Воронцов, в письме и.о. одесского градоначальника

чальника В.С. Могилевскому написал: «...остающиеся после бывшей здесь в 1812 г. чумы кладбища, где одни умершие от оной исключительно погребались, как сделалось мне теперь известным, находятся совершенно открытыми для проходящих, и я сам видел одно за Тираспольской заставой [в районе будущей Чумки], где не имеет ни огорожи, ни окопано рвом. Как таковые места в недрах земли легко могут сохранить опасность заразы через долгое время, то я прошу приказать... немедленно собрать и ко мне доставить сведения, сколько таковых чумных кладбищ находится около Одессы и в каких они местах, дабы по получении сего сведения можно было принять меры, ручающиеся за безопасность».

На это письмо пришло два ответа. В первом, от 21.01.1825 г. говорилось: «Чумных кладбищ у самого города в 1812 г. учреждено было два – одно Христианское и другое Еврейское за Тираспольскою заставою преставшего [будущего] Порто-франко позади Городского кладбища, которые окопаны небольшим рвом. Сверх того в предместье города Молдаванке на кладбище также хоронились умершие от чумы до тех пор, пока свойство сей болезни не было дознано... Тела предаваемы были земле – иные в одеянии, а другие – нагие, в одной яме зарывались по десяти и более, были засыпаемы негашенной известью, весной же 1813 г. над теми ямами насыпаны земляные могилы». Второе письмо содержит уточнения: «Таковых кладбищ [кроме названных] было 12, именно в урочищах: Куяльницкое одно, расстоянием от жилья на версту, Усатова хутора одно, недалеко от жилья, Нерубайских хуторах одно, от жилья на версту, Фоминой балке одно, от жилья на полверсты, Дальнике четыре, из которых три от жилья недалеко в стороне, а четвертое отстоит с четверть версты, Малом Фонтане одно, от жилья недалеко, и все сии кладбища, хотя были окопаны рвами, но от времени оные засыпались...». 29.07.1826 г. М.С. Воронцов предписал В.С. Могилевскому: «Немедленно распорядиться, чтобы ближайшие к городу из чумных кладбищ были обнесены решетками и обсажены деревьями, а состоящие в дальнем от города расстоянии вновь окопать рвами, и чтобы строго наблюдаемо было за недопущением засыпать их землею» [28, №9].

Итак, можно заключить, что под Чумкой, на двух участках (христианском и иудейском) до сих пор находятся братские могилы людей, умерших от чумы в 1812 – нач. 1813 г. Первые насыпи над ними появились еще в 1813 г., а позже, на протяжении полутора столетий их досыпали мусором до образования огромного кургана. Однако жертв эпидемий здесь больше не хоронили. Так, во время чумы 1836 г. большую часть погребений совершили на чумном кладбище Одесского карантин [29, с. 3, 11, 25, 61], располагавшемся на территории нынешнего парка Шевченко, ныне между стадионом «Черноморец» и памятником Неизвестному матросу (Прил. 1, 13-14; 30, с. 26-27, план, лит. Е). Надо сказать, что изучение топографии и конструкции Чумной горы и других подобных кладбищ имеет и практическое значение. Думается, что все эти места следует выявить, обследовать и провести санитарно-эпидемиологические мероприятия.

В конце рассматриваемого периода, а именно во второй половине 1916 г. гимназист М.С. Маргулис принес в Музей Одесского общества истории и древностей «несколько предметов древностей каменного века [керамики], найденных им возле Одессы, в с. Усатово, в обильном слое ракушек. По своему весьма характерному орнаменту предметы эти представляют несомненное сходство с остатками погребений каменного века, найденными в 1913 г. во время раскопок общества на земле городской психиатрической больницы на Слободке-Романовке» [17, с. 57].

Это открытие положило начало исследованию крупного Усатовского узла археологических памятников, состоящего их ритуального комплекса-поселения и двух курганных могильников. Что касается курганов, то 3 первых (средневекового времени) были раскопаны близ Усатово в 1923 г. Е.П. Трифилевым [31, с. 69-74]. С 1926 по 1985 г. (с перерывами) разные археологи раскопали: на первом некрополе (близ села) 17 курганов (осталось около 18), а на втором (на горе в районе кладбища) – 8 (осталось 3); итого – 25 насыпей эпохи ранней бронзы [32, с. 163-164, 171, рис. 29; 33, с. 709 и др.]. В связи со сказанным возникает вопрос об информативности используемых материалов. Так, курганы второго могильни-

ка нанесены на один их планов Одессы 1894 г. довольно точно (Рис. 12), но ни одной насыпи первого некрополя нет даже на самых подробных планах [32, рис. 29].

Чтобы завершить описание курганов, раскопанных на бывшей территории Одесского градоначальства, скажу, что в 1946 г. Ю.Н. Захарук исследовал средневековую насыпь у с. Нерубайское [33], в 1957 г. М.С. Синицын – курган эпохи бронзы у с. Черноморка [34], в 1979 г. Буго-Днестровская экспедиция ИА НАНУ (нач. И.Л. Алексеева) – курган высотой ок. 3,0 м в 2,5 км к СЗ от с. Великий Дальник [35]. Если добавить к названным еще два одиноких кургана на землях пос. Котовского, которые ранее в границы города не входили<sup>7</sup>, то получим перечень всех раскопанных с 1912 г. одесских курганов из 31 позиций (большинство у с. Усатово). Подсчитано, что с 1848 по 2010 г. на современной территории Одесской области исследовали ок. 990 насыпей [38, с. 713]. Как видим, курганам своего города местные археологи не уделили достаточно внимания.

Ниже картографические источники проанализированы еще раз с точки зрения их количества и привязки насыпей к отдельным районам (Прил. 2). Замечу, что в пределах рассматриваемой территории отмечены два типа расположения курганов – на гребнях высоких водораздельных мысов и по краям плато, прилегающим к долинам рек и крупных балок.

Итак, на одесских землях во второй половине XIX – начале XX в. отмечались 224-230 курганов (Прил. 2), но следует учесть, что на использованных нами картах и планах почти полностью отсутствует курганная сеть той части города, которая была застроена ко второй половине XIX в. Кроме того, соответствующие листы трехверстовок и планы М.М. Дитерихса, в отличие от плана центра Одессы 1854 г., не имеют достаточно крупных масштабов и необходимой детальности. Можно сказать, что полученная нами картина пространственного распространения курганов оказалось «пят-

---

<sup>7</sup>Раскопаны в 1938-1940 гг. К.А. Раевским и А.В. Добровольским у пос. Киселово [36]; в 1978 г. экспедицией УООПИК на территории пос. Шевченко [37];

нистой», с преоладанием пятен белого или серого цветов в историческом центре и на окраинах. Поэтому, чтобы получить реальное число курганов Одессы и ее предместий, предыдущую цифру следует увеличить не менее чем на 50%. Подчеркну, что из полученного количества 350 курганов ученые исследовали всего 31 насыпь (до 9%).

На прямой вопрос: «Сколько насыпей из них сохранилось до наших дней?», рискну предположить, что не более 50, но подавляющее большинство на землях, принадлежащих сейчас двум районам Одесской области – Беляевскому и Овидиопольскому<sup>8</sup>. Всего же было уничтожено до 85% одесских курганов, однако точную цифру мы уже не установим никогда.

Хотя основной вывод этой статьи оказался более чем грустным, он все равно стимулирует продолжение работы по поиску курганов, как на старых картах, так и на местности [39]. Одной из ее составляющих должен быть учет и паспортизация памятников, что является необходимым условием для поставки этих объектов археологии и культурного наследия на государственный учет и под охрану.

### Приложение 1

#### Карты и планы:

1. «Карта Очаковской степи с назначением всех подробностей». 1790 г. Составил А.И. Шостак; М: 4 версты в дюйме; 126,5 x 124,5 см; рукоп. в цвете (РО РНБ, ф. 342, д. 147).

2. «Карта части северного берега Черного моря от Очакова до Одессы. Описи капитан-лейтенанта Е. Манганари. 1830». // Атлас Черного моря... с описей, произведенных с 1825 по 1836 год капитаном 1-го ранга Е. Манганари. Издан при Гидрографическом черноморском депо. Николаев, 1841. – Лист. 2.

<sup>8</sup>Согласно официальному «Переліку об'єктів культурної спадщини Одеської області», выставленному на сайте Управления культуры, национальнойностей, религий и охраны объектов культурного наследия Одесской областной госадминистрации, в старых границах Одессы на сегодня числится всего 15 курганов: в городе – 2, в Овидиопольском районе – 3, в Беляевском – 9 (<http://culture.odessa.gov.ua/ohorona-kulturno-spadwini/>).

3. «Карта части северного берега Черного моря от Одессы до мыса Херсонеса. Описи капитан-лейтенанта Е. Манганари. 1836». // Там же. – Лист. 3.

4. «Карта части западного берега Черного моря от Одессы до мыса Калиакры. Описи капитан-лейтенанта Е. Манганари. 1835». // Там же. – Лист. 10.

5-6. Военно-топографическая карта Херсонской губ.: Лист XXX-9 (изд. 1869 г.) и Лист XXXI-9 (изд. 1855 г.).

7. «План города Одессы, гравированный в Военно-топографическом депо. 1854 г.» М : 250 саж в дюйме; черно-белый.

8. «Специальная карта северо-западной части Черного моря и реки Днепра, протекающего в пределах Новороссийского края. Составлена для историко-статистического отдела Одесского Общества истории и древностей, членом одного: подполковник А. Чирковым». 1864 г. М: 5 верст в дюйме; рукоп. в цвете.

9. «Топографический план города Одессы. Составлен по топографической съемке генерала фон Руге, произведенной в 1851 г. Для историко-статистического отдела Одесского Общества истории и древностей подполковником А. Чирковым». М: 500 саж. в дюйме. Рукоп. в цвете. // «Топографический атлас течения Днепра в Херсонской губернии 1864-1871 гг.» [Смп. 2000 с. ].

10. «План города Одессы с окрестностями». Составил Корпуса военных топографов капитан Карасев. 1870-е гг. М : 1 верста в дюйме. Рукоп. в цвете.

11. «Генеральный план города Одессы с принадлежащею оному землею, разделенною на 6 частей с показанием предместий, селений, хуторов, садов и других казенных и частных заведени. Составил на основании генеральной съемки 1860-1870 гг. и последующих частных съемок. Городской землемер М. Дитерихс в 1892 г.» М: 500 саж. в дюйме.

12. «План города Одессы. Составил городской землемер М.М. Дитерихс. 1894. Главнейшие колодцы Одессы и ее ближайших окрестностей с показанием обнаруженных в них водоносных горизонтов». М : 200 саж. в дюйме.

13. «Главнейшие колодцы Одессы и ее ближайших окрестностей с показанием обнаруженных в них водонос-

ных горизонтов». М : 500 саж. в дюйме. Одесса: Лит. А. Шульце // Синцов И. Гидрогеологическое описание одесского градоначальства. Одесса: Одес. гор. обществ. упр., 1894. – 209 с.

14. «Геологическая карта Одесского градоначальства, составленная И. Синцовым». М: 500 саж. в дюйме. Одесса: Лит. А. Шульце, 1894.

## Приложение 2

### Распределение одесских курганов по районам и урочищам (с востока на запад):

*Мыс Жевахова Гора.* Здесь, в пределах старых одесских земель (до с. Протопоповки), кроме уже названных 8-9 (Рис. 4-5), отмечено еще 2 кургана к северу (Прил. 1, 5). Вся цепь была вытянута по межлиманию между старой Московской дорогой и правым обрывистым берегом Куяльницкого лимана. Судя по приведенным выше данным, самым крупным курганом из них была уничтоженная более века назад Долгая Могила.

*Мыс Ланжероновский.* На мысу, образованном б. Карантинной и берегом моря, в свое время было много курганов. Один из них находился у старого маяка (Рис. 1; Прил. 1, 2), еще две небольшие насыпи отмечены на плане 1854 г.: примерно в 100 м к северо-западу от Ланжероновской арки и в районе домов №/№4-6 по ул. Маразлиевской (Прил. 1, 7).

*Мыс Центральный между б. Водяной и берегом моря.* На нем отмечались 2 кургана у кирхи и еще несколько от Оперного театра до Греческой площади, но вторые не привязаны. В этой же части города расположена гора Чумка (Рис. 10-11). В корневой части мыса на плане 1854 г. отмечены 6 курганов цепью по линии север – юг на территории будущего Второго Христианского кладбища и еще один в северной части Второго (Нового) Еврейского некрополя (Прил. 1, 7). В южной части этого кладбища (ныне Артиллерийского парка), к западу от ул. Краснова стоят две насыпи, которые находятся под охраной.

*Мыс Слободской* образован бб. Кривой и Водяной. Курганный могильник из 50 насыпей был вытянут на протяжении до 3,0 км (Рис. 2, 6, 8). Самый крупный курган группы частично исследован. В настоящее время почти полностью застроен. Одна насыпь сохранилась на Слободском кладбище (сообщение Е.Ф. Рединой).

*Шкодова гора* является частью правого коренного берега Хаджибейского лимана. Образована двумя балками – Усатовской и Кривой. Имеет протяженность до 3,5 км по гребню водораздела, ориентированному с небольшим изгибом по линии северо-запад – юго-восток. Курганы сконцентрированы на ней в двух локациях: у с. Усатово – до 50-51 насыпи (См. выше; Рис. 12) и над с. Малый Куяльник – не менее 6 (Прил. 1, 5, 7).

*Район Усатого.* Еще 8-9 курганов расположены на плато правого берега б. Усатовой, к югу – юго-западу от села (Прил. 1, 5, 11-12).

*Мыс Нерубайский* образован бб. Усатовой и Нерубайской. На его гребне отмечалось до 8 насыпей. На одной из них, ближе к с. Нерубайскому, был устроен геодезический пункт с абс. отметкой +31 саж. Один из курганов раскопан в 1946 г. «между сс. Нерубайское и Усатово» [33] (Прил. 1, 11-12).

*Мыс Фомин* образован балками Нерубайской и Фоминой. На его вершине отмечен один крупный курган (Прил. 1, 5, 11-12).

*Мыс Хаджибейский* образован правым берегом лимана и левым берегом б. Фоминой. На его гребне, по обе стороны от старой дороги из Усатово в Холодную балку отмечено 4-5 крупных курганов (Прил. 1, 5, 11-12).

*Приморское плато.* Здесь, между Французским бульваром (дома 67-69) и береговым обрывом, в районе пер. Санаторно-го на плане 1854 г. отмечен один курган (Прил. 1,7).

*Лютсдорфская балка.* В ее нижней части, на мысу, отмечались 4 мелких насыпи, принадлежащих к некрополю античного поселения, а также до 5 курганов на ее правом берегу от моря до с. Бурлачья Балка. Скорее всего, с северными насыпями этой цепи связана группа из 5 средневековых погребений, исследованных в 2008 г. в 1,5 км к востоку от с.Бур-

лачья Балка, на территории жилого массива Совиньон-4 экспедицией Института археологии НАНУ [40, с. 137-139, рис. 25-31] (Рис. 3; Прил. 1, 6).

*Сухой Лиман* (левый берег). Здесь, на краю плато, в основном вдоль нынешнего шоссе Черноморск – Одессе (на его отрезке от пос. Таирова до с. Сухой лиман) отмечено 6 курганов и еще один ближе к лиману, на мысу к юго-востоку от одноименного села (Прил. 1, 6).

*Район с. Прилиманское (Татарки)* богат курганами, делящимися на три группы. Первая четко привязана к водоразделу между балками Татарской и Сухолиманской, на котором от с. Сухой Лиман до пос. Авангард отмечено от 7 до 8 насыпей. Вторая расположена на правом берегу б. Татарской и насчитывает 5 курганов. Третья связана с левым берегом р. Дальник и состоит примерно из 5-6 насыпей (Рис. 9; Прил. 1, 6, 11-12).

*Район аэропорта* (ранее – городского выгона и Стрельбищного поля). Здесь на значительном участке ровном плато, между верховьями нескольких балок, от с. Прилиманское до Малого Фонтана и от Овидиопольской дороги до шоссе на Черноморск, на картах и планах отмечалось от 10-11 до 14-15 насыпей (в двух группах и по отдельности), среди которых наибольшей была Татарская Могила (Прил. 1, 6, 11-12).

*Район с. Великий Дальник.* На правом берегу р. Дальник отмечены до 21 кургана, из которых 14 мелких концентрировались в одной цепи, вытянутой в 500-700 м к югу от шоссе Одесса – Кишинев (Прил. 1, 6, 11-12). Вторая группа объектов находилась в верховьях нескольких отвершков реки, до железной дороги. Здесь отмечали не менее 4-5 курганов (Прил. 1, 5, 11-12).

*Район с. Дачное.* К югу от этого села, по правому берегу правого рукава б. Фоминой, вдоль железной дороги и шоссе Одесса – Киев отмечалось 4-5 курганов, один из которых стоял в южной части села (Прил. 1, 5, 11-12).

#### Литература:

1. Гудкова А.В., Охотников С.Б., Субботин Л.В., Черняков И.Т. Археологические памятники Одесской области. Одесса, 1991. – С. 72. Рис. 23, 38.

2. Охотников С.Б. Археологические памятники на территории г. Одессы // Воспитание историей. Тезисы докладов I-й обл. краеведческой конференции. Одесса, 1989. – С. 100-101.

3. Добролюбовский А.О., Красножон А.В. Некрополь поселения «Приморский бульвар» в Одессе // Боспорский феномен. Материалы межд. научной конференции. Вып. 2. СПб.: Гос. Эрмитаж, 2002. – С. 18-24.

4. Сапожников И. А.-Ж. де Лафитт-Клаве и история Коджа-Бей - Одессы // Scriptorium nostrum. – 2017. – № 3 (9). – С. 139-158.

5. Стемпковский И. Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Евксинского, между Тиратсом и Ботрифеном, усиленные по случаю найденных в 1823 году остатков древности в Одессе полковником Иваном Стемпковским // Отечественные записки. – 1826. – Ч. 26: Кн. 73. – С. 192-228; Кн. 74. – С. 335-377.

6. Маркевич А.И. Одесса 100 лет назад // ЗООИД. – 1898. – Т. 21. – С. 29-33.

7. Сапожников И.В. Картографические материалы по археологии, истории и географии низовий Буга и Днепра: работы А.П. Чиркова 1863-1866 годов // Исторія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Миколаїв: Атол, 2000. – С. 259-265.

8. Сапожников И. Литовский Качибей – османский Хаджибей: очерки истории с начала XV до середины XVIII вв. // Scriptorium nostrum. – 2016. – № 2 (5). – С. 48-85.

9. Стемпковский И.А. Известия о древностях, найденных в Одессе в течении 1826 года // Отечественные записки. – 1827. – Ч. 30. – Кн. 84. – С. 440-462.

10. Уваров А.С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря. – Вып. 2. СПб., 1856. – 184 с.

11. Дьямант Э.Б. Поселение и могильник V-III вв. н.э. на месте Приморского бульвара в Одессе // МАСП. – 1976. – Вып. 8. – С. 204-212.

12. Буйских А.В., Редина Е.Ф. Античное поселение «Приморский бульвар». Итоги исследований и проблема хронологии // МАСП. – 2016. – Вып. 13. – С. 100-130.

13. Kohl J.G. Reisen durch Südrußland. – 1. Theil: Neu-rußland, Odessa, Ausflüge in die Steppen, die Krim. Dresden – Leipzig, 1841. – 330 p.

14. Ястребов В. Опыт топографического анализа древностей Херсонской губернии // ЗООИД. – 1894. – Т. XVII. – С. 63-177.
15. Уваров А. Собрание карт и рисунков к исследованиям о древностях Южной России и берегов Чёрного моря. СПб., 1853. – 71 л.
16. Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. – Вып. I. К., 1951. – 156 с.
17. Археологическая хроника (за вт. пол. 1916 г.) // ИАК. – 1914. – Приб. к вып. 64. – С. 1-72.
18. Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон, 1903. – 176, II с., XX табл.
19. Добролюбовский А.О. Археология Одессы. – Одесса-К.: Вид. О. Філюк, 2014. – 366 с.
20. Хаджибей – Одеса та українське козацтво: 1415-1797 роки. / Відп. ред. І.В. Сапожников. Одеса: ОКФА, 1999. – 400 с.
21. Штерн Э. Археологические новинки // ЗООИД. – 1904. – Т. XXV. – С. 54-62. (из протокола 342 заседания ООИД от 26.04.1902 г.).
22. Археологическая хроника (за вт. пол. 1913 г.) // ИАК. – 1914. – Приб. к вып. 52. – С. 3-191.
23. Добровольский А.В. Раскопки кургана в предместье Одессы Слободка-Романовка // ЗООИД. – 1915. – Т. XXXII. – С. 123-134.
24. Шкадышек М.Ф. Погребение каменного века в Одессе // ЗООИД. – 1915. – Т. XXXII. – С. 3-9 (протоколы).
25. Кочубинский А. Поездка на Нижний Днестр (в село Троицкое) // ЗООИД. – 1896. – Т. XIX. – С. 1-11 (смесь).
26. Аргатюк С. Поховання біля Татарки // Овідіопольський район: енциклопедичний довідник. Одеса-Овідіополь: ВМВ, 2011. – С. 293-294.
27. Сапожников И. Из истории изучения именных курганов Юга Восточной Европы: работы П.И. Кеппена 1820-х – 1850-х годов // Емінак. – 2018. – № 2 (22). – Т. I. – С. 15-24.
28. Русев И. Память о чуме в Одессе // Вечерняя Одесса. – 2012: №6 (17 января); №9 (21 января).
29. Андреевский Э.С. О чуме, постигшей Одессу в 1837 г. Одесса: Гортипография, 1838 г. – 143 с.
30. Рафалович А. Одесский карантин // ЖМВД. – 1843. – Ч. IV. – С. 3-48.
31. Пора-Леонович В.А. Раскопки курганов в окрестностях Одессы летом 1923 г. // ВОКК. – 1925. – № 2-3. – С. 69-74.

32. Петренко В.Г. Усатовская культура // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса: СМІЛ, 2013. – С. 163-209.

33. Захарук Ю. Розкопки коло с. Нерубайське під Одесою (Усатівська експедиція ІА АН УРСР 1946 р.) // АП УРСР. – 1949. – Т. І. – С. 138-144.

34. Синицин М.С. Курган в с. Чорноморка під Одесою // МАПП. – 1960. Вип. 3. – С. 191-193.

35. Алексеева И.Л. Отчет о работе Буго-Днестровской ново-строечной экспедиции ИА АН УССР по раскопкам курганов в зоне строительства 2-й очереди Нижне-Днестровской оросительной системы (сс. Дальник, Мирное Беляевского р-на; сс. Петродолинское, Новая Долина Овидиопольского р-на Одесской обл.) // Архив ИА НАНУ. – № 1979/1. – 41 с.

36. Черняков И.Т. Погребения бронзового века Киселовского кургана // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. К.: Наукова думка, 1978. – С. 144-151.

37. Диамант Э.И., Морозовская Т.В., Черняков И.Т. Раскопки кургана в Одессе // АО 1978. М.: Наука, 1979. – С. 327-328.

38. Субботин Л.В. История изучения курганных памятников Северо-Западного Причерноморья // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса: СМІЛ, 2013. – С. 707-713.

39. Сапожников И. Карты и планы Буго-Днестровской части Причерноморья последней трети XVIII века как археологические источники // Scriptorium nostrum. – 2019. – № 1 (12) (в печати).

40. Иванова С.В., Островерхов А.С., Савельев О.К., Остапенко П.В. Очерки истории и археологии Днестро-Бугского междуречья. К.: 2011. – 300 с.

#### Список сокращений

- АП - Археологічні пам'ятки (Київ)  
АО - Археологические открытия (Москва)  
ВООК - Вісник Одеської комісії краєзнавства (Одеса)  
ЖМВД - Журнал Министерства внутренних дел (С.-Пб.)  
ЗООИД - Записки Одесского общества истории и древностей  
ИАК - Известия Археологической комиссии (Москва)  
МАПП - Матеріали з археології Північного Причорномор'я (Одеса)

МАСП - Материалы по археологии Северного Причерноморья (Одесса)

РИ - Российская империя

РО РНБ - Рукописный отдел Российской национальной библиотеки (С.-Пб.)

УООПИК - Украинское общество охраны памятников истории и культуры

#### Список рисунков

Рис. 1. Курганы Хаджибея и окрестностей на «Карте Очаковской степи с назначением всех подробностей» 1790 г. (Прил., 1; ф-т).

Рис. 2. Створный курган на Слободской горе в 1830 г. (Прил., 2; ф-т).

Рис. 3. Курганы района Люстдорфа в начале 1850-х гг. (Прил., 6; ф-т).

Рис. 4. Курганы Жеваховой горы в конце 1860-х гг. (Прил., 5; ф-т).

Рис. 5. Курганы Жеваховой горы в 1894 г. (Прил., 12; ф-т).

Рис. 6. Курганы Слободки в 1894 г. (Прил., 12; ф-т).

Рис. 7. Курганы Слободки в 1854 г. (Прил., 7; ф-т).

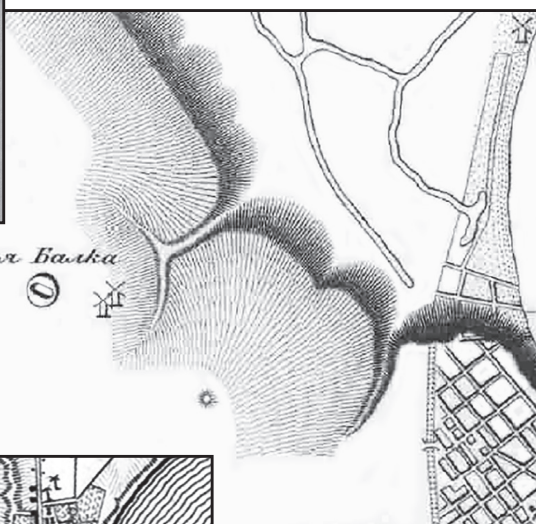
Рис. 8. Курганы Слободки в 1854 г. Продолжение (Прил., 7; ф-т).

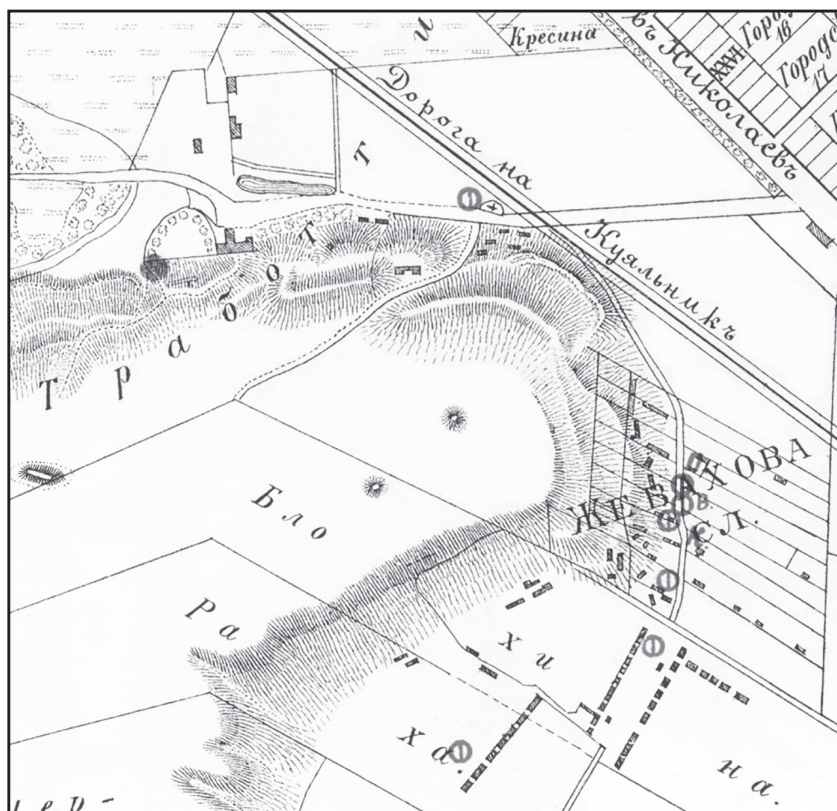
Рис. 9. Курганы района Татарки (трехверстовка, л. XXXI-9, изд. 1877 г.; ф-т).

Рис. 10. Чумка в 1854 г. (Прил., 7; ф-т).

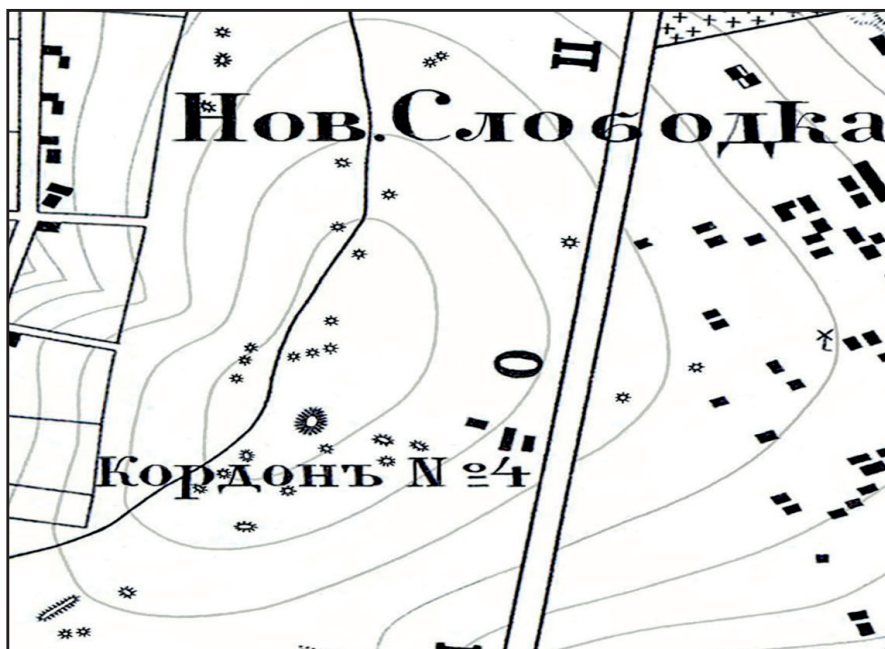
Рис. 11. Чумка в 1894 г. (Прил., 12; ф-т).

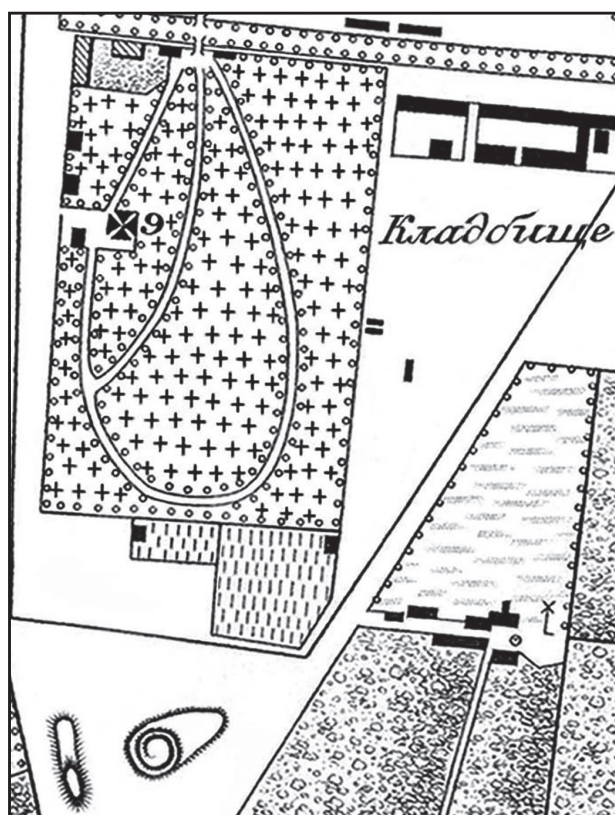
Рис. 12. Курганы района Усатово в 1894 г. (Прил., 12; ф-т).

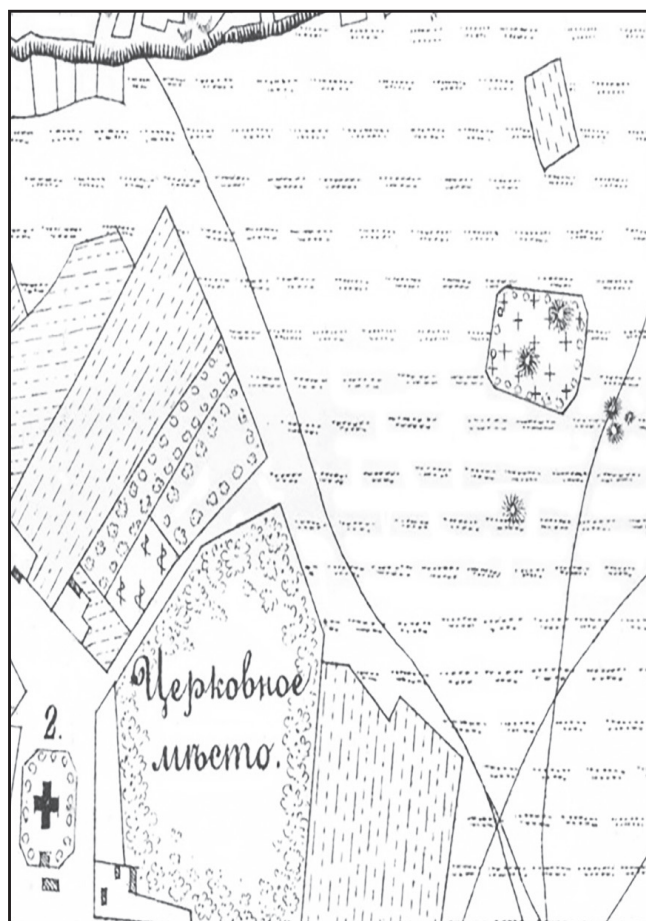
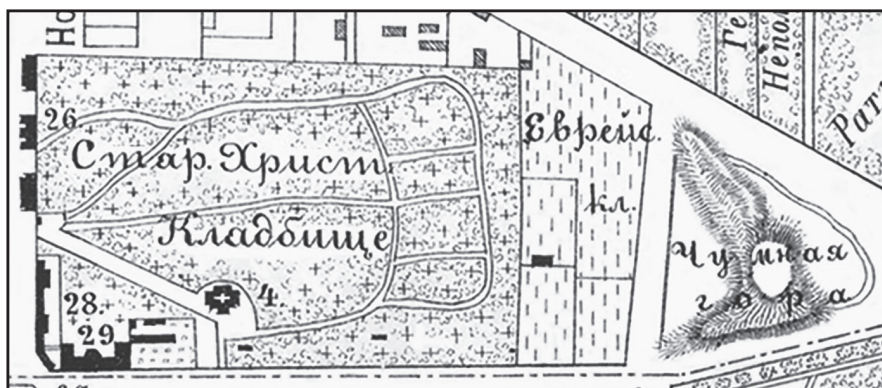












*Сергій Аргатюк, краєзнавець (с. Прилиманське);  
Ігор Сапожников, доктор історичних наук, Інститут  
археології НАНУ (Чорноморськ)*

### **З ІСТОРІЇ ОДЕСЬКИХ ПЕРЕДМІСТЬ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ХУТІР ПРОТАСОВИХ – СКАЛЬКОВСЬКИХ НА СУХОМУ ЛИМАНІ**

Автори вже торкалися теми одеських приміських хуторів, звертаючись до історії Овідіопольського району [1, с. 304]. Незважаючи на значний обсяг існуючих матеріалів, історія виникнення і розвиток хутірського землеволодіння на землях Одеського градоначальства є маловивченими. Водночас, саме з цими поселеннями пов'язана доля багатьох відомих одеситів [2. 258-260]. Свого часу син історика Костянтин Скальковський згадував: «В это время мой отец имел дачу или, по местному названию, хутор под Одессой близ Сухого лимана, и поездки на этот хутор, особенно сцены охоты, сбор винограда и т.п. крепко врезались в мою память...» [3, 13].

Вказане повідомлення наштотувало авторів до пошуків, і виявилось, що хутір, про який згадував К. Скальковський, знаходився приблизно в 1,2 км на південь від с. Татарка (сучасне с. Прилиманське) на лівому березі однойменної балки. До російсько-турецької війни 1787-1791 рр. в гирлі цієї долини знаходилося татарське поселення. Про це свідчить напис «Раз:[валины] селища» на «Плане окрестностей Гаджибея с показанием подробной ситуации» землеміра В. Медовникова 1792 р. [4]. Скоріше за все, саме від цього поселення походили назви балки «Татарської» та могили (кургану), що височила біля шляху Одеського, ім'я села. Руїни ще одного селища були у гирлі сусідньої Сухолиманської балки (Мал. 1).

На початку ХІХ ст. хутір тут мав купець Яків Протасов. Аполлон Скальковський повідомив наступне: «Селение Татарка вместе с хуторами Сухолиманскими и Бурлацкими раскинуты по оврагу или речке Татарке и Сухому лиману и составляют одну усадьбу в 200 слишком изб и домов, около

которых есть весьма порядочные дачи и сады. В особенности замечателен сад, основанный в самом начале [XIX] ст. купцом Протасовым<sup>9</sup>, где до сих пор сохранились столетние деревья, вероятно, сохраненные хозяином с турецких времен, и несколько весьма удачно разведенных тутовых плантаций. Дача Протасова принадлежит теперь г. Шейнсу и замечательна еще обилием пресной воды, недостатком которой так страдают другие окрестности дачи...» [5, с. 222-223].

Вперше ділянка Я. Протасова позначена у 1829 р. літерою «Н» на «Плане села Татарка», виготовленому землеміром К.Т. Каменовським [6]. Ця ж дача під №110 площею 52 дес. 1740 кв. саж., що належала вже «нащадкам Якова Протасова», зазначена у відомості 1834 р. [7], а також на «Генеральному плані міста Одесси...» К.О. Далакві 1835 р. [8]. Згодом її відзначили на «Генеральному плані г. Одесси...» М. Детерікса 1892 р. [9].

Яків Афанасійович Протасов (1772-1824) був купцем, підприємником, меценатом і навіть міським головою у 1815-1818 рр. Від дружини Анни в нього народився син Олексій, який був купцем 3-ї гільдії і гласним Міської думи. Я. Протасов мав також позашлюбного сина. Відомості про нього містить метрична книга с. Дальник: «Родись младенец Порфирий (крещен 27.02.1815 г.) незаконнорожденный одесского предместья хуторов Татарки купца Якова Протасова [и] крепостной Агрипины» [10. арк. 77].

В архівних документах 1810-1840-х рр. згадані купці Гаврило та Петро Протасови, які мали торгівельні лавки на Олександрівському проспекті. Скоріш за все, це були рідний брат і племінник Якова. Одеський будівельний комітет в 1810 р. закупляв у Протасових гусині пера, сургуч, папір, підсвічники, щипці для видалення нагару і т.п. [11, с. 1]. Цікаві відомості про Я. Протасова присутні у двох документах, опублікованих А. Скальковським. В першому з них зазначено, що у 1801 р. Протасов обіймав посаду ратмана (радника) в магістраті [12, с. 290]. В іншому документі 1812 р., з-поміж 53 купців 1-ї гільдії, маємо дані про вступ Протасова в купецтво того ж, 1801 р. [12, с. 295], а з 9 березня 1809 р. Я. Прота-

---

<sup>9</sup>Тут і надалі курсив наш (авт.).

сов увійшов до «біржевої депутації» разом з купцями Іваном Каттхея, Іваном Обертом, Мойсеєм Падзю, Семеном Андросовим [13, с. 263].

Під час свого головування в Одесі купець 1-ї гільдії Я. Протасов 1 грудня 1816 р. надав зібранню гласних Міської думи план створення дівочого народного училища і запропонував виділяти щорічно з прибутків міста 6500 руб. на утримання гімназії, а також 5000 руб. на потреби дівочого училища. Останнє відкрили 12 березня 1817 р. [14, с. 117].

Згодом колишній хутір Протасова від нащадків перейшов у власність Скальковським, які володіли ним до 1849 р. 13 червня 1847 р. дружина статського радника Софія Степанівна Скальковська за позичені нею у почесного громадянина *Степана Ісаковича Потапова* 1500 руб. сріблом за вказані відсотки, терміном по 20 травня 1848 р., заклала два свої хутори з усіма будівлями і землею, що знаходилися на одеській міській землі, поблизу Сухого лиману [15]. 27 червня 1849 р. хутори №100 (37 дес. 780 кв. саж., так в документі, повинно бути №109) і №110 (15 дес. 960 кв. саж.) були продані колезькому радникові А.Ф. Добровольському за 4000 руб. (купча підписана на гербовому листі за 9 руб., податок склав 160 руб.) [16]<sup>10</sup>.

*Адольф Феліксович Добровольський* – наступний власник хутору та колезький радник, належав до дворян Подільської губернії і на 1859 р. був депутатом у губернській будівничій і дорожній комісії. Мав ордени: Св. Анни 3 ст. і Св. Станіслава 3 ст. [18, с. 39]. В довіднику Е. Сікори є біографічні відомості про нього. Він був поетом, драматургом, фінансистом, меценатом... у свій час займав посаду секретаря князя Адама Чарторийського, працював на посаді директора у філії варшавського банку в Бердичеві. Займався фінансуванням, але розорився. Останні роки життя проживав в Кам'янці-Подільському на хуторі «Райська брама» (урочище між Біланівкою та Пудлівцями) і працював у будівельній комісії.

---

<sup>10</sup>Софія Скальковська (1825-1877) – донька сербського полковника *Стефана Живковича* (1780-1831) та *Єлизавети Тодорович*, які емігрували до Російської імперії у 1813 р. У 1840 р. стала дружиною *Аполлона Скальковського*. Детальна історія родини Скальковських подана у статті М. Домес [17, с. 7-24].

За життя він деякий час мешкав у купленій частині замку в Збрижі [19, с. 343]. А.Ф. Добровольський помер у 1866 р. у віці 76 років [20, с. 288]. Його родичка (можливо донька) Людвіка Адольфівна мала у власності частину наділу в цьому ж містечку, хоча сама мешкала в с. Драганівка (суч. Чемеровецький р-н Хмельницької обл.). Усієї землі в її маєтностях було 18 дес. 260 саж., в тому числі: садиби – 3 дес., орної – 15 дес. 260 саж. [21, с. 13].

Що стосується дачі біля Сухого лиману, то А. Скальковський написав про неї у 1852 р.: *«Хутор Добровольского, бывший Протасова, на балке Татарке, близ Сухого-Лимана, где до сих пор сохранились огромнейшие в Одессе американские тополи; имеет до 60 дес. земли, из которых 18 заняты плантациею, а 6 – виноградником»* [22, с. 589].

Про нового власника дачі дізнаємося з картографічного джерела, бо на «Плане Одессы с окрестностями» (1870-х рр.) капітана Карасева поселення позначене як «х. Шенца» (Мал. 2). У поземельних відомостях ділянки за №109 (15 дес. 240 кв. саж.) і №110 (37 дес. 780 кв. саж.) записані за Аделаїдою Шейнс, дружиною «почесного громадянина». Станом на 27 лютого 1879 р. їй належало 52 дес. 1220 саж. [23, арк. 12]. Родина Шейнсів була відома в Одесі ще з першої половини ХІХ ст. На 1837 рік купець 1-ї гільдії *Едуард Едмундович Шейнс* займав посаду члена Одеського комерційного суду [24, с. 203]. Такі ж дані про нього і на 1844 рік, але вказано, що він купець і статський радник [25, с. 157]. Останній раз Е. Шейнс згаданий на цій посаді у 1851 р. [26, с. 192]. Відомий документ, що свідчить про надання одеським купцям 2-ї гільдії Шейнс статусу почесних громадян (датований 07.12.1855) [27]. В Одесі Е. Шейнсу належав будинок, що знаходився в 1-й частині міста по Воєнній балці, поряд з будинком Цибульського. 31 серпня 1857 р. будинок був закладений за позичені 30.000 руб. у почесного громадянина П.П. Шлейдена [28]. У 1848 р. магазини по «воєнному спуску» утримували нащадки Цибульського та Шейнца (Шейнса) [29, с. 28]. У 1845 р. торгівельний обіг Е. Шейнса складав: привозу 66 361, вивозу 1 159 406, всього 1 225 859 руб. [30, с. 174]. У 1851 р. його контора розміщувалась в будинку №17 на вул. Італійській [26, с.

329]. Через комерційну контору Е. Шейнса проходила значна кількість вовни іспанських порід, вирощеної в околицях м. Северинівки у маєтностях графа С. Потоцького. За повідомленнями І. Кедріна, у 1850 р. через цю контору щорічно проходило до 3 000 пудів вовни. Спочатку її відправляли до Миколаєва на мийку, а потім до Лондона [31, с. 25]. Згодом підполковник А. Шмідт при описі вовномийок Херсонської губернії зазначив, що в Миколаєві щорічно у купця Шейнса з власних вівців вимивається 10 000 пудів вовни [32, с. 398].

Коли 27 грудня 1863 р. в Одесі була відкрита міська Дума, Е. Шейнса обрали гласним [33, с. 53]. Цей факт зафіксований в «Памятній книжці для Херсонської губернії на 1864 рік» [34, с. 194]. Лікар і гласний тієї ж Думи Ераст Андреевський дав йому таку характеристику: *«Шейнс хитер, умен, пальцы ему в рот не клади. За свой интерес готов пожертвовать всеми возможными принципами. Глаз у него, как у мышки. Служит он швейцарцу [Демолу] и сам вышел истый швейцарец»* [35, с. 320]; *«Недобрые глаза у Шейнса; он должен быть из за-заграничных выкрестов, евреев. Его считают многие очень честным человеком, я, напротив того, убежден, что он величайший интересант. Мне кажется, он бьет на городского голову; если попадет в эту должность, то станет, как вкопанный, на почве, полной неподвижности, на почве неурядиц, очень вольготной, впрочем, для известного класса обывателей. Ни управление, ни благоустройство при нем не подвинутся ни на шаг»* [36, с. 274-275].

Згодом Е.Е. Шейнс був обраний мировим суддею (03.05.1869) [33, 57]. У 1871 р. «потомственный почетный гражданин Эдуард Эдмундович Шейнс» очолював 1 дільницю мирового суду і мешкав по вул. Надеждинській у власному будинку [37, с. 77], а у 1872 р. займав ще й посаду головного скарбника «Управління Одеської залізниці» [38, с. 103]. Ще у 1852 р. Е. Шейнс і 22 особи від купецтва проходили у справі про розтрата значної суми коштів (йшлося про 100 000 руб.) в одеському комерційному суді [39, с. 619; 40, с. 174]. Справу колишнього касира Шейнса суд розглядав у березні 1880 р. [41, с. 274]. Після вироку суду його відправили «етапним порядком» на заслання [42, с. 3]. Наступного року «Новоросій-

ський телеграф» повідомив, що колишнього гласного міської Думи Одеси Е. Шейнса було заслано до Сибіру [43, с. 2]. В іншому джерелі зазначено про його прибуття до Тобольської губернії [44, с. 98], хоча інші газети повідомляли про перебування Е. Шейнса в с. Кімільтей Іркутської губернії, де він утримував кілька поштових станцій [45, с. 187]. Більше того, він добився від окружного справника виключного права на закупівлю у населення вівса, що викликало невдоволення місцевих купців [46, с. 1184].

В Одесі його дружина Аделаїда Іванівна мала власний будинок в кінці Карантинної балки [47, с. 64]. Вона була донькою відомого в Одесі садівника Івана Олександровича Демоль [48, с. 145], одного із засновників «Общества сельского хозяйства Юга России» (заснованого 12.09.1828) [33, с. 36]. І. Демоль виконував обов'язки швейцарського консула в Одесі [49, с. 118]. Свого часу Адель навчалась в Паризькій Академії мистецтв і входила до одеського «Общества изящных искусств». Після відкриття художньої школи в Одесі А. Шейнс викладала малювання в художньому класі для дівчаток [50, с. 130]. У 1865 р. А. Шейнс, разом з іншими місцевими художниками і викладачами «Общества рисовальной школы», взяла участь у першій в Одесі художній виставці [51, с. 29]. Вона стала автором портрету свого батька – І. Демоль, який помер у 1859 р. [52, с. 20]. В «Одесском вестнике» (1843 р.) Адель згадана як дружина Едуарда Шейнса [53, с. 98], як дружина почесного громадянина вона була серед одеських громадян, що мали право голосу (виборці 2-го розряду) на 1872 р. [54, с. 19].

Син Е. Шейнса – *Альберт* був відомим в Одесі архітектором [55, с. 176]. З його іменем пов'язують значну кількість одеських будівель, зведених в кінці ХІХ ст. Тільки у 1883-1899 рр. він збудував 10 житлових будинків, одне училище та будівлю цирку Сансенбахера [56, с. 40]. 1881 року особлива комісія з будівництва театру в Одесі присудила А.Е. Шейнсу премію за найкращий проект забудови театральної площі [57, с. 22]. Відомо, що 9 липня 1875 р. в Грецькій Свято-Троїцькій церкві м. Одеси А.Е. Шейнс (лютеранського сповідання) у віці 33 роки одружився з «девицею Софиею», 24 років,

донькою титулярного радника Антона Родеуса [58, арк. 63 зв. - 64].

У Едуарда Едмундовича Шейнса був також син Іван. Єдина згадка про нього є у судовій справі 1875 р., яка стосувалася позову Е.Е. Шейнса до інженера-техніка Ф.Ф. Ротмана через невиконання умов договору, створеного ними 2 лютого 1863 р. на паях товариства для виконання робіт по каналізації вулиць Одеси [59, с. 1442-1444]. Крім Альберта й Івана, були донька Єлизавета та син Едуард. Єлизавета Шейнс, як і її мати, мала хист до малювання. Згадку про доньку маємо в журналі «Всемирная иллюстрация» за 1877 р.: «В Одессе открыта была 15 февраля выставка картин. Выставлены были: пейзажи художника Бауэра, портрет масляными красками Катерины П – девицы Шейнс» [60, с. 226].

Шейнс - молодший був одружений на Варварі Василівні, доньці Ф.І. Розанова і вихованці князя В.С. Голіцина [61, с. 38]. За повідомленням С. Решетова: «Варвара Васильевна Полянская, урожд. Лицына (1822-1891) воспитанница (внебрачная дочь) действительного статского советника и камергера князя Василия Сергеевича Голицына и девицы Мерлин. Супруга Михаила Александровича Полянского (ум. 1861), штабс-ротмистра лейб-гвардии уланского полка, в 1840-х годах коллежского асессора, чиновника штата канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора, затем полковника, после смерти которого вышла замуж за Эдуарда Шейнса». Сама В.В. Полянська кілька разів згадувалася як член «Одесского женского благотворительного общества»: відомості на 1845 [62, с. 288] і на 1871 р. [37, с. 108].

Про цього Шейнса вищезгаданий Е. Андреевський написав 20 листопада 1865 р.: «Утром мы сошлись с Мораном и каким-то бельгийским инженером у кн. [С.М.] Воронцова... Княгиня Елисавета Ксаверьевна... сообщила... на счет т-те Полянской, которая, как гласит молва, несколько дней назад обвенчалась с молодым Шейнсом, мало чем старше ее сыновей. Молодой Шейнс имеет репутацию безпутного молодого человека...» [36, с. 142]. У повідомленні від 20 червня 1867 р. зазначено: «Гулянье на Приморском бульваре громадное... Шейнс-Полянская была с мужем и сыновьями: странно видеть мать

семейства, годов в сорок слишком, ее мужа, годов в 26, 27 и сыновей, годов в 24, 25... Варвара Васильевна желала бы казаться счастливою, по крайней мере, равнодушною, но несмотря на то, что с молодую воспитана в школе сдержанности, не может, силы не хватает; что касается Шейнса, то он чувствует свою роль... *Masculus pictus*, тут и все. Если бы у Варвары Васильевны еще было большое состояние, как у Самойловой, у Воронцовой-Дашковой! Но и этого нет: в доме должны бороться с нуждою. Павел Валерьянович Столыпин до того наивен, до того пропитан аристократическими понятиями, что, по его мнению, Шейнс через свою женитьбу создал себе положение в свете. Павел Валерьянович говорит: «Шейнс в зиму обедал два раза у княгини фельдмаршалши – попал бы он когда-нибудь в дом светлейший, если б не женился на Полянской?» Шейнс правда всего на всего конторщик, сын конторщика [Едуарда Шейнса. - Авт.] и быть может, внук не более как продавца старых вещей [Едмунда Шейнса. - Авт.] на толкучке, но Варвара Васильевна тоже, ведь, не Бог весть, что за славные происхождения. Мать ее говорят была актриса, а отец ее, говорят, был князь Василий Сергеевич Голицын...» [63, с. 20-21].

Скоріш за все, з родиною Е.Е. Шейнса якось пов'язана Єлена Едмундівна Шейнс (пом. 1869), яка з 1862 р. була дружиною художника Василя Григоровича Перова [64, с. 12]. Відомо, що вона була донькою Анни Федорівни Резанової і Едмунда Шейнса. Є. Шейнс закінчила московську жіночу гімназію Ю.П. Бесс і отримала звання домашнього вчителя (її ім'я є у списку гімназисток у 1860-1870-х рр.) [65, с. 71].

Але повернемося до хутору. Згідно з «Ведомостями об определении с недвижимых имуществ г. Одессы...» два хутори (№109 і №110) мали таких власників. Спершу вони зазначені серед хуторів Татарки:

на 1873 – №109 – «Шестаков Иван» (оціночна вартість майна 3 000 руб.), №110 – «Шейнс Аделаида, поч. гр.» (відповідно 2 580 руб.);

на 1875 – «Шестаков Иван» (2 160 руб.), «Шейнс Аделаида, ж.[ена] п.[очетного] гр.[ажданина]» (відповідно 1 620 руб.); «Шейнс Эдуард, поч.[етный] гр.[аждаин]» (720 руб.);

на 1876 – «Шестаков Иван» (2 160 руб.), «Шейнс Аделаида, ж. п. гр.» (1 620 руб.); «Шейнс Эдуард, поч. гр.» (720 руб.);

на 1878 – «Шестаков Иван» (2 160 руб.), «Шейнс Аделаида, ж. поч. гр.» (1 620 руб.); «Шейнс Эдуард, поч. гр.» (720 руб.);

на 1882 – «Шестаков Иван» (2 160 руб.), «Шейнс Аделаида, ж.[ена] п.[отомственного] п.[очетного] гр.[ажданина]» (1 620 руб.);

на 1883 – «Шестаков Иван» (2 160 руб.), «Саус и Шейнсы» (1 620 руб.);

на 1884 – «Сауса А., Шейнс Э.[дуард] и дочь его Е.[лизавета]» (1 620 руб.).

В пізніших відомостях хутір Шейнсів зазначений поміж «Хуторов за Татаркою по Овидиопольской дороге»:

на 1885 – «Шестаков Иван, мещ. (2 352 руб.), «Шейнс Аделаида» (6 708 руб.);

на 1886 – №109 – «Георгий Петр», тур.-п. (2 352 руб.), №110 – «Шейнс и Саус Алиса» (6 708 руб.);

на 1889 – «Георгиев Петр», т. п. (2 352 руб.), «Саус, Параскева Шейнс» (на 1889);

на 1890 – «Георгиев Петр», т. п. (2 352 руб.), «Саус А., Шейнс Е.[лизавета], Э.[дуард] и Параскева В.» (6 708 руб.);

на 1891 – «Георгиев Петр», т. п. (2 352 руб.), «Саус, Шейнс и Параскева» (6 708 руб.);

на 1892 – «Георгиев Петр», т. п. (2 352 руб.), «Саус Алиса, ж.[ена] фр.[анцузского] гр.[ажданина], Шейнс Елисавета и Эдуард, н.[аследники] п. [отомственного] п.[очетного] гр.[ажданина], нас.[ледники] и Параскева Вл., гр.[аждаин] п. [очетный]»;

на 1893 – «Георгий Петр», т. п. (2 352 руб.), «Саус Алиса, ж.[ена] фр.[анцузского] гр.[ажданина] и сов.[етника]» (6 708 руб.);

на 1894 – «Георгиев Петр» (2 352 руб.), «Орликов Николай, дв.[орянин]». Оціночна вартість майна складала 6 708 руб. [66].

Один з вказаних у відомостях власників – Володимир Апостолович Параскева (1854-1911) походив з грецького роду, який був відомим в Одесі з першої пол. ХІХ ст. За повідомленням Л.В. Іжик: «В.А. Параскева, власник шкiряного за-

воду, бібліофіл. Син купця 2-ї гільдії і засновника великого і найстарішого в Одесі шкіряного заводу (1858) Апостола Миколайовича Параскеви. Після смерті батька фірма перейшла його синам Володимирі, Костянтині і Миколі. Очолював справу старший з них – Володимир. Він був членом Одеського благодійного фонду... Після своєї смерті заповів на благодійність 70.000 руб, з них 10.000 – робітникам заводу, по 2000 – жіночому Родонакієвському і грецькому чоловічому училищам, 50.000 – заснованій ним грецькій професійній школі... За життя мешкав у власному будинку (№32) по Жуковського (колишня Почтова)» [67, с. 88-90]. Він мав велику бібліотеку з 700 книг та був затятим мисливцем. У 1888 р. «Охотничья газета» надрукувала замітку В.А. Параскеви «Появления саджи в окрестностях Одессы» [68, с. 230] (була перевидана у 2017 р.) [69. 550-551]. Оскільки для більшості краєзнавців дана замітка мало відома, автори вирішили її републікувати (Додаток).

Під кінець ХІХ ст. колишній хутір Шейнса був у власності дворянина Орликова. У книзі І.Ф. Сінцова «Гидрогеологическое описание Одесского градоначальства» вказано, що на території х. Орликова (№110) знаходилась криниця для поливу саду (в 3 сажні глибиною з підйомом солонуватої води у 2 сажні). Поряд знаходився хутір №109 Георги [Петра Георгієва], на якому знаходилися дві криниці для поливу садка. Цей хутір також раніше належав сім'ї Шейнс. І.Ф. Сінцов описав і ділянку Добровольського (№153), при цьому навівши опис А. Скальковського (див. вище) [70, с. 118-119].

Проте цей Добровольський не мав стосунку до Адольфа Добровольського. В межах с. Татарка дійсно була приватна ділянка землі, зазначена вперше у «Ведомостях» (1882), де вказані «Добровольские Степан и Степан» (оціночна вартість майна 540 руб.) [66, с. 36]. Вони були міщанами і їх прізвище співпадало зі згаданим Адольфом Добровольським, що і ввело в оману автора. Усі три хутори позначені на карті «Главнейшие колодцы» (1892) в книзі І. Сінцова [70, с. 118-119]. Раніше ділянка №153 (10 дес. 1213 саж.) належала міщанці Пелагеї Ланкевич, а з 1874 р. – Едуарду Едуардовичу Шейнц. На ділянці знаходився будинок зі службами, льох, 3

криниці з машинами (чигирями), та висаджено було до 1200 фруктових і 500 лісних дерев і до 1300 кущів винограду [23. арк. 13 зв.] (Мал. 3).

Про нового власника ділянки №110 знаємо, що на 1879 р. вчений-садівник М.В. Орликов, разом з М.Я. Орленко сприяли відновленню дачі (згодом Акклиматизированный сад) начальника військового округу, полковника Аполлона Нікітича Введенського в Сухумі, знищеної турками під час обстрілу у 1877 р. [72, с. 2]. Згодом в Одесі він займав посаду міського садівника. Про це сказано в записці на ім'я директора Імператорського Нікітського саду садівника Н.І. Воїнова: «Из воспитанников Никитского сада знаю Орликова, который в мою бытность в Сухуме служил у полковника Введенского, устроил ему прекрасное садовое торговое заведение. Теперь этот Орликов городским садовником в Одессе. 1888 года, 23 апреля. Гурзуф» [73]. На 1893 р. «гор.[одской] садовн.[ик] двор.[янин] Никол. Вас. Орликов» вже був зазначений в Одесі [74, с. 12].

В Одесі М. Орликов займався облаштуванням сучасного парку ім. Шевченка [75] і розбив сад на санітарній станції біля Хаджибейського лиману, заснований на землі колишнього хутору, який передав місту граф М.М. Толстий. 19 червня 1916 р. «Одесские новости» надрукували повідомлення про смерть Миколи Васильовича Орликова, дійсного члена Одеського відділення Імператорського російського відділення садівництва. Згідно з «Адрес-Календарями» М. Орликов був почесним старшиною (з 1890-х по 1907 р.) «Приюта имп. Марии Федоровны» [76, с. 82,91]. «Орликовъ Никол. Вас.» зазначений поміж членів правління того ж «Приюта» і на 1908 р. [77, с. 390]. В державному архіві Херсонської області знаходяться «ревізські сказки» (на 1858) села Скалевої-Балки Олександрійського повіту Херсонської губернії, в яких згадані нащадки Миколи Орликова [78. арк. 385]. М. Орликов недовго був власником хутору біля Сухого Лиману. Займаючи посаду міського садівника, він мабуть переїхав на ділянку, виділену для розведення саджанців міською владою. В довіднику «Вся Одесса» на 1899 рік зазначено, що хутір «Орликова Н.» знаходився «от Фонтанской заставы до выгона за Ти-

распольской заставой» [79, с. 199]. На 1905 р. є уточнення, що хутір знаходився «по Лагерной ул.» [80, с. 117], у довіднику 1911 р. «Орликов Ник. Вас. Б.-Фонтанск. Дор., 2» [81, с. 185].

Скоріш за все садівником був й син М. Орликова. Одеські краєзнавці Е. Краснова і А. Дроздовський повідомили, що навпроти тюрми, зразу ж за Християнським цвинтарем та вулицею Лагерною (згодом вул. Парашутна і Бреуса), розпочинався «Древестный питомник» садівника Льва Миколайовича Орликова. Він займав увесь простір поміж вулицями Лагерна (Бреуса), Кордонна (Малиновського – на той час кордон Одеси) і Велико-Фонтанської дороги [82, с. 4].

Про нащадків Орликова мало що відомо. В інтернеті є дані про людину, яка могла бути онуком М.В. Орликова, – Михайло Львович Орликов (1911-1998), інженер-конструктор (станкобудівник). У 9 років залишився сиротою і виховувався старшим братом, після закінчення 7-річної школи у Зінов'євську [Кропивницький] поступив до Київського механічного технікуму (1927), з 1930 по 1933 р. працював техніком з обладнання Київського машинобудівного заводу ім. Артема. Згодом він закінчив Київський політехнічний інститут і до 1945 р. працював у конструкторському бюро Київського верстатобудівного заводу ім. Горького. Кандидат технічних наук (1947), працював на кафедрі металорізальних верстатів Київського політехнічного інституту. З 1954 – доцент, у 1974-1979 рр. – професор, автор 120 наукових праць, у тому числі 10 книг, 15 авторських свідоцтв [83, с. 172].

На початку ХХ ст. новим власником хутору (52 дес. 1740 саж.) став Федот Васильович Лисов, зазначений в Адрес-календарях на 1900 і 1901 рр. [84]. В медичних довідниках «Лысов Федот Вас. Киев 85, К. Москва» вказаний як дантист, який закінчив курс навчання в Києві у 1885 р. [85, с. 398]. Є дані про те, що Ф. Лисов мав будинок в Одесі на Ольгіївському узвозі (у 1883 р. ділянка мала іншу адресу – вул. Манежна, 6, Херсонського кварталу). 1900 р. вказану ділянку продали, а її північну частину (1514 кв. саж.) купив Ф.В. Лисов. З цього часу будинок Лисова, збудований на цій ділянці після 1911 р., мав адресу Манежна, 4 (нині Манежна, 16 по Ольгі-

євському узвозі, 1) [86]. На рубежі віків Ф. Лисов мав у власності ще й будинок по вул. Польській, 14 [87].

Останніми власниками хутору були брати *Вейнерові Абрам та Борис Гідалевичі*. Це були сини Вейнерова Гідаль Мойсейовича, власника парового млина в м. Бобринець [88]. В довіднику за 1914 р. згаданий «Г.[идаль] Вейнеров», який разом з Я.В. Фінкельштейном утримував торгівельний дім на Грецькій, 20 і видавав товари в кредит [89, с. 524]. В іншому довіднику за той же рік зазначена контора «Я.В. Финкельштейн и Г. Вейнеров» (Грецька, 20), власниками якої були Янкель-Вольф Елев Фінкельштейн і Гідаль Мотьев Вейнеров [90. 164]. На 1915 р. хутір мав назву «Душистые плавни», де брати Вейнери утримували кінний заводик по розведенню орловських рисаків [91, с. 61]. На карті того часу видно, що на хуторі був фруктовий садок та доволі значний виноградник (Рис. 4). Останню згадку про одного з братів, а саме про «вольноопределяющегося Бориса Гдальевича», маємо в газетній об'яві 1917 р. при купівлі наділу №47 (53 дес. 1127 саж.) на міській землі Одеси в одеського купця Ізраїля Гершковича [92, с. 4].

До кінця 1920-х рр. хутір біля Сухого лиману позначався на картах як «Венирский». До речі, у книзі «Історія міст і сіл: Одеська область» зазначено, що населений пункт Сухий Лиман «виник на місці колишнього хутору Вейнерова» [93, с. 699]. Насправді це не так, бо сам хутір знаходився доволі далеко на північний захід від названого села (Рис. 5). Можливо також, що до нащадків Вейнерових відноситься Борис Ісакович Вейнеров (1903-1971) – дерматолог-венеролог, полковник медичної служби [94]. Після закінчення в 1925 р. Одеського медичного інституту він працював педіатром в військово-медичних закладах і викладав в науково-дослідницьких інститутах, був автором понад 100 наукових праць, в тому числі 6 монографій. З 1956 р. він очолював клініку туберкульозу в Києві [95].

В радянські часи, коли у 1923 р. був створений Одеський район, хутір Вейнера (17 осіб) увійшов до Бурлачо-Балківської сільської ради [96, с. 82-83]. В довіднику «Міські селища УСРР» (1929) хутір Вейнера зазначений у складі Сухолиман-

ської сільради [97, с. 178]. З початком колективізації мешканці хутору були виселені, а сам хутір знищений.

### Література:

1. Аргатюк С.С. Протасова, хутір // Овідіопольський район: Енциклопедичний довідник. Одеса, 2011.
2. Аргатюк С.С., Сапожников І.В. Одеські заміські хутори // Овідіопольський район: Енциклопедичний довідник. Одеса, 2011.
3. Скальковский К. Воспоминания молодости 1843-1869. СПб.: тип. А.С. Суворина, 1906.
4. РВ РНБ. – Ф. 885. – Д. 233.
5. Скальковский А. Пятая или загородная часть г. Одессы // ТОСК. – 1867. – Вып. 2.
6. Геометрический специальный план распашной с под усадьбами земли села Татарка владения Одесских мещан... // ОІКМ. – Ф. К-II-2. – К-587.
7. Ведомость к литографированному плану Одесской городской земли, разделенной на 6 частей, с показанием по номерам, кому именно каждый участок принадлежит, количество десятин в нем заключающегося и сколько за оной должно вносить городских повинностей. Сочинено по 31 декабря 1834 года // Фонди ОННБ.
8. Генеральный план города Одессы с принадлежащею оному землею, разделенную на 6 частей, с показанием предместий, селений, хуторов, садов, заведений в 1835 году // Фонди ОННБ.
9. Генеральный план города Одессы с принадлежащею оному землею, разделенную на 6 частей с показанием предместий, селений, хуторов, садов и других казенных заведений. Составил на основании Генеральной съемки 1860-1870 годов и последующих частных съемок городской землемер М. Детерикс в 1892 г.
10. ДАОО. – Ф. – 37. – Оп. – 3. – Спр. – 179. – Арк. 77.
11. Губарь О. Первые городские головы: забытые и заброшенные // Всемирные Одесские новости. – 2015. – №3 (93).
12. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793-1823. Одесса, 1837.– Док. №6; №8.
13. Мошенский С.З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. London: Xlibris, 2014.
14. Скальковский А. Материалы для истории общественного образования в Одессе // ТОСК. – 1867. – Вып. 2.

15. Запрещения на недвижимые имущества // Санкт-петербургские Сенатские объявления о запрещении на недвижимые имения, 1847. №58. 19 июля. – С. 1678. Док. 12352.

16. Санкт-петербургские Сенатские объявления по судебным, распорядительным, полицейским и казенным делам. – 1849. – №68. – 23 июля. – С. 70. – Док. 28541 и 28543.

17. Домес М. Род Скальковских // Дерибасовская-Ришельевская. Альманах. Одесса, 2006. – №26.

18. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. – Каменец-Подольский, 1859.

19. Сецинский Е.И. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд. Каменец-Подольский, 1895.

20. Сикора Э.Ф. Лица Каменца-Подольского, или Те, кто творил историю «Цветка на камне». Харьков: Міськдрук, 2010.

21. Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Каменец-Подольск, 1898.

22. Скальковский А.А. О нынешнем садоводстве в Новороссийском крае. – ЖМВД. – 1852. – Ч. 39. – СПб., 1852.

23. Описание участков земли разных владельцев // ДАОО. – Ф. 16. – Оп.124. – Спр. 8265.

24. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1837. – Ч. 2. – СПб., 1837.

25. НК на 1845 год. – Одесса 1844.

26. НК на 1851 год. – Одесса, 1850.

27. О присвоении прав потомственного гражданства // РДИА. – Ф. 1334. – Оп. 39 (Опись дел правительствующего сената по департаментам Герольдии и третьему о потомственных почетных гражданах. 1830-1890 гг.). – С. 224. – №5476.

28. Запрещения на недвижимые имущества // Санктпетербургские Сенатские объявления о запрещении на недвижимые имения, 1857. – №82. – 12 октября. – С. 3416. – Док. 19619.

29. Губарь О. Военный спуск // Дерибасовская-Ришельевская: альманах. Одесса, 2005. – Вып. 23.

30. Список купцам, производившим заграничную торговлю свыше 50.000 рублей серебром в 1845 году. Табл. XXXVIII // Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1845 год. СПб., 1844.

31. Сапожников И., Аргатюк С. Иван Кедрин и его экспедиция 1850 года по Северо-Западному Причерноморью // Південний Захід. Одесика. – 2018. – Вип. 24.
32. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. Ген. штаба подполковник А. Шмидт. – Ч. 2. – СПб., 1863.
33. Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы. Одесса: Изд. Н. Федорова, 1894.
34. Общая городская Дума // Памятная книжка для Херсонской губернии на 1864. – Херсон, 1864. – Отд. II.
35. Из архива К.Э. Андреевского // Записки Э.С. Андреевского. – Т. 1. – Одесса, 1913.
36. Из архива К.Э. Андреевского // Записки Э.С. Андреевского. – Т. 2. – Одесса, 1914.
37. НК на 1871 г. – Одесса, 1870. – Отд. III.
38. НК на 1872 г. – Одесса, 1871. – Отд. III.
39. Дело о растрате в 1852 г. в одесских: коммерческом и казначействе 23900 р. сер. // Русские уголовные процессы / Изд. А. Любавского. СПб., 1866.
40. Письма знатного иностранца / Собрание сочинений К.М. Станюковича. – Т. XI. – М., 1898.
41. Русская летопись (с 1-го октября 1879 по 1-е августа 1880 г.) // Русский календарь на 1881 г. А. Суворина. – Т. X. – СПб., 1881.
42. Новости столичных газет // Кавказ: Газета политическая и литературная. – Тифлис, 1880. – №275. – 14 октября.
43. Полный список нынешних гласных // НТ. Одесса, 1881. – №1879. 24 апреля (6 мая).
44. Губастов К.А. Генеалогические сведения о русских дворянских родах, происшедших от внебрачных союзов: [Справочник]. СПб., 2003.
45. Сибирские известия // Сибирская газета. Томск, 1882. – №8. – 21 февраля.
46. Сибирские известия // Сибирская газета. Томск, 1882. – №42. – 13 декабря.
47. Архітектурні об'єкти м. Одеси та інших міст Причорномор'я, кінець XVIII – початок XX ст.: Креслення, плани, рисунки, гравюри, літографії: Каталог. / Ред. та упоряд. В.Ю. Алексеева. Одеса: «Хоббіт», 2003.

48. НК на 1840 год. Одесса, 1840.
49. НК на 1836. Одесса, 1835.
50. Историческая записка Общества изящных искусств от 28 февраля 1865 по 28 февраля 1875 года // Отчёт Общества Изящных Искусств за первое десятилетие (1865- 1875). Одесса, 1875. – С. 9; Барковская О.М. Одесское художественное училище. Хроника 1865-1940 // ВОХМ. – 2015. – №2.
51. Абрамов В.А. Роман с надворным советником // ВОХМ. – 2014. – №1.
52. Выставка «Неизвестные и забытые портретисты XVIII – XIX веков» из фондов Одесского художественного музея. Каталог. Одесса, 1994.
53. О выезжающих за границу: одес. 1-й гильдии купец Эдуард Шейнс с женой Аделаидой» // ОВ. – 1843. – №20. – 10 марта. (повідомив С. Решетов).
54. Список одесских граждан, имеющих право голоса на городских выборах по Высочайше утвержденному 16-го июня 1870 Городовому Положению. Одесса: тип. Ульриха и Шульце, 1872.
55. НК на 1891 год. Одесса 1890.
56. Каменный А. Одесса. Кто есть кто. Одесса, 1999.
57. Смесь // Неделя строителя: прил. к журн. «Зодчий». СПб., 1881. – № 4.
58. ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 6. – Спр. 55 (Повідомив С. Решетов).
59. По прошению поверенного техника Ратмана, Рашковича, об отмене решения Одесской судебной палаты. 1875 г., сентября 18 и октября 8 чисел // Полный свод решений гражданского кассационного департамента правительствующего Сената... за 1875 г. №№647-891. Екатеринослав, 1912. – Д. 752.
60. Летопись искусств театра и музыки // Всемирная иллюстрация. – 1877. – IX год. – Т.XVII (№12). – №428. – 12 марта.
61. Голицын Н.Н. Материалы для полной родословной росписи князей Голицыных. СПб., 1880.
62. НК на 1845. Одесса, 1844. – С. 288.
63. Из архива К.Э. Андреевского // Записки Э.С. Андреевского. – Т. 3. Одесса, 1914.
64. Василий Григорьевич Перов // Великие художники. – Т. 17. М., 2009.
65. Пятидесятилетия женской гимназии Ю.П. Бесс / Сост. М. Соколов. М., 1894.

66. Ведомость об определенных с недвижимых имуществ г. Одессы и на его земле..., в пользу государственного налога и земства – губернского сбора... Одесса: 1873. – С. 34; 1875. – №38; №54: 1876 – 38; №1:1878 – 34; №45: 1882 – С. 36; №25: 1883 – С. 36; №35: – 1884 – С. 35; 1885 – С. 40; 1886 – С. 39; 1889 – С. 40; 1890 – С. 41; 1891 – 44; 1892 – С. 46; 1893 – С. 48; 1894 – С. 47.

67. Ижик Л.В. Книжные знаки одесских библиофилов. Иконографическое исследование. Одесса, 2014.

68. Параскева В.А. Появление саджи в окрестностях Одессы // Охотничья газета. – 1888. – №20.

69. Русский орнитологический журнал. – 2017. – Т. 26. – № 1404.

70. Синцов И. Гидрогеологическое описание Одесского градоначальства. Одесса: Одес. гор. обществ. упр., 1894.

71. Описание участков земли разных владельцев // ДАОО. – Ф. 16. – Оп. 124. – Спр. 8265. – Арк.13-об.

72. [Г.]. По дороге из Тифлиса на Манглис // Кавказ: Газета политическая и литературная. Тифлис, 1879. – №157. – 17 июня.

73. Вихляев К. Русский садовник: портрет на фоне истории // [www.kajuta.net/node/2934](http://www.kajuta.net/node/2934); Архив НБС-ННЦ. – Ф. 1. – Оп. 1. –Д. б/н. – Л. 27-28.

74. НК на 1893 год . – Одесса, 1892. – Отд. III.

75. [omr.gov.ua/departments/46171](http://omr.gov.ua/departments/46171)

76. Боур Н. Перечень того, что сделано графом Михаилом Михайловичем Толстым- младшим в городе Одессе, его имениях и ближайших местах к ним// Дерибасовская-Ришельевская. Одесса, 2017. – №3 (70). – Прим. 22.

77. Приют имени государыни императрицы Марии Федоровны // Адресная и справочная книга на 1908 год Вся Одесса / Изд. Л.А. Лисянского. – Год 7. Одесса, 1908.

78. ДАХО. – Ф. Р-22. – Оп. 1. – Спр. 99.

79. Вся Одесса В.К. Фельдберга. Одесса, 1899.

80. Вся Одесса: Адресная и справочная книга на 1906 г. Одесса, 1906.

81. Алфавитный указатель жителей гор. Одессы // Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1911. – Разд. III. Одесса, 1911. – С. 185

82. Краснова Е., Дроздовский А. Дорогие наши Черемушки! // Всемирные Одесские новости. Одесса. – 2010. – №3 (77).

83. Босько В.М. Історичний календар Кіровоградщини на 2016 рік. Люди. Події. Факти. Кіровоград, 2016.

84. Вся Одесса: Адресная и справочная книга на 1900 г. Одесса, 1900. – С. 147; Вся Одесса: Адресная и справочная книга на 1901 г. Одесса, 1901. – С. 151.

85. Зубные врачи и дантисты // Российский медицинский список, изданный Медицинским департаментом МВД на 1897 год (по сведениям к 15 мая 1897 г.). СПб., 1897.

86. Одесса, Ольгиевский спуск, 1 / Манежная улица, 16 // domofoto.ru/house/1523/

87. Греческая улица. От Польской улицы до Пушкинской // obodesse.at.ua

88. Обработка питательных продуктов // Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финдляндию) / Изд. Д.П. Кандуров и сын. – Изд. 2. Пг., 1914. – №2835. – 2805-2835 (Д).

89. Вся торгово-промышленная Одесса. Адресно-справочная книга на 1914 год. Одесса, 1914.

90. Учреждения и существующие в Одессе торговые дома // Справочная книга о купцах первой и второй гильдии и вообще о лицах и учреждениях торгово-промышленного класса, получивших на 1914 г. купеческие и промысловые свидетельства по городу Одессе на торговые и промышленные предприятия высших разрядов. Одесса, 1914.

91. Памятная книжка по Главному управлению государственного коннозаводства. СПб., 1915.

92. Оголошення // Державний вісник. К., 1917. – №46. – 10 вересня.

93. Сухий Лиман// Історія міст і сіл Української РСР: Одеська область. К., 1969.

94. <https://www.health-ua.org> ›

95. <https://slovar.wikireading.ru/1148075>

96. Одесская губерния. Административное описание. – Ч. 1. Одесса, 1924.

97. Міські селища УСРР. Збірник статистично-економічних відомостей. – Т. 1. Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1929.

Додаток  
В.А. Параскева

**Появление саджи (*Syrrhaptes paradoxus*)  
в окрестностях Одессы**  
[69. 230]

Прочитав в многоуважаемой газете Вашей от 6 мая, в номере 16-м, статью Ф. Лоренца (1888) о вероятном появлении саджи (*Syrrhaptes paradoxus*) в Европейской России, считаю долгом подтвердить это следующим. В конце апреля месяца 1888 года я поехал в свой хуторок, прилегающий к деревне Сухой Лиман, вёрстах в 14 от Одессы. Дорога проведена чрез степь из целины, где устраиваются манёвры войск и где обыкновенно мы, одесситы, охотимся на хрустанов, или дерихвостов *Glareola*; ближе к Сухому Лиману, начинаются пахотные поля. Я ехал с братом, без ружья; кроме хрустанов мы видели табунок из 7 штук каких-то светло-серых птиц величиною с горлицу; они пролетели мимо нас шагах в 20 и сели недалеко на поле. Возвращаясь обратно к вечеру, мы встретили тот же табун, который расположился в засеянном пшеницей поле, шагах в 40 от дороги. Красота этих птиц и смиренность их очень заинтересовали нас, и мы любовались ими около 5 минут, но пожелав поближе разглядеть их, мы подошли ещё; спугнутые нами, они очень быстрым полётом улетели. Через неделю нам пришлось опятьехать в хутор. На том же самом месте тот же табун неизвестных красавцев разгуливал, не обращая даже внимания на наше приближение. В виду научного интереса мы убили пару. Это были птицы величиною с горлицу, нами ещё невиданные, – именно саджи, степные куры или сrostопалы (*Syrrhaptes paradoxus*). Внешний вид их совершенно тот же, какой мы читаем у Брэма. Когда я заканчивал настоящую заметку, ко мне явился знакомый мне крестьянин, Фома Калесниченко, который, кроме хлебопашества, занимается и охотою, и рассказал, что с 18 марта по 26 апреля 1888 он видел ежедневно много табунов каких-то рябчиков степных, от 4 до 20 штук в табуне. Вероятно, это были тоже саджи.

### Перелік скорочень:

ВОХМ – Вісник Одеського художнього музею; ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАХО – Державний архів Херсонської області; ЖМВД – Журнал Министерства внутренних дел; НК – Новороссийский календарь; НТ – Новороссийский телеграф; ОВ – Одесский вестник; ОІКМ – Одеський історико-краєзнавчий музей; ОННБ – Одеська національна наукова бібліотека; РДІА – Російський державний історичний архів (Москва); РВ РНБ – Рукописне відділення Російської Національної бібліотеки (СПб.); ТОСК – Труды Одесского статистического комитета

### Малюнки:

Рис.1. Хутори Сухого лиману в 1792 р. на «Плане окрестностей Гаджибея с показанием подробной ситуации» 1792 р. [5].

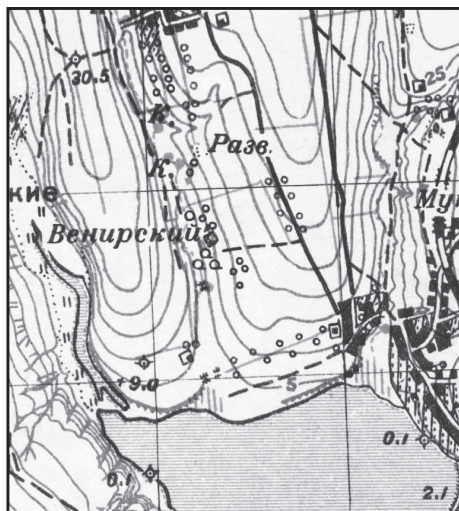
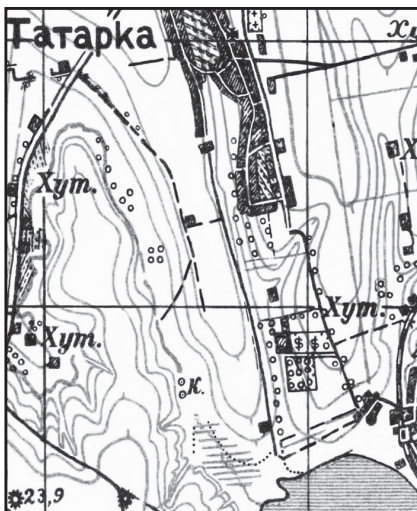
Рис. 2. Дача Шейнса на «Плане города Одессы с окрестностями» 1870-х гг.

Рис. 3. Ділянки №№109 і 110 на «Генеральном плане города Одессы» М.Детерікса 1892 р.

Рис. 4. Нижня частина балки Татарської у 1917 р. («Карта западного пограничного пространства»; аркуш XLVI-30; ф-т).

Рис. 5. Хутір Вейнера (Венірський) у 1929 р. («Военно-топограф. карта»; аркуш L-36-50-B).





*Аліса Ложешник,*

*кандидат історичних наук, провід. бібліотекар  
НБ ОНУ ім. І.І. Мечникова;*

*Ніла Ложешник,*

*старший вчитель, вчитель вищої категорії Йосипівського  
НВК (с. Йосипівка)*

## **АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ПОМІЩИЦЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТИРАСПІЛЬСЬКОГО ПОВІТУ)**

Право власності на землю є одним із основних прав громадян України, яке гарантує її Конституція. Однак через об'єктивні і, нерідко, суб'єктивні причини приватизація землі в агропромисловому комплексі йде надто повільно, гальмує розвиток товарно-грошових відносин, а значить, і ефективність суспільного виробництва в аграрному секторі економіки країни. Суттєвою причиною гальмування реформ в аграрному секторі є недостатнє врахування власного історичного досвіду щодо земельних відносин як всієї країни, так і її регіонів. Адже лише з'ясування їх ґносеологічних коренів сприяє усвідомленню об'єктивної закономірності сучасних аграрних перетворень і є ключем до розуміння їх необхідності. У зв'язку з цим важливим є розгляд історичних витоків земельних відносин на Півдні України, де в повній мірі можна простежити як іноземну, так і урядову колонізацію.

Перші дослідження історії господарського освоєння Очаківської області з'явилися в ХІХ ст. Їх характерною рисою став розгляд питань колонізації в контексті дослідження діяльності державних правителів чи урядовців. Серед праць цього періоду слід назвати дослідження А. Скальковського [1, 2, 3], який схвалював рішення уряду імперії щодо заселення «новопридбаної» Очаківської області [4], а також запрошення іноземців-колоністів, що «засмучувало запорожців, які не бажали поступатись землями, зовсім їм, втім, не потрібними» [3, с. 272]; П. Щербальського [5] та Д.

Міллера [6], які звернули увагу на роль Г. Потьомкіна в реалізації планів щодо іноземної колонізації. Окрім історичних студій, в ХІХ ст. було створено низку видань довідкового характеру, серед яких шеститомний довідник «Матеріали для оцінювання земель Херсонської губернії» [7, 8, 9, 10, 11, 12], що вміщує інформацію щодо економічного розвитку регіону та господарського потенціалу місцевих мешканців, праця А. Клауса [13], в якій розглянуто діяльність урядів Катерини ІІ та Олександра І щодо запрошення іноземців, описано господарські та культурні успіхи іноземних переселенців. Наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. простежується поява критичних оцінок колонізації південноукраїнських земель. Д. Багалій стверджував, що іноземна колонізація не задовольнила уряд і не виправдала його сподівань, оскільки держава «давала їм (іноземним переселенцям) значні багатства, а від них натовість не отримувала майже нічого» [14, с. 97]; Є. Загоровський критично оцінював ефективність політики як центральної, так і місцевої адміністрації у цій справі [15, 16, 17, 18, 19, 20].

У другій половині ХХ ст. посилився інтерес до дослідження соціально-економічних аспектів історії України. Ф. Редько стверджував, що «незважаючи на швидке заселення і освоєння земель Південної України місцевим населенням, Катерина ІІ посилювала свою колонізаторську політику і активно сприяла розвитку іноземної колонізації» [21, с. 23]. Подібну думку висловила і О. Дружиніна [22, 23, 24, 25]. Висвітлюючи заселення та господарське освоєння краю в дореформений час, вона вважала, що «у результаті особливої політики земельних роздач... і різноманітних пільг, наданих переселенцям, населення краю швидко росло» [23, с. 260], підкреслюючи, що політика уряду сприяла переміщенню населення як з внутрішніх областей імперії, так і з-за кордону.

Тема іноземної колонізації і сьогодні продовжує привертати увагу багатьох вчених своїми «нерозгаданими» сторінками. В даній статті ми розглянемо роль вірмен у колонізації Очаківської області після підписання Яської мирної

угоди (1791 р.) та акцентуємо увагу на їх земельних відношеннях.

Під час правління Олександра I політика уряду щодо іноземної колонізації в межах Очаківської області здійснювалася на основі маніфесту від 20 лютого 1804 р., де зазначалося, що слід приймати для переселення тільки тих іноземців, які за своїми заняттями можуть служити гарним прикладом для селян: сімейних та заможних господарів, які займаються землеробством, вирощуванням винограду або розведенням шовковичних черв'яків, скотарством та сільськими ремеслами (ковальством, ткацтвом, пошиттям одягу тощо). Тож після переселення вірмени визнавались «колоністами» лише після того, як вони оселялись на державних та поміщицьких землях і займались сільським господарством або ремеслами. Колоністи отримували права громадянства на всій території імперії і за згодою місцевої влади могли вільно розпоряджатися своїм майном, купувати землю, будувати на ній підприємства, займатися торгівлею, вступати в цехи та купецькі гільдії, підписувати контракти. Але вступаючи до розряду колоністів, переселенці мали присягнути на вірність імперії і дати підписку про виконання колоніального Статуту.

За Олександра I для іноземців відводили казенні або куплені у поміщиків (по 60 десятин на родину) землі; надавали свободу віросповідання та звільняли на 10 років від усіх податків і повинностей. Повинності та податки мали свої особливості. Так, в мирний час на колоністів не розповсюджувалась рекрутчина та військовий постій; деякі повинності – дорожню, пожежну, етапну, подвірну – виконували лише «натурально», із дотриманням принципу кругової поруки. Окрім казенних податків колоністи обкладались і місцевими зборами: «земською повинністю», громадським збором на формування додаткового «продовольчого капіталу», на утримування адміністрації тощо.

Подібні «повинності та податки» сплачували й поміщики с. Йосипівки Тираспольського повіту – грузинські князі вірменського походження Аргутинські: надвірний радник Йосиф Давидович, штаб-ротмістр Микола Давидович, під-

поручик Василь Миколайович та Олександр Миколайович, які на 1860 р. володіли селами Василівка, Йосипівка, Давидівка та містечком Захарівка, 715 селянами та 106 дворовими слугами [26, с. 27]. Згодом у володіння лише одного з князівської родини – Олександра Миколайовича Аргутинського при с. Йосипівка перейшло разом з боргом до Земського банку Херсонської губернії 3.915 десятин 1200 кв. сажень землі [27, арк. 10].

До земельної реформи 1861 р., так і після неї основні масиви земельних ділянок належали поміщикам. Але реформа, ніби палка – мала два кінці. Одним кінцем вона була по селянах – оброк забирав більшість врожаю, який і так був мізерним через невикористання агротехнічних інновацій (застосування черезполосиці і відсутність добрив спричиняли низькі врожаї – 25–30 пудів з десятини), іншим – по поміщиках. Ознайомившись з основними положеннями реформи, селяни зрозуміли, що залишилися у власності поміщиків та повинні продовжувати працювати на їхній землі, що природньо викликало обурення. Селяни відмовлялись виходити на роботу до поміщиків і виконувати обов'язкові повинності. До нашого часу збереглися відомості про «повстання» селян у квітні 1861 р., коли земський справник інформував повітову владу про бунт, а повіт – уже далі, в губернію послав телеграму: «Селяни відмовляються працювати і не звертають ніякої уваги на місцеву владу». Оцінивши події в с. Йосипівці і намагаючись попередити розповсюдження бунту в сусідні села волості, Херсонський губернатор наказав Одеському генерал-губернатору послати до села роту військових. Але й такі дії не принесли очікуваних результатів. Щоб попередити поширення бунту на інші села, влада заарештувала селянських ватажків і покарала найактивніших.

17 квітня 1861 р. Тираспольський голова земської управи інформував Одеського генерал-губернатора про відновлення порядку в с. Йосипівці, але навіть після покарання активістів влада мала погодитись з вимогами селян. І як компроміс – постановила: селянин мав один день замість трьох працювати на землях пана, а хто не бажав – платити, відпо-

відно, оброк. Судячи з того, що основна й найродючіша земля дісталась князям Аргутинським, колишні кріпосні отримали невеликі земельні наділи. Тієї землі, що отримала селянська родина, звичайно, було недостатньо, щоб прогосуватись, та ще й платити податок. Тому потрібно було йти знову до поміщика й просити землі в оренду. І селяни йшли, погоджуючись на будь-які умови. Саме очікування «нової волі» деякою мірою визначило пасивний характер селянського руху цього періоду. Боротьба за землю та волю на той час уявлялась їм не завжди вірним шляхом покращення життя, адже все це селяни надіялись отримати в результаті «царського указу». Але минуло 19 лютого 1863 р., надія селян на «дарування справжньої волі» не справдилась. Знову прокинувся бунтівний дух селян.

27 березня 1863 р. селяни двох сіл – Василівки та Йосипівки – в кількості 500 чоловік, озброївшись палицями, відмовились підкорятись поміщикам. Цей виступ селян змогли подавити знову лише збройні сили регулярної армії [28, с. 211]. Виступи селян змусили князів Аргутинських піти на поступки, що стало однією з причин зuboжіння їхніх маєтків. Земля була віддана спочатку селянам в оренду з оплатою від 4 до 6 карб. за десятину. Але після селянських виступів десятина, яку селяни мали віддавати поміщикові, зменшилась і вже на 1868 р. становила  $1\frac{1}{3}$ , а подекуди навіть  $1\frac{1}{4}$  частини попередньої плати. Значно подешевів випас худоби. Життя селян покращилось, але матеріальні справи князів погіршились. Витрати на потреби маєтку та на впровадження новітніх винаходів у сільськогосподарському виробництві, призвели до того, що 1 вересня 1868 р. князі Аргутинські вперше заклали свій маєток в с. Йосипівка у Земському банку Херсонської губернії для того, щоб не зазнасти його повністю. На той час банк надавав позику під заставу маєтку розміром не менше 50 десятин на максимальний термін – 34 роки і 11 місяців при 6,75% річних. Але з умовою, що платежі процентних внесків мали здійснюватися кожне півріччя. За прострочення платилася пеня розміром 1% за місяць. При заборгованості в платіжках більше 6 місяців маєток виставлявся на продаж з аукціону, що від-

бувався в приміщенні правління банку або окружного суду [29, с. 54]. Згідно із Статутом банку, через непогашений борг 20 квітня 1877 р. земля, на якій розміщувався маєток князя Олександра Аргутинського при с. Йосипівка, була виставлена на основі Статуту Земського банку на торги.

В аграрних відносинах другої половини ХІХ ст. велику роль відігравали Земські банки, які спочатку виступали в ролі посередників на ринку землі, а згодом і самі перетворювались на великих землевласників. Надаючи довгострокові позики землевласникам під заставу маєтків чи земельних ділянок, вони здійснювали значні операції з землею, сприяли становленню підприємницьких господарств та розвитку капіталістичних відносин в аграрному секторі. Наведені нижче документи Держархіву Одеської області ілюструють відношення Херсонського земського банку до операцій із земельними ділянками. Текст поданих документів друкується вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу, пунктуаційні знаки, великі і малі літери поставлені з наближенням до вимог сучасної пунктуації та правопису.

### Література:

1. Скальковский А.А. Изустные предания о Новороссийском крае. СПб., 1838. – 29 с.
2. Скальковский А.А. Опыт Статистического описания Новороссийского края. Ч. I : География, этнография и народоисчисление Новороссийского края. Одесса, 1850. – 366 с.
3. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького. Дніпропетровськ : Січ, 2003. – 678 с.
4. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение Новороссийского края 1731–1823 гг. Одесса : Гор.тип, 1836. – Ч. 1 : с 1731 по 1796 г. – 251 с.
5. Щербальский П. Потемкин и заселение Новороссийского края. – М., 1868. – 21 с.
6. Миллер Д. П. Заселение Новороссийского края и Потемкин. [2-е изд. перепеч. без перемен с 1-го]. Харьков: Харьк. о-во распространения в народе грамотности, 1901. – 40 с.

7. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1883. – Т. 1: Одесский уезд (статистико-эконом. описание уезда). – 548 с.

8. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. Херсон: Тип. М. К. Аспера, 1886. – Т. 2: Елисаветградский уезд (статистико-эконом. описание уезда). 636 с.

9. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1888. Т.3 : Александрийский уезд (статистико-эконом. описание уезда). – 542 с.

10. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1889. – Т. 4: Тираспольский уезд (статистико-эконом. описание уезда). – 388 с.

11. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1889. – Т. 5: Ананьевский уезд (статистико-эконом. описание уезда). – 608 с.

12. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1890. – Т. 6 : Херсонский уезд (статистико-эконом. описание уезда). – 736 с.

13. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПб., 1869. – Вып. 1. – 455 с.

14. Багалеи Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с.

15. Загоровский Е. А. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. Одесса: Экон. тип., 1913. – 34 с.

16. Загоровский Е. А. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII в. Одесса, 1913. 34 с.

17. Загоровский Е. А. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1744–1791 гг. // ЗООИД. 1913. Т. 31. – С. 52–82.

18. Загоровский Е. А. Очерк истории Северного Причерноморья. Ч. 1. Одесса, 1922. – 100 с.

19. Загоровский Е. А. Очерки по истории Славянской колонизации в Новороссии в XVIII в. // Военно-исторический вестник. – 1912 – № 4. – С. 19–21.

20. Загоровский Е. А. Экономическая политика Потемкина в Новороссии (1774–1791). Одесса, 1928. – 13 с.

21. Редько Ф. Колонізаційна політика російського царизму в Південній Україні в кінці XVIII ст. // Наукові записки Чернівець-

кого державного педінституту. Історико-філологічний факультет. К.: Радянська школа, 1955. – Вип. I. – С. 15–39.

22. Дружинина Е. И. Возникновение городов на юге Украины и США: общее и особенное // Новая и новейшая история. 1976. – № 2. – С. 69–76.

23. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье. 1775–1800 гг. М.: АН СССР, 1959. – 279 с.

24. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. М.: Наука, 1970. – 383 с.

25. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. М.: Наука, 1981. – 207 с.

26. Пивовар А. В. Поселення Херсонської губернії за повітовими алфавітами 1856 р. / А. В. Пивовар. К.: Академперіодика, 2009. – 91 с.

27. Державний архів Одеської області. Ф. 249. оп. 1. спр. 327. – 320 арк.

28. Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян за 1857–1875 гг. СПб.: Д. В. Чичинадзе, 1885. – 1546 с.

29. Сербинович Я. Поземельный кредит, его прошлое, настоящее и будущее. СПб., 1887. – 186 с.

### Додаток

#### 4-Й СЕРІЙ КВИТАНЦІЯ

№224 бухгалтера, № 156 казначея

1871 года сентября 4 дня въ Земскомъ Банке Херсонской губерніи, по займу на 34 года и 11 месяцев, со срока 1868 года сентября 1-го дня въ 51200 руб. отъ землевладельца князя Александра Николаевича Аргутинскаго Долгорукого принятовъ уплату за 7 полугодіе, т. е. съ 1-го сентября 1871 по 1-е марта 1872 года.

1. Интересась займа (5 1/2% въгодъ) за полгода – 1362 руб. 75 коп.

2. На погашеніе капитала (1%) – 301 руб. 25 коп.

3. На составленіе запаснаго капитала (1/4 %) (за ссуду) – 64 руб.

4. На расходы по управленію (1/4 %) (за ссуду) – 64 руб.

Итого – 1792 руб.

Остается капитального долга 49253 руб. 19 коп.

Бухгалтер Глиная

(ДАОО, ф. 249, оп. 1, спр. 327, арк. 2)

Июня 19 дня 1873 года

**Его Высочородію г. старшему Нотаріусу Одесского  
Окржнаго Суда**

Имея въ виду выдачу дополнительной ссуды полковнику Александру Николаевичу князю Аргутинскому-Долгорукову подъ залогъ имения его состоящего въ Тираспольскомъ уезде при селеніи Осиповка въ количестве 3915 1/2 десятинъ земли.

Правленіе Земскаго Банка, на основаніи ВЫСОЧАЙШЕ утвержденного 5 апреля 1872 г. мненія Государственнаго Совета объ измененіи и дополненіи некоторыхъ параграфовъ Устава Земскаго Банка Херсонской губерніи, имеетъ честь покорнейше просить Вас прислать уведомленіе: не поступало ли какихъ либо запрещеній на означенное именіе после выдачи изъ Херсонской Гражданской Палаты залоговаго свидѣтельства отъ 3 января 1869 года за №2 для залога имения этого въ Земскій Банкъ Херсонской губерніи, и если запрещенія окажутся, то по какимъ именно деламъ и въ какой суммѣ.

При этомъ Правленіе Земскаго Банка присовокупляетъ, что именіе это заложено въ Земскомъ Банке надворнымъ советникомъ Иосифомъ и штабъ-ротмистромъ Николею Давыдовичами, подпоручикомъ Василиемъ и полковникомъ Александромъ Николаевичами князьями Аргутинскими – Долгоруковыми и затемъ по раздельному акту утвержденному Вами 3 сентября 1871 года, перешло во владеніе князя Александра Николаевича Аргутинскаго Долгорукова съ переводомъ на него долга Земскому Банку.

(ДАОО, ф. 249, оп. 1, спр. 327, арк. 12-13)

*Олена Корень,  
вчитель історії Ройлянської ЗОШ І-ІІІ ст. Саратської  
райради Одеської області;*

*Аріна Корінь,  
учениця 10 класу Ройлянської ЗОШ І-ІІІ ст.*

## **ГЕНЕАЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЗВИСК МЕШКАНЦІВ СЕЛА РОЙЛЯНКА. ШЛЯХИ ПІЗНАННЯ ІСТОРІЇ РОДУ**

З відновленням державної незалежності України почався новий етап у розвитку української генеалогії, завдання якої - відтворення минулого родів та встановлення родинних зв'язків. Демократизація суспільного і наукового життя, скасування обмежень на доступ до архівів і використання зарубіжних джерел, знайомство з працями істориків української діаспори – усе це дало можливість по-новому осмислити суть і призначення генеалогії, її місце в системі історичної науки. Нині актуальною є необхідність нового осмислення джерельної бази генеалогічних досліджень та впровадження сучасних підходів до пошуку, збирання, класифікації генеалогічних джерел.

Сучасні прізвища – це складний і унікальний світ, який посідає важливе місце в картині світу людини і широко розповсюджений у неформальній сфері спілкування. Саме у сільській місцевості прізвища побутують найбільш активно із об'єктивних причин: своєрідний контингент сільських жителів, специфічна соціальна сфера, невеликі колективи, в яких люди добре знають один одного, існування народних традицій та інше. Кожне слово забарвлюється тим середовищем, в якому переважно вживається. Прізвисько втілює найхарактернішу рису характеру, вдачі, зовнішності певної особистості, містить історичну інформацію біографічного плану. Прізвища в минулому поступово трансформувалися у прізвища й передавалися нащадкам. У наш час прізвища побутують зазвичай у сімейному, професійному, молодіжному колі, в неофіційних сферах життя особи.

Вивчення українських прізвиськ розпочалося з праць М. Сумцова, В. Охримовича, І. Франка, В. Ястребова, І. Крип'якевича, І. Сухомлина. Науковий інтерес викликає стаття І. Сухомлина «Українські прізвиська людей як власні родові назви», в якій автор доводить, що «...прізвища неможливо глибоко аналізувати без урахування їх системного зв'язку з прізвиськами – цими найдавнішими особовими назвами, які були первісним і єдиним взірцем для творення усіх форм сучасних родових особових назв» [1, с. 38]. Кожне, навіть найдавніше прізвисько, коли його давали, щось означало: спочатку це було друге ім'я, яким людину постійно називали, пізніше – яскрава риса характеру чи зовнішності, якась помітна риса чи подія в житті людини. Прізвиська, особливо давні, містять багато цікавого: в них і давно застарілі слова, і буйна фантазія авторів, і спостережливість, і вміння виділити в людині такі риси, які одразу ж характеризують і того, кому дається прізвисько, і тих, хто його давав. Прізвища почали входити у вжиток починаючи з XIV ст., а прізвиська потроху втрачали свою силу як засіб розрізнення людей або перетворювалися в прізвища. Чи це означало, що пізніше прізвиська зовсім зникли? Вони продовжують жити й сьогодні, лише змінили своє обличчя. У наш час прізвиська перебувають поза офіційною сферою, не потрапляють у писемне мовлення, а виникають в усному розмовному мовленні як неофіційні назви-характеристики [2, с. 293].

М. Сумцов у праці «Уличные клички» (1889) підкреслює універсальність предмета дослідження в різних галузях (історії, етнографії,

лексикології), автор уперше пропонує анкетний та народноетимологічний підхід, без якого неможливий адекватний аналіз прізвиськ, оскільки вони «залишаються або зовсім незрозумілими або фальшиво зрозумілими без попередньої довідки у самих селян» [3, с. 405]

Нині маємо чимало розвідок, у яких представлено матеріал різних регіонів України: прізвиська Закарпаття досліджував П.П. Чучка[4], Бойківщини – Г.Є. Бучко та Д.Г. Бучко [5], Луганщини – Н.М. Бренер [6], Н. Федотова [7], Наддніпрянщини – І. Сухомлин [1], В. Чабаненко [8], Гуцульщини

– М. Лесюк, Б. Близнюк, Покуття – Г. Ліщинська [9], Західного Полісся – Г. Аркушин [10], Н. Шульська [11], Наддністрянщини – Р. Остап [12], Херсонщини – В. Тихоша [13] та ін.

Системне наукове вивчення українських прізвиськ припадає на середину ХХ ст. і продовжується нині, що відображено у працях В. Остапа, Г. Бачинської, Л. Гумецької, М. Наливайко, М. Худаша, Н. Федотової, О. Вербоवेशької, П. Чучки, Ю. Редька та інших. Науковим вивченням прізвиськ займалися викладачі Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова Г.В. Сенік, М.Л. Микитин-Дружинець, Н.М. Хрустик. Вивчення прізвиськ набуває виразного регіонального характеру. Його завданням є максимальний збір фактичного матеріалу з подальшим багатоаспектним описом. У регіонально та історично орієнтованих дослідженнях зроблено важливі теоретичні зауваження щодо аспектів вивчення, класифікації та функціонування прізвиськ. Так, Н. Хрустик та Т. Олійник вивчають прізвиська в контексті фольклористики та етнографії, вважаючи їх однією з українських традицій.

Вуличні прізвиська – своєрідна енциклопедія народного побуту, звичаїв, духовної культури. У них виразно відбився національний характер українців. Відмінність між двома видами додаткового найменування людини має чисто юридичний характер – прізвище є офіційним, документальним найменуванням, вуличне прізвисько побутує лише в усному мовленні. Велика кількість сучасних українських назв сягає корінням Запорізької Січі. Саме тут вперше виникла потреба офіційної реєстрації козаків. За звичаями, новоприбулий до війська повинен був отримати прізвисько, під яким його записували до козацьких реєстрів. Так у повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» [15, с. 23] зустрічаються надзвичайно цікаві прізвиська козаків: «Тарас скоро встретил множество знакомых лиц...: «А, это ты, Печерица! Здравствуй, Козолуп!... Ты как сюда зашел, Долото?... Здорово, Кирдюг! Здорово, Густый! Думали я видеть тебя, Ремень?... А что Касьян? Что Бородавка? Что Колопер? Что Пидсыток?». На сторінках твору мов живі постають Череватий, Покотиполе, Леміш, Хома, Покришка, Невеличкий, Вертихвіст, Балабан,

Вовтузенко, Гуска, Метелиця, Закрутигуба, Шило, Голокопитенко і, звісно, сам Бульба. А так як село Ройлянка, імовірно, засноване козаками, то можна припустити, що звичка давати прізвиська мешканцям дісталася у спадок від тих самих запорозьких козаків, які відрізнялись дотепністю, влучним словом та були гострі на язик.

Прізвиська, в тому числі й спадкові, були невід'ємною рисою сільського населення. Показово, що навіть офіційне закріплення прізвищ не змогло витіснити вуличні прізвиська, які дожили до нашого часу. Мешканці багатьох українських сіл, крім прізвища, мають вуличне прізвисько, причому останнє нерідко є більш вживаним серед односельців. Паралельне побутування офіційного й вуличного прізвища є типовою рисою сучасного села. У сільському середовищі діють свої механізми виникнення прізвищ. Щоб дослідити їх, було проведено опитування жителів різних вікових груп, мета якого – визначення частоти вживання прізвищ, вік, у якому вони виникають, особливості їх вживання та хронологічний вік прізвищ. З 1050 жителів села Ройлянка 933 мають прізвиська. Це 88.9 %.

Існує кілька класифікацій прізвищ. За походженням Г.А. Архипов поділяє прізвиська на чотири групи: а) прізвиська, дані рідними, родичами чи батьками, які служать другими іменами (найчастіше серед представників старшого покоління); б) прізвиська, дані чужими людьми, які закріпилися за іменованими як неофіційні імена; в) тимчасові прізвиська (найчастіше даються серед школярів); г) прізвиська-табу (часто наявні серед молоді) [16, с. 18]. П.Т. Поротников виокремлює три групи прізвищ: сімейно-родові, особисто-індивідуальні та колективно-територіальні [17, с. 14]. Ю.К. Редько в монографії «Сучасні українські прізвища» [18, с. 54], на яку опираються більшість дослідників прізвищ, стверджує, що «матеріалом для творення українських прізвищ були чотири основні джерела: а) імена; б) назви місця проживання чи походження; в) назви постійного заняття (професії); г) індивідуальні ознаки (фізичні, психічні чи інші властивості) першого носія прізвища» [18, с. 34]. Також її дотримувалися П.Чучкав «Антропонімії Закарпаття»

[19, с. 174], М.В. Тимінський у статті «До проблеми мотиваційної класифікації сучасних індивідуальних прізвищ» [20, с. 65]. М. Худаш у своїй класифікації спирався на характеристичні мотиви номінації: жартівливо-зневажливі, лайливо-зневажливі, професійні, за господарськими ознаками, за членами родини й емоційно-нейтральні [21, с. 128-129]

Дослідження прізвищ села Ройлянка Саратського району Одеської області здійснювалося на основі Облікової книги сільської ради (список населення) (та опираючись на респондентів, які пояснювали прізвиська. Було зафіксовано більше ніж 933 прізвиська мешканців села Ройлянка, їх було поділено на такі групи:

- а) прізвиська, утворені від імен старших членів родини;
- б) прізвиська, мотивовані зовнішніми і внутрішніми рисами та родом діяльності;
- в) прізвиська, мотивовані територіальною чи етнічною характеристикою особи;
- г) прізвиська, основи яких утворені від назв тваринного і рослинного світу;
- д) видозмінені та подвійні прізвиська.

Серед сімейно-родових прізвищ виділилася група антропонімів, що утворилися від прізвищ та власних імен – найчастіше власного імені діда чи прадіда. Характерною рисою сімейно-родових прізвищ є здатність переходити від представників старшого покоління до молодшого, тому їх ще називають спадковими або багатопокілінними. Серед досліджуваних прізвищ села Ройлянка окрему групу складають прізвиська, утворені від імен старших членів родини: *Вуколи, Карпо, Сіма, Лабій, Парасін, Саїлиха, Михайлик, Сергій, Мішуня, Гарасим, Федоска, Кустіниха, Химка, Савка, Жориха, Горчиха, Логанка, Козьмиха, Сьомка, Лардон, Жоржичка* ін. Більша частина походить від чоловічих імен, адже саме старший чоловік вважався головою родини. Найпопулярнішими є прізвиська, що характеризують особу відносно її родичів. Вони часто передаються у спадок, стаючи родовими прізвищами. Ці прізвиська виникли, як правило, від імені по батькові. Вони переважно переходили на дітей, онуків, правнуків та й далі. Нерідко однак рідні по кро-

ві брати чи сестри носили різні прізвиська. Наприклад, двоюрідних братів, один із яких був схожий на батька, Лук'янчук Ігор, а другий на матір, Лук'янчук Віталій, отримали прізвиська від батька і від матері – *Гикав та Масло*.

Проте серед названих є прізвиська, які утворилися від імен жінок, утворені від імені матері чи когось із предків по материнській лінії: *Соломійн, Парасін, Сетка, Ванька-Анжела, Дора*. Ці прізвиська сільська громада давала в ситуації, коли жінку вважали головою сім'ї (напр. це була вдова), або коли вона мала вищий статус за свого чоловіка (напр. коли чоловік був приступою, тобто приступив на господарство дружини; у Ройлянці таких чоловіків називали приймак або «зачуха» — завідуючий чужим хазяйством). Часом жінку звали безпосередньо від імені її чоловіка: *Мартиниха*, тобто дружина Мартина, *Наумиха*, тобто дружина Наума, *Карпиха*, тобто дружина Карпа та ін.

Велику групу становлять прізвиська, що характеризують людину за її особистими зовнішніми чи внутрішніми рисами. Зазвичай найбільше кидається в очі фізична вада, тому для опису такої людини досить просто її назвати. Звідси у селі прізвиська: *Куций, Пістон (маленький), Горбатий, Малявка, Дидик, Глухий, Попарений, Кланцатиha, Капчений, Кривий, Гикав, Лисий, Борода, Косий, Сивий, Безносий, Копчик, Шкундуляй, Лена, Слізка, Дефект, Вуха, Чубатий та ін.* Розповсюджені прізвиська за кольором волосся та шкіри, до них часто додається ім'я: *Сергій Рудий, Саша Білий, Володя Бєлий, Міша Чорний, Саша Чіча (гарний), Гена Рижий*. Часто прізвиська даються на основі рис характеру людини, звичок і уподобань, позитивних чи негативних якостей особистості: *Шуба, Зубок, Кишка та ін.*

Прізвисько *Галан* – в народі побутує таке значення: 1) гордий, зарозумілий; 2) гарно вдягнений, піжон; 3) бабій. Насправді, як згадує житель села Гусак Федір, на прізвисько Галан, яке дісталось йому та його братам в спадок, його дід ходив з високо піднятою головою, мов гусак (галан) та залицявся до жінок. Часто прізвиська з'являються після якихось цікавих та незвичайних випадків. Так прізвисько *Пух* з'явилося після того, як предок Олексія *Пуha* під час повені вило-

вив подушку, яку змило водою з циганського табору, розташованого на березі ставу. Він приніс подушку додому, розрізав, щоб висушити пір'я, та знайшов у ній заховані циганами гроші та цінні речі. Місцеві жителі після цього випадку почали називати новоспеченого багатія *Пух*. Прізвиська *Лодар* (*ледар*), *Понура* (*сумний*) та *Дикий* (*замкнутий, відлюдькуватий*), *Хахам* говорять самі за себе.

Ряд прізвиськ люди отримали за професією, родом занять або уподобань: *Механік*, *Профсоюз*, *Гуменний*, *Монах*, *Римар*, *Боцман*, *Завгар*, *Агроном*, *Доцент*, *Лісничиха*, *Свищиха* (*свищати-свістити*), *Головатий* (*голова-начальник*), *Мент*, *Коломбо*, *Монах*, *Чабанта* та ін.

Крім фізичних і психологічних ознак, мотивом для появи прізвиськ часто є територіальна чи етнічна характеристика особи: *Гуцулка*, *Циган*, *Кацапка*, *Жидик*, *Кореєць*, *Мадяр*, *Гагаузка*, *Москалька*, *Молдаван*, *Руська*, *Башикір*, *Фокшан*, *Плахотнюк*, *Балан*, *Гривичан* (*Гривиця*), *Плахтун*, *Манджур*, *Каруца* та ін. Так прізвисько *Німець* носить єдиний у селі нащадок справжнього німця, Шмідт Іван Якович, прадід якого був переселений з Поволжя в Буджак під час німецької колонізації на поч. ХІХ ст. Під час опитування мешканців увагу привернули три прізвиська – *Іцик*, *Янкель* та *Жидик*, які мають єврейське походження. Це підтверджується архівними даними Кишинівських єпархіальних відомостей 1879 р., в яких зафіксовано, що на рік складання цих відомостей у с. Ройлянка налічувалось дев'ять єврейських сімей.

Назви тварин, птахів та комах є одним із головних джерел походження прізвиськ і прізвищ: *Ворона*, *Попугай*, *Курочка*, *Чапля*, *Качур*, *Сова*, *Кабан*, *Коза*, *Бичок*, *Свинячий*, *Магар*, *Бобер*, *Котик*, *Киця*, *Котя*, *Цап*, *Коза*, *Свинка*, *Щур*, *Суслик*, *Лисиця*, *Кріль*, *Засєць*, *Комар*, *Муха*, *Шпак*, *Вуж*, *Червак*, *Жаба* та ін. Інколи ставалися комічні ситуації, які мешканці сприймали з великим почуттям гумору. Так куток вулиці, в якому підряд проживають *Кабан*, *Качур*, *Комар* та *Чапля*, самі жителі називають вулиця Зоологічна. В якості прізвиськ ботанічні терміни менш поширені, ніж зоологічні. Популярність рослин пояснюється тим, що вони складають основу харчування: *Бульба*, *Фасулька* (*квасоля*), *Редька*, *Бу-*

блик, Кисіль, Масло, Кукошиха (кукоши (молд.)-попкорн), Бульба (картопля), Тюльпан, Дуба ( дуб), Дубчик та ін.

Досить часто джерелом виникнення прізвиська є прізвище його носія. Офіційне наймення людини слугує піддатливим матеріалом в уяві людей і, перекручуючись, стає прізвищем. Можна легко прослідкувати зміни: Кузьминський – Кузя, Шевченко – Шева, Кіфішин – Кіфа, Чоботар – Чобот, Пшеничка – Пшоня, Бондар – Боня, Лардон – Ларій, Григорій – Горя, Дженжереня – Джик. Часто асоціативний план значення навіяний схожістю з відомими героями кінофільмів, мультфільмів, казок чи літературних творів, як-то: Будулай, Кеша, Кузя, Шрек, Мультик, Кіно, Опир, три Медведі тощо.

Відмінність між двома видами додаткового найменування людини має чисто юридичний характер — прізвище є офіційним, документальним найменуванням, вуличне прізвисько побутує в усному мовленні. У минулому в багатьох селах України вуличне прізвисько, поряд з офіційним, носив кожен мешканець села, нерідко одна й та ж особа мала два або й більше прізвиस्क. Так і у с. Ройлянка деякі мешканці мають по два прізвиська: Галан-Дора , Кривий-Шкірка, Костіха-Зоя, Шкірчиха-Сенчиха, Тюльпан-Якуня. Поява двох прізвиस्क зумовлена різними причинами: по-перше, і саме головне, що у селі було багато однофамільців, і, щоб їх не плутати, давались прізвиська. Але виявлялось, що і прізвиська теж були однакові і жителів все одно плутали. Тоді давалось ще одне прізвисько, яке яскраво характеризувало його носія. Наприклад, якщо у селі було два Лук'янчука Михайли на прізвисько Шкірка, то одному із них, який шкутильгав, дали прізвисько Кривий. Інколи одне із прізвиस्क діставалось у спадок, а друге отримувалось через якусь особливу зовнішню чи внутрішню рису. Так прізвисько Дора одному із носіїв прізвиська Галан, Гусаку Володимиру, дали трактористи за те, що мав великого носа, як величезна німецька гармата часів світової війни під назвою «Дора». «Коли він заходив у кімнату, то спочатку з'являвся його ніс, а потім і він сам», — згадували чоловіки. Іван Якович Федорончук, на прізвисько Якуня (від імені батька), своє

особисте друге прізвисько *Тюльпан* отримав через те, що дуже любив наряджатись, завжди мав гарні парфуми, тобто, вважали (в основному) жінки, був гарний, як тюльпан.

Цікавою виявилася історія прізвиस्क *Костіха* та *Зоя*, які носить жителька села Гуцул Лілія Костянтинівна, про одне із яких, *Зоя*, згадує у своїй книзі «Розп'ята церква» член Київської спілки журналістів І. М. Кобальчинський, який народився у с. Ройлянка та вивчав його історію: «Виявилось, що в ту смертоносну зиму 1946-1947 рр. на колгоспному дворі виморених до скону коней, чи навіть здохлих, добивали, розрубували на шматки і роздавали так само вимореним колгоспникам. І ось ця 5-6-річна Ніна Завеля (мати Л.К. Гуцул – автор), майже роздягнена і боса, біжить по тодішньому снігу за шматком цієї конини до згаданої садиби Никифора Каралаша мимо п'яти дворів, які розділяли хату цієї родини і правління колгоспу. ...цей зафіксований факт уже пізніше був чорним гумором, поєднаний з баченням 1944-45 року у фільмі про Зою Космодем'янську, яку майже роздягнену і босу зимою німці ведуть на страту до шибениці. Отак з'явилося у селі Райлянка це подвійне ім'я *Ніна-Зоя*...» [23, с. 108]. Прізвисько *Зоя* Л.К. Гуцул отримала у спадок від матері. А *Костіхою* її стали звати пізніше, утворивши прізвисько від імені її батька Костянтина.

Треба відмітити, що прізвисько у с. Ройлянка – це своєрідний «ідентифікаційний код» жителя села. Приїжджому важко буде знайти потрібну людину за прізвищем. Його одразу запитають: «А як по-вуличному?». Якщо хтось поцікавиться, де живе Лук'янчук Михайло, то почує не відповідь (бо у селі два Михайли Лук'янчука на прізвисько *Шкірка*), а запитання: «Це який *Шкірка*? *Кривий*, чи той, що живе біля кладовища?».

Трохи кумедною виходить ситуація, коли прізвиська вживають відносно маленьких дітей, вважаючи, що їх треба називати ніжніше та пестливіше. Тому якщо тато *Заєць*, то синочок – *Зайчик*, якщо тато *Бориц*, то синочок – *Борщик*, тато *Шпак* – нащадок *Шпачок*, тато *Магар* (є і таке), то син відповідно *Магарчик*, а дочка – *Магаричка*, тато *Фоня* – син *Фоник* та ін. Є у селі і неблагозвучні прізвиська, але їх носії

уже звикли до них так само, як і всі мешканці, і не сприймають їх як щось образливе. Саме «рукопожатне» із них – Куй. Але навіть носії цього прізвиська не можуть пояснити його походження.

Інколи прізвиська, які носили покоління, втрачаються. Перша причина – це зміна місця проживання. Було малоймовірним, що на новому місці з'являться однофамільці і новоприбулого будуть з кимось плутати. Але у рідному селі все одно всіх пам'ятали по прізвиських. Друга причина – це одруження. Коли місцеві хлопець і дівчина одружувались, то разом із прізвищем дружина отримувала і прізвисько чоловіка, тобто своє прізвисько втрачала. Наприклад: *Кадук-Кадучка* (була *Гробовенчиха*), *Геша* – *Гешиха* (була *Попугайчиха*), *Кох* – *Кохиха* (була *Фукалка*), *Фукало* – *Фукалка* (була *Гаврушичиха*), *Кацьон* – *Кацьониха* (була *Паишутиха*), *Котя* – *Котіха* (була *Головатиха*), *Пацюк* – *Пацючка* (була *Баролиха*), *Бароль* – *Баролиха* (була *Каракушанка*), *Шуба* – *Шубиха* (була *Гикавка*), *Белій*–*Белиха* (була *Маслиха*), *Редька* – *Редьчиха* (була *Кукошиха*), *Буча*–*Бучиха* (була *Пакулиха*), *Куретя* – *Куретіха* (була *Затірка*) та ін. Але були випадки, коли дівоче прізвисько залишалось: так *Лук'янчук Андрій* (*Пакуль*) одружився з *Лук'янчук Вірою* (*Шкірка*). Але *Віру* не стали називати *Пакулиха*, тому що у її чоловіка була сестра *Віра Пакулиха*. Щоб не виникло плутанини, за *Вірою* залишили прізвисько *Шкірка*, або називали *Віра Андрія Пакуля*.

Історія сімейного роду, незалежно від статусу і стану, формується із сотень доль і життів. Вивчаючи генеалогію династії, прізвища або окремої гілки роду, можна зануритися в справжню історію сім'ї, дізнатися імена і долі своїх предків. Сімейна нитка часу дозволяє перейнятися духом єдності з попереднім поколінням, а також встановити значимість свого роду в історії цілої держави. Вивчення і вдосконалення методів генеалогії, як і ряду інших спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін (таких як джерелознавство, геральдика та ін.), нині стали одним із актуальних напрямів роботи істориків. Причиною цього є ряд моментів. Серед них і перенесення епіцентру силового поля дослідів від загальних, політичних та економічних проблем до влас-

не соціальної історії, яка не може не враховувати візії минулого, «баченого знизу» [24, с. 21]. Поступово долається переконання українців в тому, що пошуки коріння мають вести нащадки знатних родів, а для селянських – це справа даремна та й неможлива. В останні роки з'явилося чимало розвідок, присвячених селянським родинам. Особливої ваги серед них набувають джерелознавчі праці, які переводять генеалогічні дослідження на новий якісний рівень [25, с. 64].

Проблему методів генеалогічних студій селянських родів вивчав М. Прохоров [26, с. 26]. Історик розділив процес родознавчих досліджень на 4 етапи: 1) виявлення та відбір джерел генеалогічного характеру; 2) складання анкети-картки (сімейного бланку, іменної картки); 3) систематизація та ідентифікація відомостей із анкет-карток по відповідним селянським сім'ям; 4) зіставлення родословних селян по окремим видам (у формі таблиць, схем, поколінних розписів і т.д.) [27, с. 44].

Традиційно генеалогічні схеми поділяються на два основні види – низхідні і висхідні. Перші з них походять від широковідомого зображення родової таблиці у формі дерева (російські автори наголошують на обов'язковому дотриманні терміну «древо», аж ніяк не «дерево»). У «корінні» такої схеми вміщується пращур – родоначальник, на стовбурі, гілках і листочках розташовуються імена або портрети нащадків. Інколи низхідні родові таблиці порівнюють із пірамідою, вершина якої – першопредок, а основа – остання генерація його нащадків [28, с. 44]. Висхідні таблиці збудовані за протилежним принципом. Укладалися вони за необхідності довести своє шляхетне походження, а ще частіше – при укладанні шлюбу. Суворі церковні правила не допускали до подружжя осіб, які перебували у певному родинному зв'язку. Саме тут у нагоді ставала таблиця, у якій фіксувалися предки конкретної людини. Сьогодні така форма запису родоводу також є актуальною, оскільки сучасних укладачів переважно цікавить не походження від певної особи, а з'ясування максимально широкого кола пращурів. Особливу цінність при дослідженні цих процесів становлять матеріали загальноросійських переписів податного населення, які

проводилися у Російській імперії з кінця XVIII ст. й фіксувалися у так званих ревізьких «сказках». На основі матеріалів ревізійних переписів («сказок») XIX ст. проаналізовано відомості про мешканців поселення Райлянка Аккерманського повіту у період перебування цих земель у складі Російської імперії.

Для генеалогічного дослідження прізвищ було обрано рід Лук'янчуків, який є одним із найчисельніших у с. Райлянка. Це велика родина, одне прізвище, та різні прізвиська. Генеалогія цієї родини була складена на основі ревізьких «сказок», тобто переписів населення, та респондентів села. У Російській імперії було проведено десять таких переписів: перша ревізія – 1722 – 1726 рр., друга – 1742 – 1756 рр., третя – 1761 – 1767 рр., четверта – 1781 – 1787 рр., п'ята – 1794 р., шоста – 1811 р., сьома – 1815 р., восьма – 1833 р., дев'ята – 1850 р., десята – 1856 р. Перший подушний перепис населення у Бессарабській області було проведено у 1835 р. [29, с. 45]. До цього населення Бессарабії обліковувалося за результатами одноразових переписів і щорічних адміністративно-поліцейських обчислень [ 29, с. 8].

Загальнодержавна ревізія 1833-1835 рр. у поселенні Райлянка, (найперша ревізія, віднайдена у архівах) на території Аккерманського повіту, була проведена 29 липня 1835 р. Наступний перепис податного населення у с. Райлянка було проведено в рамках загальнодержавної ревізії 1850 – 1851 рр. Остання десята ревізія у поселенні Райлянка була складена 10 лютого 1859 р. За результатами аналізу документів та спогадів жителів, а саме Лук'янчука І.М., було розроблено родове древо сім'ї Лук'янчук та встановлено причину виникнення різних прізвищ у представників цього роду (додаток А, Б).

Кожне, навіть найдавніше прізвисько, коли його давали, щось означало: спочатку це було друге ім'я, яким людину постійно називали, пізніше – яскрава риса характеру чи зовнішності, якась помітна риса чи подія в житті людини. Через одноймення, яке траплялося у межах однієї сім'ї, досить часто виникала плутанина. Це стало вагомою причиною появи прізвищ як форми ідентифікації осіб з однаковими іменами.

За архівними даними («Ревизская сказка» 1835 р., де вперше згадується перепис жителів с. Райлянка), першими із роду Лук'янчуків були Григорій та Ігнат по батькові Васильовичі. У Ігната Лук'янчука було двоє дітей – дочка Сафронія і син Костянтин. У Григорія були сини Василь, Іван, Петро, Костянтин і дочка Домініка. Наразі – це всі відомості, які було віднайдено в архівах. Весь інший матеріал про цей рід було зібрано під час спілкування з носіями прізвища Лук'янчук у с. Ройлянка. Найбільше інформації отримано від Лук'янчука Івана Максимовича, 1938 р. н., уродженця с. Ройлянка. Опираючись на спогади свого батька, Максима Андрійовича Лук'янчука, та діда, Андрія Феодосійовича Лук'янчука, Іван Максимович розповів, що рід Лук'янчуків у селі пішов від Григорія Васильовича Лук'янчука. Архівні дані дають нам тільки прізвища, але не прізвиська. Старожили пам'ятають, що ще діти та внуки Григорія Васильовича Лук'янчука мали прізвиська: *Царик, Монах, Герасим, Шкірка, Грубий Борщ та Пакуль*. А прізвиська *Сетка, Тарадайко, Женів, Буцок, Жоржик, Кланцатиха, Докійн, Білий, Галагас, Мина, Сєнів, Кривий, Пух* отримали їх нащадки.

Так, прізвисько *Царик* з'явилося завдяки внуку Григорія Васильовича Феодосію (Тудосію) Васильовичу: коли він одружився та відділився від батька, він завів власне господарство та купив млина. Жив Феодосій заможного та часто любив повторювати: «Я тепер живу, як цар». Сусіди та односельці вважали, що на царя він не дуже був схожий, і жартома стали називати його *Цариком* (тобто царком). У Андрія було п'ятеро дітей, але у них уже були свої особисті прізвиська: Максим – *Сімка*, Георгій – *Жоржик*, Євген – *Женя*, Маруся – *Кишка* (по чоловікові), Іван – *Буцок* (Буц – чоловік міцної статури, «набитий»). Мій респондент, Іван Максимович Лук'янчук, є сином Максима (Сімки) та внуком Андрія (Тусія), але має власне прізвисько *Білий*, яке отримав тому, що його старші брати були смагляві, а він був світлошкірий. Прізвисько *Монах* отримав племінник Феодосія, син Євсея, Микола. Через деякий час після одруження та народження дітей Микола постригся у монахи. Його діти отримали у спадок прізвисько Монах. У Миколи (сина Феодосія) був

брат Григорій, у якого була дочка Єлизавета, ім'я якої вимовлялося на місцевий лад Лісафета, Сетка. Хоча вона вийшла заміж і взяла прізвище чоловіка, та її п'яти дітям дали прізвисько по материнській лінії – *Сетки*. Один із синів Тудосія Царика Василь одружився з росіянкою на ім'я Прасков'я (Параска). У них було четверо синів, двох із яких називали *Цариками*, а ще двох – Тимофія та Григорія – *Пакулями*. Це цікаве прізвисько їм дали через те, що мама, на яку вони були схожі, була з Росії і часто вживала російські слова: «Пакуль пришла, пакуль ушла» (тобто поки прийшла, поки пішла). Це незвичне слово «пакуль» і стало прізвищем хлопців.

У Якова, брата Тудосія, були сини Герасим та Іван. Діти старшого отримали прізвиська *Герасим* (від імені батька Герасима), а сини Івана прізвисько *Галагас*. Під час румунської окупації нашого краю, коли торговці розвозили гас (керосин) по населеним пунктам, діти радісно бігали по вулицях перед ними, забігали у двори та кричали, сповіщаючи жителів: «Гас, гас, галагас!». Цими спогадами поділився один із респондентів, син Івана, Лук'янчук Яким Іванович, 1930 р. н. Саме він зі своїм старшим братом і були одними із тих, хто кричав «Галагас!» «Галасливе» слово і стало їх прізвищем. Прізвисько *Тарадайко* з'явилося уже у сина Григорія Васильовича Івана через те, що він занадто швидко розмовляв, «тарахкотів». До сьогодні прізвисько *Тарадайко* вживають відносно цієї гілки Лук'янчуків.

У одного із синів Григорія Лук'янчука, Петра, дружиною була молдованка Ольга. Вона не дуже добре розуміла місцеву говірку, в якій були змішані українські, російські, молдавські, болгарські та які завгодно слова (знамените ройлянське «иса», що мало кілька значень – і «дивися», і «нічого собі», і вживалось усіма просто тоді, коли нічого було сказати), проте завзято вчилася готувати місцеву їжу. Улюблена страва її чоловіка, борщ, виходив густим та наваристим, а так як жінка погано знала українську, то замість слова «густий» вжила слово «грубий», «грубий борщ». Таке незвичайне словосполучення відразу застрягло на язичі у ройлянців. З тих пір за дітьми Петра та Олі закріпилося прізвисько

*Грубий Борщ*, а так як *Борщ* взагалі у селі один, то прізвисько часто вживають без означення «*грубий*», просто *Борщ*.

Одним із найвідоміших прізвиськ у Ройлянці є прізвисько *Шкірка*. Дуже зворушлива історія його походження. Хоча носії цього прізвиська мають прізвище Лук'янчук, але вони не є кровними родичами іншим Лук'янчукам. Уже вищезгаданий Григорій Лук'янчук мав своїх п'ятьох дітей, але ще взяв за свого (усиновив) бідного сироту хлопчика Йосипа, який прибився у село. Батьки його втекли від господаря, довго блукали у пошуках прихистку та померли по дорозі від виснаження та голоду. Хлопчик був знесилений, змарнілий та худенький настільки, що на ньому була одна шкірочка. Григорій взяв хлопчика до себе, дав йому своє прізвище, ростив разом із власними дітьми, виходжував його, відгодовував та часто повторював: «Який же ти худенький, одна шкірочка». Так і залишилося за Йосипом прізвисько *Шкірочка*, а коли підріс та став юнаком, «підростло» і прізвисько – *Шкірочка* став *Шкірка*. Коли Йосип одружився і у нього народилися діти, вони успадкували і прізвисько. Досі у селі проживають кілька гілок Лук'янчуків, які мають прізвисько *Шкірка*. І знову серед них багато однофамільців-одноіменців. Трьох Лук'янчуків Іванів на прізвисько *Шкірка* розрізняють тепер по батькові, наприклад: Іван Шкірка Толі Шкірки, Іван Шкірка Колі Шкірки.

Отже, індивідуальні прізвиська становлять велику частину іменувань мешканців села. Вони містять багато цікавого: в них і буйна фантазія авторів, і спостережливість, і вміння виділити в людині такі риси, які одразу ж характеризують і того, кому дається прізвисько, і тих, хто його давав. Аналіз прізвиськ мешканців с. Ройлянка дав змогу їх класифікувати та відтворити родове древо роду Лук'янчук. Варто звернути увагу на те, що класифікація зроблена на основі зібраного місцевого матеріалу, отриманого від респондентів-мешканців Ройлянки, тому відрізняється від згадуваних вище; родове древо теж не типово, тому що створювалось з метою показати, як від предків до нащадків передавалось не прізвище, а саме прізвисько. В процесі дослідження використовувались архівні дані та інформація, отримана від старожилів села, та

було встановлено, що майже 90% жителів села Ройлянка мають прізвиська. Було встановлено, що найбільшу кількість складають прізвиська, утворені від назв тварин та рослин, а також найбільш уживані прізвиська, часові рамки їх виникнення та причини того, чому носії одного прізвища, маючи одне родове прізвисько, отримували різні індивідуальні.

Підтверджено гіпотезу, що процес виникнення родових та індивідуальних прізвищ відбувається циклічно, а кожен цикл складається із двох періодів: спочатку виникало прізвисько, яке деякий час існувало як індивідуальне, потім з ряду причин (наприклад, одруження та народження дітей, поява родини) ставало родовим та функціонувало до тих пір, поки в роду знову не з'являлось індивідуальне прізвисько, яке з часом (з уже вказаних причин) знову ставало родовим. Цикл повторювався. Наприклад, з індивідуального прізвиська *Царик*, яке згодом стало родовим, з'явилися індивідуальні прізвиська *Тусій*, *Пакуль*, *Жоржик* та *Гулий*, які з появою родів, стають родовими. Також було визначено невелику кількість сімей, які не мають прізвищ: Кучерук, Берестюк, Губіліт, Закордонець, Коломієць, Шкодовський, Зос, Белюженко, Попов, Іордан, Коваленко, Бабаєв, Крамський, Дімітрів, Діордієв, Бойко, Білоус. Відсутність прізвищ пояснюється в даному випадку лише однією причиною: дані прізвища з'явилися у селі не так давно і їх носять тільки глава сім'ї та його діти.

Кожен рід має у своєму спадку багату та цікаву історію. Зберігаючи знання про своє коріння, ми зберігаємо історію не тільки роду, а й історію становлення народу та нації. Щоб не називали нас людьми без роду і племені, «Іванами, родства не помнящими», треба берегти та шанувати пам'ять про своїх предків, передавати її нащадкам і гордитися досягненнями свого роду. Для цього нам потрібно навчитись поважати самих себе, повернутись до моральних цінностей, надбаних нашими пращурами, – цього безцінного скарбу, що завжди допомагав українцям вистояти у важкі часи. Адже слова «рід», «рідний», «родина» та «нарід», «народ» мають один корінь, і якщо буде міцний рід, то незламним і непохитним буде і народ!

### Література:

1. Сухомлин І.Д. Українські прізвиська людей як власні родові назви // *Говори і ономастика Наддніпрянщини*. Дніпропетровськ, 1970. – С. 30–58.
2. Данилина Е. Ф. Прозвища в современном русском языке // *Восточнославянская ономастика: Исследования и материалы*. М., 1979. – С. 281–297.
3. Степович А. Заметка о происхождении и склонении малорусских фамилий // *Филологические записки*. Воронеж, 1882. – С. 93–105.
4. Чучка П. П. Прізвиська закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005. – 705 с.
5. Бучко Г.Є., Бучко Д.Г. Народно-побутова антропонімія Бойківщини // *Linguisticaslavica: Ювілейний збірник на пошану І.М. Желєзняк*. К.: Київ, 2002. – С. 3–14.
6. Бренер Н.М. Відпрізвищеві прізвиська Луганщини // *Студії з ономастики та етимології*. 2002. К.: Київ, 2002. – С. 31–39.
7. Федотова Н. Сучасні прізвиська Луганщини: когнітивна прагматика творення тексту оніма: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (Рукопис). Луганськ, 2008.
8. Прізвиська Нижньої Наддніпрянщини: В 2 кн./ Уклад. Чабаненко В.А. Запоріжжя, 2005. – Кн. 1. – 260 с. – Кн.2. – 261–491 с.
9. Ліщинська Г. Сучасні прізвиська мешканців Покуття // *Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах*. – №13–14., 2005. – С. 138–145.
10. Аркушин Г. Л. Іменний словотвір західнополіського говору: дис... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2004. – 540 арк.
11. Шульська Н. Сімейно-родова антропонімія Західного Полісся // *Українська мова*. – 2010. – № 2. – С. 50–59.
12. Осташ Р.І. Із життя сучасних українських прізвиськ // *Українське і слов'янське мовознавство*. – № 4 (138). Ужгород, 2001. – С. 408–412.
13. Тихоша В. Семантика сільських прізвиськ Херсонщини // *Науковий вісник ХДУ. Серія «Лінгвістика»*. Вип. 9. Херсон, 2009. – С. 202–210.
14. Гоголь Н.В. Тарас Бульба. Кишинёв, 1954. — 120 с.

15. Архипов Г.А. Прозвища жителей деревни Средние Юры // Ономастика Поволжья. Уфа, 1973. – Вып. 3. – С. 17-24.;
16. Поротников П.Т. Антропонимия замкнутой территории (на материале говоров Тальцкого района Свердловской области) // Автореф. дис. – Казань, 1972.
17. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 216 с.
18. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття: дис. доктора філол. наук. Ужгород, 1969. – 987 с.;
19. Тимінський М.В. До проблеми мотиваційної класифікації сучасних індивідуальних прізвищ // Мовознавство. – 1987. – №3. – С. 64-68.
20. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.;
21. Охрімович В.Ю. Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правових // Житє і слово. Т. 3. Львів, 1895. – С. 296-307.
22. Кобальчинський І. М. Розп'ята церква. К.: ВЦ Просвіта, 2018. – 195 с.
23. Яковенко Н. Історик є невірником джерела // Дзеркало тижня, 2004. № 42. 16 жовт. – 21 с.
24. Тарасов-Борисенко М. Методологические аспекты генеалогии русского крестьянства (Европейский Север и Северо-Запад России) // Петербургские чтения – 97. Петербург и Россия. – СПб., 1997.
25. Прохоров М. О Методы кесостояния крестьянских родословных // Летопись историко-родословного общества в Москве. –М., 1997. Вып. 4-5. – С. 26-132.
26. Прохоров М. О Генеалогия крестьян в отечественной историографии. Екатеринбург, 1995. № 6. – С. 63.
27. Архипов Г.А. Прозвища жителей деревни Средние Юры // Ономастика Поволжья. – Уфа, 1973. Вып. 3. – 159 с.;
28. Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. (Этнические и социально-демографические процессы). Кишинев: Штиинца, 1979. – 287 с..

## II. Джерела

1. Національний архів Республіки Молдова, м. Кишинів:
  - 1.1. Ф. 134. Бессарабская казенная палата. Оп. 2. Ревизские сказ-

ки. Д. 3. Ревизская сказка колонистов селений Аккерманского уезда в 1835-1836 гг.

1.2. Ф. 134. Бессарабская казенная палата. Оп. 2. Ревизские сказки. Д. 1. Ревизская сказка колонистов селений Аккерманского уезда в 1835-1836 гг.

1.3. Ф. 134. Бессарабская казенная палата. Оп. 2. Ревизские сказки. Д. 180. Ревизская сказка колонистов селений Аккерманского уезда в 1850 – 1851 гг.

1.4. Ф. 134. Бессарабская казенная палата. Оп. 2. Ревизские сказки. Д. 540. Ревизская сказка колонистов селений Аккерманского уезда в 1856-1859 гг.

1.5. Кишиневские епархиальные ведомости. – 1879. – №13. – С. 519.

### III. Респонденти

1. Лук'янчук Яким Іванович, 1930 р. н., с. Ройлянка, Саратовського району;

2. Лук'янчук Іван Максимович, 1938 р. н., с. Ройлянка, Саратовського району;

3. Чеботар Марія Андріївна, 1938 р. н., с. Ройлянка, Саратовського району;

4. Корінь Федір Ананійович, 1945 р. н., с. Ройлянка, Саратовського району





## КРАЙ В ЕПОХУ ДИКТАТУР

*Микола Михайлуца.*

*доктор історичних наук, професор,  
завідувач кафедри українознавства, історико-правових  
та мовних дисциплін  
Одеського національного морського університету*

### **ЦЕРКВОВНИЙ ЛОКУС – ПОКРІВСЬКА І ВХОДО- ЄРУСАЛИМСЬКА ГРОМАДИ УАПЦ В ОДЕСІ: ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ І ДОЛІ ПАСТИРІВ (1917–1938)**

В умовах пореволюційного більшовицького одержавлення Церкви (Церков) та церковних інституцій, що співіснували, а часом і камуфлювали під владний режим, упродовж 20-х років минулого століття, аж до самого фізичного знищення храмів і її духовних лідерів, поводитирів у пастирських облаченнях, маємо малознаний і надто сегментарний історичний досвід творення Української Автокефальної Православної Церкви (далі – УАПЦ) в Одесі, про що і йтиметься мова в нашій статті. Історіографія цієї, певною мірою регіональної проблеми, представлена не так просторою як у науковій, так історико-популярній літературі. Спершу у 1990-х роках нарисно і персоніфіковано виписав історію постання автокефалії на Півдні України у ранніх своїх працях полтавський історик В. Пашенко [1. 92, 102], деякі постаті повернуто із забуття у нашій монографії [2], згодом кількома короткими нарисами та статтями [3] низки українських дослідників про українські церкви й кліриків-автокефалістів в Одесі. Однак на фоні сотень надрукованих праць про російського спрямування про ту Православну церкву, яка перебувала й на тепер перебуває у спілкуванні з Московським патріархатом, доробок ґрунтовних праць виглядає надто бліденько. Вкрай обережною в акцентах є й колективна праця одеських дослідників, де вміщено цілий розділ «Покровська церква – знищений пам'ятник історії міста (1798–1933)», в якому лише одним реченням згадується процес українізації, який ніби не виключав можливості веден-

ня служби українською і в Покрівській церкві [4]. Таким чином ціле десятиліття історії української церковної громади при Покрівській церкві залишалося у забутті.

Однаке, відштовхуючись від зазначеної позиції, не вступаючи на шлях пропагандистського дискурсу, ставимо перед собою за мету розглянути своєрідний церковний локус – першу парафію УАПЦ в Одесі – Покрівську церкву (іноді – Покровський собор), увиразнити її активних діячів та священнослужителів, під кутом зору відтворення локально-цивілізаційної картини, для якої притаманною є багатомірність історичного процесу і людина, її Світ-Церква, як мікрокосм, що постає в широкому соціальному контексті й розмаїтих проявах і рефлексіях до Бога.

Джерельною основою наших студій є непросторі, часто інформаційно бідні й переважно уривчасті, але сутнісно важливі для сьогодення свідчення підслідних та жертв політичних процесів кінця 20-х та 30-х рр. XX ст., жертв як в рамках загального сталінського терору, так і за сфабрикованими справами, окремо спрямованими проти ієреєвства УАПЦ та її прихильників. Реконструювання історії однієї-двох українських автокефальних релігійних громад, як в нашому варіанті, вимальовувалось надто складно, невеличкими, часом дуже сегментарними, загнаними у кілька речень фактами про людей, події, церковну ситуацію тощо із десятка архівно-слідчих справ фонду Р-8065, які перебувають на зберіганні в Державному архіві Одеської області. Відкинуті ідеологічні вербальні догмати історичної доби, брехливо-міфологічні за суттю конструкції оперуповноважених ДПУ-НКВС, сфантазовані тексти обвинувачень і перехресних очних ставок та інші подібні фейки дивовижно складалися нами у пазли і, таким чином вимальовувалося трагічне минуле одеських осередків автокефальної церкви і людей майже сторічної давності. Отже.

### *Історична довідка.*

*Осередок українського православного автокефального руху 20-х рр. XX ст. – Покрівська церква в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці має багату історію. Перша дерев'яна споруда була*

збудована ще наприкінці XVIII ст. (1798 р.) й існувала як старообрядницька церква. На поч. XIX ст. стара й не міцна церква прийшла до занепаду, і на її місці упродовж майже десяти років з 1813 р. ймовірно за проектом архітектора Ф. Фраполлі (керував також будівництвом Міського театру (зараз – Одеського оперного) було збудовано нову кам'яну церкву з тим же чином. Завершення будівництва і освячення храму відбулося у 1822 р. З одного боку храму, з часом, було прибудовано ще один храм в ім'я Івана Предтечі, а у 1834 р. – храм в ім'я чудотворця Митрофана Воронізького. Покровська церква на поч. XX ст. входила до складу 1-го Благочинного округу Одеси. У період 1900-1907 рр., коли настоятелем церкви був протоієрей о. Гнат Якович Попов, ця парафія вважалася найкращою в Одесі [5]. У 1905-1913 рр. тут служив найстаріший і шанований клірик Херсонської єпархії о. Олександр Яновський. Під час панахиди в пам'ять Т. Шевченка у Покрівській церкві 10 березня 1907 р. публічно прочитав проповідь українською мовою священник Мелетій Аркадійович Шаравський (служив у 1890-1916 рр.) [6]. 11 квітня 1910 р. у церкві було відслужено панахиду по драматургу і театральному діячеві Марку Кропивницькому, під час якої співав хор української театральної трупи Т. Колесниченка [7]. Серед прихожан були представники української інтелігенції, студенти багатьох навчальних закладів міста, члени товариства «Просвіта», згодом «Українського клубу». Зруйновано храм під час більшовицького богоборництва у 1936 р., а на його місці з вимолених упродовж більше століття будівельних матеріалів (цегли і каменю) було збудовано одну із споруд найпрестижнішої в центрі Одеси школи № 119 (Гімназія №1 ім. А.П. Бистріної).

Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії дала поштовх до формування української Церкви в умовах українського національного відродження, що повсюди на українських теренах забувало, зокрема і в Одесі. Справжньою південною столицею Української революції 1917-1920 рр. Одесу вважає О. Музичко, хоча й українцям міста довелося «зробити надзусилля, часто без державної підтримки, спрямовані на рятування власної ідентичності». Буря атеїзму, як

стверджує історик В. Савченко, хвилями накривала Одесу і в січні 1918 р., і в квітні 1919 р., але остаточно тиск богоборців і атеїстів став руйнівним з лютого 1920-го, оскільки «формальні» православні, побоюючись репресій або розчарувавшись у Божому заступництві, відійшли від церкви і віри [8]. Разом з тим революційні катаклізми зі своїми трагедійними наслідками, на нашу думку, синхронно збуджували й тягу до віри, наvertsали до прадідівських традицій, до Бога. Про стан українських церковно-релігійних справ в Одесі того часу можна судити зі спогадів М. Костирка, які наводить О. Музичко: «Але все ж таки, коли церква була, до неї приходили. □...□ Особливо на такі святочні дні, там не було місця людям, щоб прийти, особливо на різдвяні дні – там знаменитий хор був, там самі артисти співали в хорі...» [9].

На початку 20-х рр. на розвиток УАПЦ в південних українських землях, акцентує В. Савченко, вплинула позиція тимчасового керівника Херсонсько-Одеської єпархії єпископа Алексія (Баженова), який виявляв прихильність до української церкви. З організаційним оформленням УАПЦ на Всеукраїнському соборі 1921 р. на півдні України було створено адміністративно-територіальну структуру «Степ», яку очолили єпископ Миколаївський і Херсонський Ф. Бучило та єпископ Одеський і Балтський А. Гриневич. Тоді ж в Одесі було утворено три приходи УАПЦ [10], з яких два при Покрівській церкві і при Вхідно-Єрусалимській церкві.

Активізацією справ українського церковного руху серед інших діячів на початку 1920-х років, як вважав архієпископ УАПЦ Юрій Жевченко [11], опікувався його приятель по Одеській духовній семінарії Андрій Навроцький\*, колишній секретар архієпископа Димитрія (Ковальського)\*\* упродовж 1907-1912 рр. Сам А. Навроцький схарактеризував політичне життя в місті під час революційних подій доволі стримано й обережно (з огляду на перебування під тиском ДПУ. – М.М.): «В Одесі національний рух під проводом Петлюрівщини не дуже охопив населення, але інстинктивно він був ближчий до українців, чим Керенщина та Жовтнева революція» [12]. Від 1921 р. А. Навроцький став активно співпрацювати з прихильниками молодшої автокефальної

церкви разом з Я. Некрахою та іншими, тоді ж «навіть здобули свого священника о. К. Підчашинського та сколотили прихильників». Водночас А. Навроцького було обрано до церковної ради і старостою Покрівської церкви, яка знаходилася на Жуковській вулиці, у колишньому єпархіальному домі. Поряд з Навроцьким церковною справою опікувалися: член правління губспілки Яків Некраха, архітектор Ф. Нестурх\*\*\*, Морушак, Іванов, Пінькос, Сотник, Ромашко, Клодько та інші віряни, переважно співробітники залізнично-дорожнього та водного транспорту. Окремою активністю виділялися колишній капітан пароплава Громашевський і отець Кирило Підчашинський – перший священник-автокефаліст. Неабияку увагу було зосереджено на облаштуванні хору, задля чого було запрошено колишнього хормейстера Одеської опери. «Кругом церкви зібралося понад 100 осіб, які своєю працею, жертвами намагалися поставити єдину українську церкву не гірше церков «тихонівських» або «живої» [13]. До Одеси іноді наїжджали митрополит Василь Липківський, архієпископ Нестор Шараївський\*\*\*\*, однак управління українською церквою в Одесі з боку Києва, як зазначає А. Навроцький, було вельми слабким: єпископа не було, інструкцій ані звідки було взяти, і тільки випадкові приїзди з Києва привозили які-небудь розпорядження стосовно облаштування молоді церкви.

Від травня 1921 р., згідно з розпорядженням ЦК КП(б)У, республіканська Надзвичайна комісія розпочала новий наступ у вигляді «глибокої розробки автокефального руху». Почалися утиски автокефалістів в Одесі, вибіркові арешти, де-хто з активних борців за самостійність був розстріляний – П. Базилевич\*\*\*\*, К. Литвиненко\*\*\*\*\* та інші. А. Навроцький також довго не міг лишатися членом церковної ради, оскільки у 1922 р. був заарештований за приховування церковного майна та, розплатившись, на щастя, лише штрафом, вийшов із в'язниці.

Згадуваний вище о. Кирило Підчашинський з'явився в Одесі біля 1921 р., після висвячення в сан у Києві і обрання громадою священником автокефальної церкви. Отець Кирило мешкав в Одесі до 1926 р., а потім перебрався до Катери-

нослава. Як зазначає А. Навроцький, о. Кирило прийняв духовний сан, щоби приховати своє минуле: зокрема, офіцерство, а також чиновницьку посаду комісара праці в Одесі, яку він займав у період гетьмана П. Скоропадського. Будучи активним і наполегливим, він швидко завоював симпатії парафіян, у багатьох з яких бував удома як близька людина. Саме тоді й виникла ідея створення народного хору, до складу якого активно залучалася молодь. Священик приятелював з україноцентричною родиною Побережників, що утримувала їдальню на вул. Л. Толстого, де часто збиралася українська студентська молодь, відвідував міські школи: ім. І. Франка, Першу промислово-профспілкову школу та інші. Відверте неприйняття радянських порядків виявляв і відомий в місті ієромонах Микита, який вдома мав доволі значну бібліотеку, і ця обставина, через великий попит серед студентства на українську книгу, сприяла залученню саме одеської молоді до процесу українізації не тільки світського життя, але й церковного.

Перше зіткнення з ДПУ змусило А. Навроцького відійти від парафіян, припинити працювати у церковній раді й спрямувати свою роботу у напрямку організації музичного Товариства ім. Лисенка, куди він залучив і диригента Покрівської церкви Яциневича. Водночас із Харкова по всій Україні розпочався й поширювався рух за утворення Товариства ім. Леонтовича, відповідно й в Одесі теж була утворена аналогічна група. Прихильники лисенківського товариства поставили за мету утворити округову капелу, яка постала в результаті злиття двох товариств – ім. Леонтовича й ім. Лисенка. Товариство активно розповсюджувало серед парафіян Покрівської церкви білети на концерти, активно контактувало з парафіяльними священиками УАПЦ. Упродовж 1925–1926 рр. сформована капела спершу доволі успішно виступала, однак, через брак коштів і арешт її диригента К. Пігрова<sup>\*\*\*\*\*</sup>, невдовзі перестала існувати. Спілкування творчих представників української громади в Одесі продовжувалося переважно через вечори під промовистою назвою – «Чашка чаю». З ініціативи А. Навроцького та П. Білоскурського вечори влаштовувалися у приміщенні Товариства ім.

Леонтовича. Святкування ювілею історика М. Грушевського не обійшло одеську культурну громаду, зокрема й Т-во ім. Леонтовича. Таке вшанування, на думку членів товариства, мало набути широкого суспільного значення, тому на перших порах навіть правління товариства активно обговорювало власну участь у підготовці до заходу упродовж кількох засідань. Проте питання про широке вшанування відпало саме собою, оскільки переважила думка, що «М. Грушевський вчений, і відтак його мали вшановувати його учні». Було зібрано кошти й надіслано до Києва на ім'я ювілейної комісії вітальний адрес і телеграму. В урочистостях від одеського осередку Т-ва ім. Леонтовича брав участь Д.Т. Бондаренко, який виступив з вітальною промовою до ювіляра. Члени товариства також неодноразово організовували збір коштів на допомогу населенню Галичини, яке потерпало від паводків, а кошти передавали через Укрбанк.

Нового імпульсу автокефальному рухові в Одесі й на півдні республіки надав своєю працею призначений у 1927 р. на єпископську кафедру архієпископ Юрій (Георгій) Жевченко [14]. Покровський собор як храм УАПЦ почав функціонувати саме з 1927 р., після передачі його УАПЦ, оскільки там була організована автокефальна община. Саме за сприяння архієпископа Юрія з Лівобережної України на Південь, до Одеси прибув о. Артамон Кузьминський, який опікувався Покрівською церквою до самого її закриття сталіністами у 1934 р.\*\*\*\*\*

**Біографічна довідка:** Кузьминський Артамон Климентович, 1876 р.н., родом з м. Любар Житомирської обл. Закінчивши 1896 р. учительську семінарію в м. Коростишеві, вчителював по селах Полтавщини у 1896–1904 рр. З 1904 по 1916 р. завідував Полтавською міськ. школою. Призваний в армію у 1916 р. був направлений до школи прапорщиків, після закінчення якої у 1917 р. призначений прапорщиком 251 Московського запас. полку. Після того, як у вересні 1917 р. у Москві було сформовано український запорозький полк, був переведений того ж року на зимові квартири до м. Суми. До грудня 1917 р. перебував у чині прапорщика, а згодом за розпорядженням Цен-

*тральної Ради переведений на вчительську роботу. У 1917–1922 рр. вчителював, працював завідувачем Полтавської міської школи. У 1923 р. полтавським єпископом УАПЦ Костянтином (Кротевичем) був висвячений у священницький сан і служив у Троїцькій церкві УАПЦ с. Велика Богачка Полтавської губ. [15].*

Після арешту й засудження архієпископа Юрія (Жевченка) о. Артамон Кузьминський як соборний священник Покрівської церкви УАПЦ продовжував надавати йому матеріальну допомогу. Священник А. Кузьминський після закриття Покрівської церкви у 1934 р. їздив до Харкова у квітні того ж року, де зустрічався з митрополитом УАПЦ Іваном (Павловським), шукаючи підтримки у справі української церкви, на що той запропонував повертатися до Одеси і, створивши з числа активних вірян, ініціативну групу, ставити питання про відкриття церкви УАПЦ. Що, власне, й зробив священник Кузьминський. Ініціативну групу очолив Степан Савич Капкан як голова церковної ради, та члени церковної громади: К. Здоренко, Х. Мазепа, Жосан, П. Крижановський, С. Капкан, Ф. Касьянчук, Москаленко, Р. Щирський та ін. Так, активним борцем за українську церковну громаду був С. Капкан – електромонтер заводу ім. А. Марті, голова церковної ради Покрівської общини УАПЦ (з січня 1929 р.). С. Капкан виконував також і обов'язки члена і секретаря окружної ради УАПЦ з 1926 р. безперервно. Із його ж свідчень [16], саме на II одеському цвинтарі у братській могилі було поховано українців, які боролися в лавах армії УНР з білогвардійськими підрозділами у грудні 1918 р. Похоронній процесії саме цього часу, як одному з елементів меморіалізації тієї епохи, на основі різноманітних джерел (періодики, спогадів) присвятив статті дослідник Української революції на Півдні України Т. Вінцовський [17].

Обряд погребіння й відспівування 33 українських вояків здійснювали проукраїнські за поглядами клірики (на той час автокефалістів в Одесі ще не було): священник Яків Лисицький та ієромонах Микита Кожин. Між іншим, митрополит Херсонський і Одеський Платон\*\*\*\*\*, будучи противником руху за утворення Української церкви,

переслідував за прихильність до українства о. Якова Лисицького, відправивши його у сільську парафію, де він і проживав свого віку. На похоронах «вбитих українських вояків було присутньо багато робітників, які несли гроби з моргу через Старопортофранківську вулицю («біля товчка» (базару. – М.М.)» [18], оскільки командування Добровольчої армії і французькі інтервентські власті, через боязнь зіткнень протиборчих сил і ескалації нового збройного протистояння, заборонили поховальній процесії просуватися центром міста. Тому, на братській могилі, щороку після Великодня у Фомину неділю, стало традицією проводити соборні панахиди. Про дату й час цих заходів заздалегідь прихожан сповіщали у храмі, і саме визначення заходів було прерогативою церковної ради. У 1928 і 1929 рр. панахиду проводив архієпископ Юрій Жевченко за участі соборного духовенства й хору. Участь останнього була обов'язковою в усіх архієрейських службах, а оплата хористам здійснювалася церковною общиною. На могилу покладали вінки, зокрема у 1929 р. принесені сестрами із Покрівського собору.

Активну українську присутність репрезентував і причет Входо-Єрусалимської церкви УАПЦ, що знаходилася на 2-й Заставі в Одесі. З ініціативи, яка виходила від членів общини, священник цієї церкви о. Федір Деньга, за участі ієромонаха Микити Кожина і дияконів Руденка Олексія та Артюха Семена, 28 травня 1926 р. організував панахиду по Івану Франку на вшанування 10-річчя по його смерті. На той час саме ця церква залишалася єдиною українською церквою в Одесі [19]. Є свідчення, що саме у цій церкві подавалися записки-пам'ятки про поминання вбитого у Парижі Симона Петлюри та промовлялася фраза: «Життя своє положивши за нарід український». Кожного року наступної неділі після Пасхалії українською церквою та громадою здійснювалися панахиди на братських могилах по загиблим у 1918 р. гайдамакам, яких було поховано на 2-му цвинтарі м. Одеси. Ці панахиди до організації центральної Покрівської автокефальної общини, здійснював ієромонах Микита Кожин, а потім, урочисто й за участі усього причту й церковного хору, кліром Покровського собору, який почав функціонувати з

1927 р. як церква УАПЦ [20].

Початком відвертого неприйняття радянської влади й існуючої системи для отця Федора Деньги [21] став 1918 рік, зокрема після того, як при єпархіальному домі за архієпископа Одеського Димитрія відбулася нарада представників частини єпархіального духовенства. Обласні органи НКВС, зокрема начальник IV відділу УДБ УНКВС лейтенант ДБ Калюжний, приписував цьому зібранню кліриків особливе місце у фабрикації справи про «Одеську контрреволюційну церковну організацію» (далі – ОКРЦО), яка ніби прийняла рішення про створення «священних загонів» з метою «об'єднання віруючих і використання їх як реакційної сили у боротьбі з радянською владою» [22]. Цією нарадою керував митрополит Платон (Рожественський), за визначенням депеушників «найреакційніший представник одеського духовенства».

Згодом, «після розділу у 1922 р. на різні церковні орієнтації», о. Федір Деньга пристав до автокефального руху і став священником Входо-Ієрусалимської церкви. Підтримував тісні зв'язки з отцем Кирилом Підчащинським. За «версією» слідчих НКВС, саме о. Кирило й завербував о. Федора до контрреволюційного угруповання, яке з часом увійшло до «Союзу визволення України». З арештом священника Підчащинського К., який ніби здійснював керівництво Одеською групою СВУ, цю організацію на півдні очолив архієпископ Юрій Жевченко. Після арешту останнього, священник Деньга підтримував стосунки з керівництвом СВУ: архієпископом Юхимом (Евфимієм) Калішевським, Всеукраїнським проповідником автокефалії Володимиром Чеховським, о. Артамоном Кузьминським, священником Покрівської церкви. Усі вони, як зазначено у протоколі допиту, заарештовані у різні часи. У процесі допиту слідчого цікавило, хто ще із священнослужителів-автокефалістів увійшов до контрреволюційної фашистської організації. Із протоколу стає зрозумілим, що слідчий вкладає в уста підслідного саме те, що вже було відомим слідству, зокрема, й ті члени т. зв. організації, кого ніби називає о. Федір Деньга, вже були заарештовані, як, наприклад, митрополит Одеський Костянтин

Спаський, з яким він був знайомий ще з навчання в Одеській семінарії. До організації входили: колишній диякон Іващенко Василь, який працював у 1938 р. у Капелі бандуристів в Одесі, а також Федір Дикий – колишній протодиякон, співак Одеської оперної капели. Загалом ніби до «Одеської контрреволюційної фашистської церковної організації» (далі – ОКЦФО) входило 57 осіб, колишніх представників православного кліру, колишніх білогвардійських офіцерів, учасників повстанських рухів, просто побожних мирян [23]. Серед учасників ОКЦФО антирадянською повстанською діяльністю «займалися» священник Гдешинський Григорій з с. Граданиці Біляївського району, що під Одесою, колишній дяк Моргуненко Данило, колишній священник Адиров Іван, священник Андріанов Олександр та інші.

Дещо ширшу інформацію про автокефального отця Федора Деньгу знаходимо у матеріалах архівно-слідчих справ кінця 30-х та кінця 50-х років минулого століття, зокрема у постанові від 4 травня 1938 р. помічника начальника відділення IV відділу УДБ УНКВС в Одеській області Мошковського по звинуваченню Деньги, Андріанова, Рожновського, Івлієва та інших за ст.ст. 54-6, 54-10, і 54-11 УК УРСР.

За два дні потому було винесено постанову про спрямування справи

**Біографічна довідка з архівно-слідчої справи:** Деньга Федір Климентович, 1879 р.н., народжений у м. Черкаси, мешканець Одеси, українець, громадянства СРСР, з вищою духовною освітою, із міщан, до арешту працював малярем артлі «Промпобутбуд», колишній піп. Звинувачувався в тому, що «був учасником КРФЦО, в яку був залучений у 1934 р. митрополитом Костянтином (Спаським). Упродовж 1923–1934 рр., перебуваючи на службі в автокефальній церкві, був учасником «СВУ». Організаційно був пов'язаний з Подчешинським, Жевченком, Калішевським, Чеховським, які як учасники СВУ – засуджені, а також з членами к-р. організації – Bloшенко, Лабунським, Поповим (засуджені). Упродовж усього періоду існування радянської влади вкрай реакційно налаштований, систематично вів антирадянську повстанську роботу серед мирян,

*збуджуючи невдоволення до Радянської влади, розповсюджуючи різні наклепницькі провокаційні слухи про скору загибель Радянської влади, збирав шпигунські данні...»[24].*

№133832 на розгляд трійки при УНКВС в Одеській області. Розстріляні були усі відповідно до постанови трійки від 6 травня 1938 р. о 24.00 годині 30 травня [25], серед них і священник-автокефаліст Федір Деньга. Визначенням Воєнного трибуналу Одеського ВО від 30 вересня 1958 р. Деньга Ф.К. разом із шістьма розстріляними православними кліриками був реабілітований.

У слідчих матеріалах 50-х років у порядку надзору й перегляду справ 30-х років знаходимо деякі уточнення щодо біографічних даних і діяльності о. Федора Деньги. Так, у протоколі допиту від 19 квітня 1958 р. протоієрея Казанської церкви о. Якова Брюховецького, як свідка з приводу перегляду справи Ф. Деньги, йдеться про те, що «з 1914 р. Деньга був священником Вхідно-Ієрусалимської церкви в Одесі до 1918 р. Приблизно з 1920 по 1923 р. Деньга за своїм світоглядом відійшов від ПЦ і пристав до українського самосвятського руху, який проповідував «самостійність України», однак його віруючий народ не підтримав і він залишив парафію... Що стосується питання щодо його приналежності до автокефальної церкви, яка боролася за «самостійну Україну», то мені про те достеменно невідомо» [26]. Своє знайомство з о. Федором Деньгою підтверджував і диякон Казанської церкви Киселевич Полікарп Олександрович, зазначаючи, що в період 1926–1928 рр. знав його як священника Вхідно-Ієрусалимської церкви, хоча й близьких відносин з ним не мав. Іноді бачилися на єпархіальному з'їзді і в Преображенському соборі [27].

Із свідчень викладача духовної семінарії Зубкова Семена Васильовича (1881 р.н.), який перебував під слідством тричі: 1927, 1930 і 1938 рр., дізнаємося про жахливі методи вибивання слідчими зізнань про антирадянську діяльність. Так, С. Зубков заявив [28]: «Деньгу Федора я знав як благочинного Очаківського округу, а згодом я його бачив, коли останній раз перебував під слідством і нас одночасно допитували на Маразліївській вулиці. Я можу стверджуюче сказати, що

Деньгу під час слідства сильно били і я особисто чув, як він кричав і стогнав. Приблизно я в останній раз бачив Деньгу 25 квітня 1938 р., коли його вели на допит... Поки Деньга був благочинним – це період приблизно до Жовтневої революції, про нього нічого осудного не замічалось, а коли у Києві виник автокефальний рух в церкві, очолюваний Липківським, то Деньга явився, як я в той час чув розмови, агентом Липковського в Одесі у Вхідно-Ієрусалимській церкві на 2-й Заставі. Цей період приблизно відноситься до 30-х років [скоріше до 20-х! – Авт.]. Тоді в Одесі не було жодного священика, який би розділяв переконання Деньги» [29].

Священик-пенсіонер Сурмелі Костянтин Костянтинович наголошував на тому, що «Деньга відправляв службу українською мовою. Про причетність Ф. Деньги до автокефальної течії мені нічого невідомо. Я тільки пам'ятаю, що він один в Одесі служив українською мовою, однак його служба нехтувалася прихожанами через те, що проводилася українською мовою» [30]. А відомий в Одесі священик Гдешинський Григорій Петрович (1886 р.н.), який був знайомий з Деньгою Ф. ще за навчання у Київській духовній академії з 1909 р., навпаки підкреслював, що «о. Федір Деньга за своїми переконаннями і в службі церковній був прихильником автокефального руху, який ставив своїм завданням відокремити українську церкву від російської з національних міркувань» [31].

Окремою новелою вимальовується сакралізація пам'яті загиблих українських гайдамаків, видатних українських діячів, зокрема – Івана Франка, Симона Петлюри, автокефальними священиками в Одесі у другій половині 1920-х рр. У багатьох допитах свідків і підслідних особливо з'ясувалася причетність до поминання українського лідера УНР С. Петлюри. Шляхом перехресного аналізу свідчень різних фігурантів справи, нами виявлена певна несуголосність спогадів, яка пояснюється різними причинами, серед яких природне самозбереження брало верх. Людина перед обличчям слідчого, часто через застосування побиття й тортур (про що свідчить С. Зубков), зазвичай приховувала правду, аби не потрапити під репресії.

Панахиди по загиблим проводились священиком єдиної церкви УАПЦ в Одесі о. Федором Деньгою [32], що підтверджується протоколом допиту панотця [33]. Так, 28 травня 1926 р. з ініціативи членів громади проводилась панахида по І. Франкові, присвячена десятій річниці його смерті. Саме дійство проводив настоятель церкви о. Федір за участі ієромонаха Микити Кожина і диякона Руденка Олексія. Однак священик Ф. Деньга категорично відкидав обвинувачення у тому, що одночасно поминали й С. Петлюру. Він пояснював це тим, що ніхто не подавав т. зв. пам'ятки про поминання убитого у Парижі Симона Петлюри. Окрім того, існує й інше церковне правило-звичай: під час таких урочистих спеціальних панахид по окремим особам, інших імен не поминають. Отець Федір наполягав, що під час поминання такої фрази: «життя своє поклавши за нарід український» ніхто не вимовляв. Щодо панахид на братській могилі по вбитим у 1918 р. гайдамакам, які поховані на II кладовищі, священик зазначив, що «такі панахиди здійснювалися під час першої неділі після Великодня щороку», але сам священик в них участі брати не міг, оскільки проводив аналогічні молебні на найближчому від свого Входу-Єрусалимського храму цвинтарі на 2-й Заставі. Ще до організації Покрівської автокефальної общини здійснював панахиди ієромонах Кожин, а згодом причт Покровського собору, який почав функціонувати з 1927 р. як церква УАПЦ. Усі панахиди здійснювалися урочисто, за участі хору і всього причту.

Священик Покровського собору УАПЦ Кузьминський Артамон Климентович, який служив панотцем з 1927 р. в храмі Покрівської общини, також стверджував на допиті 14 вересня 1929 р., що «панахиди на братській могилі на 2-му кладовищі проводилися кожного року, їх проводив і в 1928 р., і в 1929 р. Юрій Жевченко, вони відбувалися не по вбитим і похованим у братській могилі, а носили характер загальної панахиди по всім похованим на кладовищі, ніяких промов і проповідей і покладань квітів ніхто не здійснював...» [34].

Особливо активізувалася робота з приїздом до Одеси у 1927 р. на єпископську кафедру Юрія Жевченка\*\*\*\*\*. Архієпископ неодноразово виїжджав у справах церковних

до Миколаєва, спілкувався з активними прихильниками автокефального руху на Миколаївщині, зокрема зі священниками о. Андрієм Гуком\*\*\*\*\*, о. Пилипом Татарко та іншими, тричі проводив богослужіння в кафедральному соборі. Виступаючи з проповідями, завжди наполягав на тому, що через Церкву можна визволити народ, «визволяючи українську церкву від впливу церкви слов'янської – визволяєш українців від русифікації» [35].

З протоколів допиту заарештованих автокефалістів стає зрозумілим, що під час спецоперації, проведеної на Полтавщині у вересні 1929 р. начальником Полтавського окрвдділу ДПУ Бржезовським, було надіслано до Одеського окрвдділу ДПУ копії свідчень[36] про діяльність архієпископа Юрія на Лівобережній Україні - Кононенка Григорія (20 вересня 1929 р.) автокефального священника с. Федунки Шишацького району Полтавського округу, який 1925 р. ніби приєднався до УАПЦ «під впливом єпископа Юрія (Жевченка) та священника Кротевича». Саме вони вважали, що «українська церква повинна мати кругом себе українську людність». А диякон Воскресенського собору м. Полтави УАПЦ Василь Васюк зазначив на допиті 17 вересня того ж року, що «єпископ Жевченко і священник Таран □...□ влаштовували бесіди, на яких намагалися підняти національну свідомість віруючих, шляхом розповідей про національний визвольний рух українців і таке інше».

Активне листування, перехресні пересилки копій протоколів допитів автокефалістів на Полтавщині і Одещині свідчать про комплексну розробку органами ДПУ з метою загальнореспубліканського удару по УАПЦ. Прохання начальника Одеського окрвдділу ДПУ до Полтавського окрвдділу ДПУ дають змогу зрозуміти механіку фабрикації справ щодо автокефалістів. Свідчення вибиті з уже заарештованих і обвинувачених «у підготовці збройного повстання проти радянської влади під прапором боротьби за Українську Народну Республіку» священника с. Жуковки Машівського району Полтавського округу Федора Стрижака та голови автокефальної ради цього ж села Юхима Ведюка [37]. У протоколі допиту Ф. Стрижака від 6 листопада

1929 р. архієпископ Ю. Жевченко і священник Таран постають «як люди глибоко віддані самостійній Україні, які готові надихнути народ для повстання проти радянської влади. Жевченко у своїх промовах натякав на необхідності організації повстання». Із цього Ведюк робив висновок, що «необхідно виховувати і підготовлювати народ до розуміння подібних закликів боротьби за незалежність України». За його словами, Ю. Жевченко наголошував: «треба кріпко триматись, щоб бути готовими до визволення України з-під московського правління, то може дождемося, що будемо самі собою управляти» [38]. Після арешту і розправи над архієпископом Ю. Жевченком у 1929 р. на одеську кафедру УАПЦ було направлено Юхима Калішевського\*\*\*\*\*, який перебував при церковних справах до арешту у 1931 р.

Підводячи підсумок нашому дослідженню, зазначимо, що Українська церква на півдні України виплекана в горнилі Української революції 1917-1921 рр. та у жорсткому протистоянні з різними церковними течіями, ідеологічними й політичними інституціями. Невеликі за числом осередки релігійного українства в Одесі позиціонували себе як значні й безпосередні учасники процесу становлення Української державності і її Церкви. Навіть в умовах ідеологічного протистояння, атеїстичного розгулу, довготривалого цькування й терору репресивними методами з боку більшовицького режиму українські автокефальні парафії, їхні пастирі боролись і вистояли, хоча й ціною особистих жертв, відтак підготувавши підґрунтя для воскресіння через століття помісної Православної Церкви України. Сьогодні, долаючи традиційні стереотипи минулого, маємо усвідомлювати усю значущість і, водночас, відповідальність за історичне сьогодення.

### Література:

1. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. К., 1993. С. 92, 102.
2. Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса: «ВМВ», 2018. 392 с. (див.: Мартиролог).

3. Бухарева І.В., Даниленко В.М., Окіпнюк В.М., Преловська І.М. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біографічний довідник. К.: Смолоскип, 2011. 182 с.; Зінченко А. Кирило-Методіївське братство 1918–1920 рр. в українському церковному русі // Українознавство. 2016. №4 (61). С. 97–102; Музичко О. Українські релігійно-церковні традиції Одеси // День. №141. 2011. 11 липня; Михайлуца М.І. Юрій (Георгій) Жевченко у культурно-релігійному житті періоду української революції // Інтелектуальна історія та духовна спадщина України ХІХ ст.: зб. наукових праць / відп. ред. О.А. Бачинська. Одеса, ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2017. С. 141–148; Музичко О. Священники як провідники духовності та патріотизму у Південній Україні // Відкрий для себе Україну. Книга 1 / Кушнір В.Г., Могилянська Г.А. та ін. К.: Український пріоритет, 2018. С. 169–186.

4. Завжди перша. 1864–2005. Гімназія № 1 м. Одеси ім. А.П. Бистріної на тлі історії народної освіти Південного регіону. Одеса : Астропринт, 2015. С. 129.

5. Діанова Н.М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 272.

6. Українські губернські зїзди в Одесі у 1917 році: документи і матеріали / Упоряд. і автор передмови Т. Вінцовський. Одеса: Бондаренко М.О., 2017. С. 97.

7. Завжди перша. 1864–2005... С. 128.

8. Савченко В.А. Неофициальная Одесса эпохи нэпа (март 1921 – сентябрь 1929). М.: РОССПЭН, 2012. С. 216.

9. Музичко О. Священники як провідники духовності та патріотизму... С. 180.

10. Савченко В.А. Неофициальная Одесса... С. 225.

11. Протокол допиту Жевченко Юрія Володимировича. 21.12.1929 р.// ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8496, арк. 87–87 зв.

\*Навроцький Андрій Федорович, 1881 р.н., закінчив Одеську духовну семінарію (1907), вчитель профшколи, діловод. З 1907 по 1912 р. секретар архієпископа Дмитра. З дитинства був знайомий з проф. М. Слабченком, коли той будучи ще студентом духовного училища займався репетиторством з Навроцьким, готуючи його до вступу до гімназії. Пізніше зустрічався на мітингах після Першої світової війни, у губернському комісаріаті освіти під час Цен-

тральної Ради, у театрі тощо.

\*\*Архієпископ Димитрій (Ковальський Михайло Георгійович) очолював Херсонську і Одеську єпархію з 1905 р. по 1913 р.

12. Протокол допиту Навроцького Андрія Федоровича. 10.09.1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 11218, арк. 13.

\*\*\*Нестурх Федір Павлович (1857–1936) - архітектор і педагог. Нащадок українського козацького роду Нештурхів. Отримавши освіту в Академії мистецтв у С.-Петербурзі (1878–1881), переїхав згодом до Одеси (1900). Працював інженером-контролером, упродовж 1902–1920 рр. – головний міський архітектор. У 1928–1933 рр. працював професором Одеського художнього інституту і був звільнений з роботи як «соціально чужий робітникам і селянам елемент».

13. Протокол допиту Навроцького Андрія Федоровича. 4 жовтня 1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 11218, арк. 28.

\*\*\*\*Шараївський (Шараєвський) Нестор (1865–1929) - архієпископ УАПЦ, член Української Центральної Ради. Очолював кафедру Київської сільської округи, був заступником митрополита з 1921 по 1927 р. Одним з перших впроваджував українську мову в літургіях, псалмах та кантах.

\*\*\*\*\*Базилевич П., член УПСР, заступник голови Одеської Української спілки вчителів у період 1917 р., прихильник українізації системи освіти в Одесі.

\*\*\*\*\*Литвиненко Костянтин Трохимович, 1875 р.н., був розстріляний (Див.: Одеський мартиролог: дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади: історико-меморіальне видання [у 4 т.]. Одеса : ОКФА, 1997–2006. Т. 1. 1997. С. 321.).

\*\*\*\*\*Пігров Костянтин Костянтинович (1876–1962) - хоровий диригент і педагог. Створював аматорські хорові колективи, керував церковними хорами, організовував концерти народної пісні та класичних творів. У 1920–1930-х рр. викладав в Одеській консерваторії, у 1930–1940-х рр. працював у Молдавії. Повернувшись до Одеси у 1944 р., створив і був художнім керівником хору студентів консерваторії. Помер в Одесі.

14. Михайлуца М.І. Юрій (Георгій) Жевченко у культурно-релігійному житті... С. 141–148.

\*\*\*\*\*Після закриття храму священник мешкав в Одесі на вул. Золотарьовській, 6. працював чорноробом, сторожем при Дитячому санаторії. Заарештований 15.09.1937.

15. Протокол допиту Кузьминського Артамона Климентовича. 16.10.1937 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 1438, арк. 196–202.

16. Протокол допиту Капкана Степана Савовича. 14.09.1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8469, арк. 13–13 зв.

17. Вінцовський Т. Похорони як інструмент історичної нарації (на прикладі революційної Одеси грудня 1917 року) // Південний Захід. Одесика. Вип. 21. Одеса. 2016. С. 117–126; Його ж. Похорони як інструмент історичної нарації (на прикладі революційної Одеси грудня 1918 року) // Південний-Захід. Одесика. Вип. 22. Одеса. 2017. С. 97–108;

\*\*\*\*\*Платон (Порфирій Федорович Рождественський) (1866–1934) - з лютого 1918 р. митрополит Херсонський і Одеський, головував на Священному Синоді новоутвореної Української Автономної Церкви. Емігрував до США, де керував Північно-Американською єпархією. Проголосив 1933 р. Американську церкву автономною від Московської патріархії. Помер у 1934 р.

18. Із протоколу допиту Л.І. Михайлова (1882 р.н.), бухгалтера, члена президії церковної ради общини УАПЦ при Покровському соборі м. Одеси. 14.09.1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8469, арк. 17–17 зв.

19. Протокол допиту Федора Климовича Деньга. 13.09.1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8496, арк. 44.

20. Протокол допиту Ф. Деньга. 13.09.1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8496, арк. 50.

21. Деньга Федір Климентович, 1879 р.н., народився в м. Черкаси, українець, священик. На час арешту працював маляром в артілі Промпобутбуд (Промислового побутового будівництва). Репресований постановою трійки УНКВС в Одеській області від 6.05.1938 р. по справі «ОКФЦО». Розстріляний 30.05.1938 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 1–399.

22. Протокол допиту Ф. Деньга від 20.04.1938 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 57.

23. Протокол (копія) допиту Блошенка Никифора Архиповича (1868 р.н.). 15.04.1938 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 66–72.

24. Постанова по звинуваченню Деньги, Андріанова, Рожновського та ін. 4.05.1938 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 268.

25. Виписка з протоколу №183 засідання трійки при УНКВС в Одеській області. 6.05. 1938 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 285.

26. Протокол допиту свідка Брюховецького Якова Георгійовича. 19.04.1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 298.

27. Протокол допиту Киселевича Полікарпа Олександровича. 19.04.1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 309.

28. Зубков С.В. був заарештований органами НКВС втретє 23 квітня 1938 р. Перебуваючи під слідством, піддавався щоденному побиттю, зламався і, давши згоду бути інформатором, був звільнений. Як свідчить сам Зубков він перебував на зв'язку з органами до 1956 р. Протокол допита Зубкова Семена Васильовича. 19.04.1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2,спр. 2856, арк. 310-311.

29. Протокол допита священника-пенсіонера Зубкова Семена Васильовича, 19.04.1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 311.

30. Протокол допита священника-пенсіонера К.К. Сурмелі, 27.05.1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 330.

31. Протокол допита священника-пенсіонера Гдешинського Г.П., 28.05.1958 р. // ДАОО, ф. 8065, оп. 2,спр. 2856, арк. 331-332.

32. Михайлуца М.І. Православна церква на півдні України... С. 88-89; 358.

33. Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20.10.1929 р. Закінчено – 19.12.2007 р. // ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 8496 (15966-п), арк. 49-50.

34. Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20.10.1929 р. Закінчено – 19.12.2007 р. // ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 8496 (15966-п), арк. 51.

\*\*\*\*\* Про діяльність архієпископа Юрія (Георгія) Жевченка нами опубліковано статті окремо в наукових збірках і журналах в Одесі (2018) і Полтаві (2019).

\*\*\*\*\*Гук Андрій, активний діяч автокефального руху на Миколаївщині, був учасником і уповноваженим Всеукраїнських соборів УАПЦ, підтримував тісні стосунки з В. Липківським, єпископом Марком Грушевським.

35. Витяг з допиту Пилипа Леонтійовича Татарко. 9.10.1929 р. // ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 8496, арк. 60.

36. Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20.10.1929 р. Закінчено – 19.12.2007 р. // ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 8496 (15966-п), арк. 53.

37. Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20.10.1929 р. Закінчено – 19.12.2007 р. // ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 8496 (15966-п), арк. 75.

38. Справа по звинуваченню громадянина Жевченка Георгія Володимировича по ст. 54.11 УК УСРР. Початок – 20.10.1929 р. Закінчено – 19.12.2007 р. // ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 8496 (15966-п), арк. 76–77.

\*\*\*\*\*Юхим Калішевський (1893–1937) - єпископ УАПЦ. Закінчив духовну семінарію (1913), історик-філолог, факультет у Варшаві (1917). Висвячений у єпископа Звенигородського (1922), був єпископом Черкаським і Єлисаветградським УАПЦ (1923–1929). Єпископ Одеський УАПЦ (1929–1930). Перебував під арештом кілька місяців 1930 р. в Одесі, а з осені 1933 р., після зречення сану й каяття, перебрався до Білої Церкви, де працював бухгалтером. Влітку 1937 р. ув'язнений Київським обл. управлінням НКВС і засуджений за колективною справою священників до розстрілу.

*Олег Бажан (Київ),  
кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник  
відділу державного терору радянської доби Інституту історії  
України НАН України;*

*Вадим Золотарьов (Харків),  
кандидат технічних наук, доцент Харківського  
національного університету радіоелектроніки*

**«ЗНАВЕЦЬ  
ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЧЕКІСТСЬКОЇ СПРАВИ»  
(начальник Особового відділу УДБ УНКВС  
по Одеській області Борис Глузберг)**



Про постать начальника Особового відділу УНКВС по Одеській області в часи Великого терору Бориса Глузберга можна довідатися лише з коротких біографій, вміщених у спеціальних довідниках [11, С.226-228]. Автори даного нарису на основі виявлених архівних документів намагаються відтворити життєвий шлях співробітника радянських органів держбезпеки, професійна діяльність якого тісно пов'язана з Одесою.

Борис Самійлович Глузберг народився 1 січня 1897

р. в містечку Клевань – волосному центрі Рівненського повіту Волинської губернії. Його батько на прізвище Боскіс (він же Глузберг Ш.М.) на протязі 20 років, до 1915 р., працював брокером на лісопильному заводі братів Лернер на станції Клесів. Заради навчання Борис у тринадцятирічному віці полишив родинне гніздо і виїхав до Одеси. У припортовому місті в 1911 році він вступає до єврейського ремісничього училища «Товариство праці». По завершенню навчан-

ня у 1915 р. Борис набув спеціальності підмайстра слюсарно-механічних робіт. Упродовж 1915-1918 років Б. Глузберг працював на різних заводах військової промисловості Одеси у якості токаря та слюсаря-інструментальника. У розпал Першої світової війни у 1916 р. він був призваний на військову службу. У складі 164-го Казанського піхотного полку Б. Глузберг з невідомих причин прослужив всього півтора місяця та повернувся до роботи на одному з підприємств Одеси. Описуючи у службових анкетах свій життєвий шлях напередодні та в період Першої світової війни, Б. Глузберг завжди гордовито зазначав, що в училищі та на заводах Одеси пліч-о-пліч з ним перебували майбутній корпусний комісар, заступник начальника політичного управління Українського та Київського військових округів у 1934-1937 рр. Наум Йосипович Орлов (1894-1937) та Аркадій Захарович Хмелюк (1900 - ?) [2, особова спр. 2250], який у вересні 1931 р. – червні 1937 р. обіймав посаду відповідального секретаря окружної партійної комісії військ ДПУ– НКВС Українського та Київського військових округів [3, ф. 1, оп. 1, спр. 163, арк. 502].

У 1916 р. Б. Глузберг стає членом РСДРП(м), а після Лютневої революції 1917 р. разом з багатьма робітниками авторемонтного заводу вступає до лав військової формації більшовиків - Червоної гвардії. Навесні наступного року він у складі червоногвардійського загону був направлений в район Тирасполя на боротьбу з військами Української Центральної Ради, однак підрозділ потрапив в оточення німецьких військ. За обставин, що склалися, Б. Глузберг у складі нечисленної групи бійців зумів пробитися до Одеси. У часи перебування у Одесі у 1918 – 1919 рр. військ Антанти, Збройних Сил Півдня Росії, Директорії Б.С. Глузберг входив до підпільної бойової дружини імені Старостіна.

Після приходу до Одеси більшовиків у квітні 1919 р. на базі бойової дружини був сформований полк ім. Старостіна, згодом перейменований у 5-й Український радянський полк. У складі цього полку у серпні 1919 р. член РКП(б) Б. Глузберг вирушив на фронт проти денікінців. Однак вже в першому бою з підрозділами Збройних сил Півдня Росії по-

близу залізничної станції Синельниково Борис отримав легке поранення. У черговому бою у районі Новомосковська Катеринославської губернії вже у складі 3-го Луганського полку (згодом перейменований у 532-й полк) отримав друге поранення. До листопада 1920 р. перебував у 24-му хірургічному військовому шпиталі в м. Одесі. Після одужання Б. Глузберг певний час працював у політвідділі евакуаційного пункту, у структурах Одеського губкому партії та губернського профспілкового комітету, а згодом як робітника-комуніста, колишнього бійця РСЧА відрядили на роботу до Одеської губернської ЧК [2, особова спр. 2250].

У регіональному державно-політичному карному органі радянської влади Б.С. Глузберг почав працювати з листопада 1921 р. у статусі розвідника (на той час так називали співробітників, які проводили таємну роботу серед цивільного населення), а з березня 1921 р. він уже обійняв посаду заступника начальника інформації Одеської губернської ЧК. Невдовзі Б. Глузберг опинився у місті Первомайську. Переведення Бориса Самійловича на периферію було зумовлено не стільки оперативними потребами, скільки виключенням його з правлячої партії за приналежність у дореволюційний час до меншовиків. Посівши у квітні 1922 р. крісло начальника інформації Первомайського повітового відділу ДПУ, Борис Глузберг зосередився на розбудові мережі інформаторів радянської спецслужби у регіоні.

У середині літа 1923 року Б.С. Глузберг опинився на Поділлі у якості уповноваженого інформаційно-агентурного відділку Кам'янець-Подільського прикордонного відділення ДПУ. Навесні 1924 р. Глузберг переїздить до Могилів-Подільського. Його поява в прикордонному місті була зумовлена реорганізацією місцевого Окремого кінотного дивізіону ОДПУ в Могилів-Подільський прикордонний загін ДПУ з двома комендатурами та 22 заставами. У ранзі уповноваженого інформаційного та обліково-повідомного відділків Могилів-Подільського прикордонного загону ДПУ упродовж квітня 1924 р. – вересня 1926 р. Б. Глузберг налагоджував систему роботи резидентури на ділянці кордону по р. Дністер. Восени 1926 р. Борис Самійлович опиняється у столиці

УСРР. Переводу Б. Глузберга до Харкова посприяв його давній товариш по службі в Первомайську та Кам'янець-Подільську Генріх Самійлович Люшков (1900-1945), який з жовтня 1925 р. очолив Інформаційний відділ ДПУ УСРР та переймався проблемами укомплектування підрозділу.

Робота Інформаційного відділу ДПУ УСРР, в якому Б. Глузберг займав посаду уповноваженого, велася за трьома основними напрямками: по лінії інформації (моніторинг політичних настроїв усіх прошарків населення (робітників, селян, інтелігенції, учнів, службовців, колишніх партизан, нацменшин) як у містах, так і в селах; облік та статистика відкритих антирадянських проявів; узагальнення оперативного матеріалу політичної ситуації в окрузі або іншій окремо взятій адміністративно-територіальній одиниці на підставі даних, добутих всіма підрозділами ДПУ); по допоміжній роботі (накопичення оперативної інформації, «яка повинна жити спеціальні відділки ДПУ», збір даних про так званий підобліковий елемент; виявлення «необлікованих кадрів куркульсько-контрреволюційного активу» на селі та у місті; розкриття зловживань та недоліків у роботі радянського, кооперативного апаратів та на виробництві); по оперативній лінії (здійснення агентурної обробки у порядку перевірки первинних матеріалів по «куркульській контрреволюції та антирадянському елементу»; вилучення класово-чужих прошарків у місті та на селі; усунення перегинів та викривлень у низовому радянському, кооперативному апаратах) [7, с. 5-6].

Здійснюваний Б. Глузбергом процес збору та вимірювання глибинної інформації про думки, погляди, мотиви, уявлення «респондентів» - осіб, які представляють інтерес для радянських спецслужб, були належним чином оцінені вищим керівництвом. Так, на честь десятиріччя органів ЧК-ДПУ у грудні 1927 р. Б. Глузберг був нагороджений срібним годинником від Колегії ДПУ УСРР, у травні 1928 р. посів крісло начальника 2-го відділку Інформаційного відділу ДПУ, у 1930 р. обраний кандидатом у члени ВКП(б). У службовій характеристиці на Б. Глузберга, датованій 1928 роком відзначалося, що під час роботи в Інформаційному відділі

ДПУ УСРР він «провів велику організаційну роботу з уточнення та удосконалення методів інформаційної роботи, проробив ряд спеціальних положень з організації інформації на селі та в промисловості» [2, особова спр. 2250].

На початку квітня 1931 р. у відомстві державної безпеки УСРР відбулася чергова реорганізація. З метою «об'єднання та посилення агентурно-оперативної роботи по контрреволюційним елементам міського та сільського населення, які розгортають свою діяльність, а також для поліпшення використання матеріалів інформації та даних, що отримуються в результаті оперативної роботи» секретний і інформаційний відділи ДПУ УСРР були об'єднані у секретно-політичний відділ ДПУ УСРР [6, с. 14].

Керівної посади в новому структурному підрозділі для Б.С. Глузберга не знайшлося, і тому його було переведено на посаду начальника 6-го (інформаційного) відділку Особливого відділу (ОВ) ДПУ УСРР і Українського військового округу (УВО). Відтоді його життя було неперервно пов'язане з військовою контррозвідкою. У липні 1931 р. згідно з наказом ДПУ УСРР № 186 було реформовано структуру ОВ ДПУ УСРР і УВО. 1-й відділок об'єднав функції колишнього 1-го відділку (польське та румунське шпигунство) та колишнього 4-го відділку (різне шпигунство) і отримав назву «шпигунське». 2-й відділок став називатися «українська контрреволюція, біла контрреволюція та бандитизм» та об'єднав два колишніх відділки – 3-й (українська контрреволюція і бандитизм) і відділок білої контрреволюції. 3-й відділок (інформаційний) перебрав на себе функції колишнього 6-го відділку, а 4-й відділок (техніка постачання) – функції колишнього 7-го відділку. 5-й відділок – спецбюро лишилося незмінним.

Після реорганізації 6-го відділку Б.С. Глузберга було переведено на посаду начальника 4-го відділку ОВ ДПУ УСРР. На новій посаді він активно долучився до розгортання слідства у справі «Весна» - вигаданої змовницької організації в РСЧА, до складу якої переважно входили колишні офіцери царської армії. Оцінюючи особистий внесок Бориса Самійловича у фальсифікацію цієї справи, голова ДПУ УСРР Ста-

ніслав Францович Реденс (1892-1940) писав: «Під час слідства по справі «Весна» був начальником групи оперативної техніки, зумів цю складну роботу у стислий термін налагодити та поставити на потрібну висоту». Через це стає зрозумілим, що «в ознаменування XV-річчя існування органів ЧК-ДПУ за багаторічну та продуктивну роботу по боротьбі з контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом» 20 грудня 1932 р. «досвідчений працівник по лінії інформації, з великим практичним досвідом, один з ініціаторів і організаторів внутрішньої інформації» [2, особова спр. 2250] був нагороджений знаком Почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) № 135 [4, с. 110.].

Однак висока відомча нагорода не допомогла кар'єрному зростанню Б.С. Глузберга. Наприкінці березня 1933 р. Борис Самійлович отримав наказ прибути до Поділля та обійняти маловпливову посаду помічника начальника Вінницького облівдділу ДПУ. Певний обсяг рутинної праці чекіста на Поділлі відображено у матеріалах службової атестації за період з 1 січня по 1 липня 1936 р.: «Б.С. Глузберг окрім керівної роботи по військовим об'єктам, безпосередньо обслуговує штаб 17-го корпусу і має на особистому зв'язку 3-х агентів і 4-х інформаторів. Протягом півріччя мав 41 зустріч з агентурою, а також 19 контрольно-інструкторських зустрічей спільно з особовим складом особливих відділів 24-ї дивізії та 15-ї механізованої бригади. Мав в розробці 2 агентурних одиночних справи «СУПРУГИ» і «ТА, КОТОРАЯ БУШУЕТ». Безпосередньо слідства не вів, але брав участь у розробці слідчих справ, проведених по особливим відділам 24-ї стрілецької дивізії і 9-ї кавалерійської дивізії. За цей період 19 діб знаходився у відрядженнях по інструкторській роботі особливих відділів периферії» [2, особова спр. 2250].

Ймовірно, що ефективність та результативність роботи Б. Глузберга не в повній мірі задовольняла керівництво, так як спеціальне звання старшого лейтенанта державної безпеки він отримав зі значною затримкою – лише 10 серпня 1936 р., в той час коли основній масі співробітників НКВС УСРР звання були присвоєні у січні-березні 1936 р., зокрема спіробітникам УНКВС по Вінницькій області – 23 березня 1936 р.

У званні старшого лейтенанта держбезпеки Б. Глузберг продовжував здійснювати оперативну діяльність 17 особливих відділів в межах прикордонної області УСРР. Упродовж другого півріччя 1936 р. Б. Глузберг координував роботу 8 секретних агентів та провів три слідчих справи по контрреволюційній троцькістській діяльності [2, особова спр. 2250]. Судячи зі службової атестації, проведеної напередодні доби Великого терору, досягти суттєвих результатів по основних показниках оперативної роботи Б. Глузбергу так і не вдалося.

Ймовірно, Давид Мойсейович Соколинський (1902-1940) – начальник Вінницького облвідділу ДПУ/УНКВС у листопаді 1932 р. – грудні 1936 р. був не в захваті від здібностей Глузберга, оскільки у 1934 – 1936 рр. змінилося три керівники Особового відділу, втім Бориса Самійловича на цю посаду він не висував. Ситуація змінилася після того, коли у грудні 1936 р. у кріслі начальника УНКВС Вінницької області опинився Михайло Михайлович Тимофєєв (1896-1977). За нового керманича 1 січня 1937 р. Б.С. Глузберг був призначений т.в.о. начальника 5-го (особливого) відділу УДБ УНКВС Вінницької області та за сумісництвом начальником особливих відділів НКВС 17-го стрілецького корпусу та 24-ї стрілецької дивізії [2, особова спр. 2250].

Після реформування органів держбезпеки наприкінці 1936 р. частина функцій особливого відділу була покладена на новостворені 3-ті (контррозвідувальні) відділи, на підсилення роботи яких була спрямована певна частина особистів. За штатним розкладом 5-й відділ УДБ УНКВС по Вінницькій області налічував 18 штатних посад (начальник і заступник начальника відділу, секретаріат, 2 відділки – 1-й (контроль за місцевим гарнізоном), 2-й (керівництво периферією) [12, с. 269].

Всього на теренах Вінницької області діяло 18 особливих відділків. Вже 22 лютого 1937 р. М.М. Тимофєєв підписав дострокову атестацію на члена ВКП(б) з 1932 р. Б.С. Глузберга, в якій підкреслювалося знання останнім німецької мови, засвоєння військової справи, «цілком задовільна» загальноосвітня підготовка, його активна суспільна позиція та членство

в партійному комітеті УНКВС: «Має на особистому зв'язку агентуру та інформування. Під його керівництвом особливі відділки провели значну роботу з виявлення троцькістів у військових частинах. Особисто провів агентурні справи: «Охвістя» - групову троцькістську справу по якій арештовано 3 особи, та «Будівельник» - господарську справу, по якій заарештовано 20 осіб. Веде агентурні справи «Хамелеон» і «Розвідник». Брав участь в оперативному забезпеченні окружних маневрів КВО у 1936 р. Підлягає достроковому підвищенню спеціального звання – «Капітан державної безпеки» [2, особова спр. 2250]. Відзначимо, що термін перебування в званні старшого лейтенанта державної безпеки згідно з «Положенням про проходження служби начальницьким складом Головного управління державної безпеки Народного Комісаріату Внутрішніх Справ Союзу РСР» становив 3 роки [8, с. 554]. Хоча отримати третю зірочку на петлиці Борису Самійловичу не судилося – цей документ красномовно говорив про те, що ставлення керівництва до нього змінилося на краще.

Черговий шанс проявити себе з'явився у Б.С. Глузберга у червні 1937 р., коли у Вінницькій області були заарештовані «учасники військово-фашистської змови» - комдив Вадим Едуардович Гермоніус (1890-1937) - командир 17-го стрілецького корпусу; комдив Іван Іванович Раудмец (1892-1937) - комендант 12-го Могилів-Подільського укріпленого району; комбриг Іван Юхимович Нікулін (1898-1937) - командир 1-ї кавалерійської дивізії; Краснов – помічник командира дивізії; Виноградський – командир полку; Кулішов – командир полку; Кисельов – командир полку; Гришкін – військовий комісар; Журавченко – військовий комісар; Речковський – військового комісара; Жуков – начальник інженерної служби укріпленого району; Абашидзе – начальник автобронетанкових військ 17-го стрілецького корпусу [5, с.77]. Нині важко сказати про «особистий внесок» Бориса Самійловича в арешти цих військових, але його причетність до розгрому РСЧА незаперечна. Так станом на 21 червня 5-м відділом УДБ УНКВС Вінницької області було заарештовано 56 осіб [5, с. 72]. Необхідну інформацію особістам надавали 7 агентів і 68 інформаторів [5, с. 78].

Новий керівник наркомату внутрішніх справ УРСР Ізраїль Мойсейович Леплевський (1896-1938) добре знав Б.С. Глузберга по роботі на Поділлі та в Харкові і пізніше свідчив, що той належав до осіб, які беззаперечно виконували його вказівки [14, с. 180]. Саме як прояв великої довіри Ізраїля Мойсейовича до Бориса Самійловича і слід розглядати відрядження останнього 23 липня 1937 р. у розпорядження начальника УНКВС по Одеській області полковника Миколи Миколайовича Федорова (1900-1940). Таке кадрове рішення було обумовлене тим, що український нарком зовсім не знав нового головного чекіста Одещини, якого прислали з посади начальника 6-го Оранієнбаунського прикардонного загону НКВС, і йому були потрібні свої люди в Одесі. 26 липня 1937 р. наказом НКВС УРСР по особовому складу № 291 Б.С. Глузберг був призначений начальником 5-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області, а згодом, 8 серпня того ж року, наказом НКВС УРСР по особовому складу № 308 він був ще раз призначений на цю ж посаду.

Особливий відділ налічував 12 штатних посад (начальник і помічник начальника відділу, 7 посад оперуповноважених, 2 посади помічника оперуповноваженого і машиністка) [12, с. 269]. Військові частини, які дислокувалися в тодішній Одеській області, входили до складу 6-го стрілецького корпусу та належали до Київського військового округу. В Одесі дислокувався штаб корпусу та 51 стрілецька дивізія; в Котовську – 95 стрілецька дивізія, в Миколаєві – 15 стрілецька дивізія. Саме в цих військових підрозділах Б.С. Глузбергу і довелося «виявляти» спільників викритих «учасників військово-фашистської змови» - колишнього командира 6-го стрілецького корпусу комдива Володимира Семеновича Сидоренка (1898-1937) та військового комісара цього ж з'єднання – бригадного комісара Миколу Івановича Бородіна (1899 – 1937) [10, с. 391, 415]. Принагідно зазначимо, що згідно з офіційною статистикою, НКВС УРСР з 1 липня 1937 р. по 4 січня 1938 р. в республіці було заарештовано 1264 учасники військово-фашистської змови, 27 з яких припадало на УНКВС по Одеській області [1, ф. 42, спр. 33, арк. 32].

19 грудня 1937 р. «за зразкове та самовіддане виконання найважливіших завдань уряду» було нагороджено орденами 407 співробітників НКВС СРСР, серед яких було 3 співробітники УНКВС по Одеській області: начальник УНКВС М.М. Федоров отримав орден Леніна; орденом Червоної Зірки були нагороджені Марк Борисович Спектор (1903-1985) – заступник начальника УНКВС, капітан державної безпеки та Лев Іванович Лелеткін (1896-1937) – комендант УНКВС, лейтенант державної безпеки [9].

На відзнаку XX річчя існування органів ВЧК-ОДПУ-НКВС ЦВК УРСР «за зразкове виконання наказів уряду, активну боротьбу з контрреволюцією і охорону інтересів трудящих» нагородило 136 українських чекістів. Найвищу нагороду – «золотий годинник» отримали 20 співробітників НКВС УРСР, серед яких було два одесити: Б.С. Глузберг і т.в.о. начальника 11-го (водного) відділу старший лейтенант державної безпеки Михайло Йосипович Чернов (1896-?). Серед 10 чекістів, нагороджених бойовою зброєю, знаходимо прізвище т.в.о. начальника 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС Одеської області старшого лейтенанта державної безпеки Володимира Пилиповича Калюжного (1905-?). Цінними подарунками та грамотами від ЦВК було нагороджено 106 чоловік, 6 з яких служили в УНКВС Одеської області: Семен Абрамович Брандт - молодший лейтенант державної безпеки; Іван Йосифович Ільков - начальник Ново-Українського райвідділу НКВС старший лейтенант державної безпеки; Дмитро Андрійович Король (1902-?); Олександр Гнатович Майський (1903-?) - начальник відділку 3-го відділу УДБ УНКВС лейтенант державної безпеки; Іван Євстафійович Петровський - начальник Вознесенського райвідділу НКВС, лейтенант державної безпеки; Петро Фролович Фролов (1901-?) – начальник відділу кадрів УНКВС, лейтенант державної безпеки [13].

Здавалося, що на Б. Глузберга чекають нові нагороди та звання, але не так сталося, як гадалося. 25 січня 1938 р. наркомом внутрішніх справ УРСР був призначений Олександр Іванович Успенський (1902-1940), який відразу розпочав чистку серед чекістів. 4 лютого 1938 р. старший інспектор від-

ділу кадрів НКВС УРСР Аврам Зусьєвич Желєзняк (1908-?) і начальник цього підрозділу Михайло Северинович Северин (1895-1938) склали довідку на Б.С. Глузберга. Від численних подібних документів, які зберігаються в особовій справі останнього, ця довідка вирізняється спеціальним грифом «Спецперевірка».

У документі відзначалося, що згідно з довідкою 8-го (обліково-реєстраційного) відділу УДБ НКВС УРСР, яка надійшла 14 липня 1937 р., Б.С. Глузберг у 1929 р. проходив по справі колишнього співробітника ДПУ УСРР Красного-Блувштейна, розстріляного за постановою надзвичайної сесії Харківського окружного суду, але оскільки злочини Б.С. Глузберга прямого відношення до справи Красного-Блувштейна не мали, постановою особливоуповноваженого адміністративно-організаційного управління ДПУ УСРР від 4 лютого 1930 р. матеріали на Бориса Самійловича підлягали виокремленню в окреме виробництво для подальшого розслідування. Крім того, з'ясувалося, що брат Б.С. Глузберга у 1920 р. розстріляний органами ЧК за бандитизм і грабіж. У своїх поясненнях Б.С. Глузберг зазначив, що Красного-Блувштейна знав по спільній роботі в органах ДПУ, але зв'язку з ним не підтримував. Також Глузберг підтвердив, що має брата злочинця, який за крадіжки перебував за ґратами, проте з 1917 року про нього нічого не відомо. Службова довідка закінчувалася словами «спецперевірка на тов. Глузберга продовжується» [2, особова спр. 2250].

Слід відзначити, що про брата-злочинця в своїх автобіографіях Глузберг не згадував жодним словом. Писав лише, що один його рідний брат - начальник цеху, другий, Семен Самійлович Боскіс-Глузберг (1900-?) - старший лейтенант, співробітник 25-го Молдавського прикордонного загону НКВС, сестра - працівниця аптеки; дружина у 1921 - 1934 рр. з перервами працювала в ЧК-ДПУ-НКВС [2, особова спр. 2250]. Зрозуміло, що з таким «букетом компромату» вціліти Борису Самійловичу було неможливо - його заарештували в Одесі, а трішки згодом за ґратами опинилася і його дружина - Белла Йосипівна Глузберг, яка зберегла спогад про трагічний період у їхній родині: «23 лютого 1938 року мій

чоловік – колишній начальник особового відділу Одеського облуправління НКВС – Глузберг Борис Самійлович, 1897 року народження, був заарештований. В ту саму ніч я була викликана по телефону співробітником його відділу, який спровокував мене, повідомив, що чоловік захворів, просить мене негайно до нього з'явитися. Коли я прибула в управління, той самий працівник мене зустрів біля під'їзду, люб'язно запропонував провести мене в бюро перепусток і при вході туди, промовив до коменданта: «Прийміть заарештовану». У цей момент я зрозуміла, що і чоловік заарештований. Мене утримували в Одеській тюрмі 13 з половиною місяців (до 4-го квітня 1939 року). За цей період мене декілька разів викликали на допит, причому особисто мені ніяких звинувачень не висувалось, але в занадто грубій формі вимагали, щоб я розкрила злочинну діяльність чоловіка... В ту ніч нашого арешту з будинку була вивезена наша донька Наталя, 9-ти років... Моя мати наполегливо вимагала віддати їй онуку, але начальник обласного управління в дуже грубій та різкій формі... заявив, що дітей ворогів народу буде виховувати держава, і дитину їй не віддав. Лише через рік вдалося забрати дитину з дитбудинку на Кубані» [2, спр. 026907, арк. 96-97] Б. Глузбергу висунули наступні звинувачення: «а) в 1916-1917 рр був активним учасником контрреволюційної меншовицької організації; б) у період громадянської війни двічі дезертирував з лав Червоної армії; в) приховав свою контрреволюційну меншовицьку діяльність та дезертирство з армії, пробрався в органи ВЧК-ОДПУ; г) в 1920-1925 рр. використовував своє службове становище для крадіжок великої кількості майна, грошей та контрабандних товарів. Одночасно проводив шкідницьку роботу в оперативно-агентурних заходах ЧК; д) в 1927-1928 рр. був активним учасником контрреволюційного троцькістського угруповання; е) з 1937 р. учасник правотроцькістської змови, існуючої в органах НКВС» [2, спр. 026907, арк. 82].

Перебуваючи за ґратами Б. Глузберг визнав, що у 1935 р. комдивом 17-го стрілецького корпусу РСЧА В.Е. Гермоніусом був завербований у якості агента англійської розвідки та за його завданням проводив підривну шкідницьку робо-

ту проти СРСР [1, ф. 5, спр. 68249, арк. 201]. Під натиском слідчих (помічника начальника 5-го відділку 4-го (секретно-політичного відділу) УДБ НКВС УРСР молодшого лейтенанта державної безпеки Юхима Давидовича Танельзона (1910 -?) та оперуповноваженого цього ж підрозділу сержанта державної безпеки Йосифа Борисовича Губенка) Глузберг розповів, що до антирадянської троцькістської організації, яка існувала в органах держбезпеки, у 1937 р. його залучив секретар НКВС УРСР Еммануїл Олександрович Інсаров (1902 – 1938). Покази Б. Глузберга слідством не перевірялися з поважних причин: комдив В.Е. Гермоніус був вже страчений, начальник УНКВС по Приморській області капітан держбезпеки Я.С. Візель, який втягнув Б. Глузберга до троцькістського угруповання, покінчив життя самогубством у хабаровській в'язниці; заступник начальника Дорожньо-транспортного відділу ГУДБ НКВС Ленінської залізниці капітан держбезпеки Е.О. Інсаров перебував у бутирській в'язниці в Москві.

Обвинувальний висновок у справі Б.С. Глузберга склав начальник відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР молодший лейтенант державної безпеки Іван Митрофанович Оболянський (1905-?). З ним «погодився» керівник цього ж відділу Олександр Нілович Троїцький (1898-1939), а затвердив нарком внутрішніх справ УРСР О.І. Успенський [2, спр. 49197, арк. 4-9]. 25 вересня 1938 р. виїзна сесія військової Колегії Верховного Суду СРСР (голова – диввійськюрист Олександр Мойсейович Орлов (1896 - 1956), члени – бригвійськюрист Іван Спиридонович Галенков (1891-1980) та військюрист 1-го рангу Федір Арсенійович Климин, секретар – військюрист 1-го рангу Л.Н. Кудрявцев) засудила Глузберга-Боскіса Б.С. за статтями 54-1 «а», 54-8, 54-11 КК УРСР на смерть. Вирок було виконано того ж дня у Києві [1, ф. 5, спр. 68249, арк. 202]. У жовтні 1955 р. дружина Бориса Глузберга - Белла Йосипівна звернулася з клопотанням до КДБ при РМ СРСР про реабілітацію чоловіка. Однак Прокуратура РСР відмовила у перегляді справи Б. Глузберга на підставі виявлених фактів про його причетність до необґрунтованих арештів радянських громадян і порушення соціалістичної законності.

Література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (Одеса).
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
4. Буяков А.М. Ведомственные награды ОГПУ-НКВД 1932-1940 гг. Ч. 2. Знак «Почетный работник ВЧК-ГПУ (XV)». – Владивосток, Русский Остров, 2009. – 500 с.
5. Васильев В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці Великого терору на Поділлі. – К., Видавець В. Захарченко, 2017. – 240 с.
6. Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків: Фоліо, 2007. – 319 с.
7. Инструкция о постановке информационно-осведомительной работы окружных отделов ГПУ УССР. – Харьков, ГПУ УССР, 1930.
8. ЛУБЯНКА: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991. Справочник / Под. ред. А. Н. Яковлева; Авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Международный фонд Демократия. – М.: МФД, 2003. – 768 с. – (Россия. XX век. Документы)
9. О награждении т.т. Бермана Б.Д., Каруцкого В.А., Кривец Е.Ф., Лупекина Г.А., Соколинского Д.М., Федорова Н.Н. и других. Постановление ЦИК СССР//«Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК» № 295, 1937. – 19 декабря.
10. Сувениров О.Ф. Трагедия РККА 1937 – 1938. – М.: ТЕРРА, 1998. – 528 с.
11. Тумшис М.А., Золотарёв В.А. Евреи в НКВД СССР. 1936-1938. Опыт биографического словаря — 2-е изд., испр. и доп. – М., Университет Дмитрия Пожарского, 2017. – 824 с.
12. Окіпнюк В.Т. Органи державної безпеки УРСР (1922 – 1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія. – Херсон: ФОП Грань Д.С., 2017 – 320 с.
13. Про нагородження працівників НКВС УРСР. Постанова центрального виконавчого комітету УРСР // Вісті ВУЦВК. – 1937. – 20 грудня.
14. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

*Олена Синявська, кандидат історичних наук, доцент,  
доцент кафедри історії України ОНУ ім. І.І. Мечникова;  
Володимир Ткаченко, магістр історії*

## **ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ТРАНСІСТРІЇ З НІМЕЦЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ ВЛАДОЮ (1941-1944 рр.)**

Політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у країнах Європи носила стратегічний і геополітичний характер. Оскільки керівниками Третього рейху було висунуто концепцію створення на території Європи єдиного «німецького простору», основною привілейованою етнічною групою ставали німці. Саме на них керівники Рейху покладали надію у розвитку господарства на захоплених територіях. Оскільки етнічних німців було не так багато, для них необхідно було створити низку прав та привілеїв, які повинні були зберегти основний генофонд німецької нації.

6 вересня 1939 р. А. Гітлер у своїй промові в Рейхстагу виголосив концептуальні засади політики щодо етнічних німців: між європейськими народами повинні бути чіткі та ясні межі, заради чого Німеччина повинна переселити на нові місця сотні тисяч фольксдойче. Вже наступного дня був створений спеціальний Рейхскомісаріат з питань «зміцнення німецької народності» на чолі з Г. Гіммлером, завданням якого було здійснення швидкої репатріації до Рейху всіх «фольксдойче», що проживали поза його межами; виключення і припинення будь-яких шкідливих впливів з боку місцевого населення, небезпечних для «німецької народності»; формування нових ареалів розселення німецького народу за допомогою переселення репатрійованих німців, перш за все зі Східної і Південно-Східної Європи. Так почалася кампанія під девізом «Heim ins Reich!» («Додому в Імперію!») [1, с.91]. Переселення декларувалося як суто добровільне, але більшість етнічних німців, що проживали на окупованій території, розуміли, якщо вони відмовляться переселятися, їх будуть вважати зрадниками.

Досвід переселення німців з території Польщі було перенесено на Бессарабію і Північну Буковину, де проживало бл. 125 тис. етнічних німців. Поступившись своїми інтересами на даному етапі, радянська сторона не чинила опір діям гітлерівської Німеччини. Внаслідок чого вже до кінця жовтня 1940 р. операція з переселення німців з Бессарабії і Північної Буковини в основному завершилася: до цього часу із зареєстрованої кількості в 126 242 осіб автотранспортом, морем або гужовим транспортом виїхало 106 872 чол., а не переселених (головним чином з Північної Буковини) залишалося близько 17 тис. осіб, з урахуванням 260 осіб, евакуйованих в 1941 р., загальне число фольксдойче, переселених з цих районів, склало 124 тис. осіб [3, с. 82-83].

До травня-червня 1941 р. керівництво гітлерівської Німеччини докладало зусиль до переселення до Рейху як можливо більшої частини етнічних німців. Але з початком німецько-радянської війни плани Німеччини стосовно етнічних німців дещо змінилися. Україна ж у цих планах розглядалася як найбільш придатний регіон для ведення німецького сільського господарства. Це передбачало низку прав і привілеїв для етнічних німців України. Для того, щоб розбудити в етнічних німцях бажання бути громадянином Третього рейху, міністерством народної освіти і пропаганди Німеччини було розроблено концепцію пропаганди та інформаційного впливу на цю частину населення України. Вже з перших місяців окупації гітлерівське керівництво велику увагу приділяло політиці залучення до співпраці етнічних німців. Міністерством східних окупованих територій було створено спеціальний відділ – Головне політичне управління, відділ політики стосовно етнічних німців, спеціальні групи для вивчення німецьких поселень у Північному Причорномор'ї.

Онімеченню підлягали і українські землі між Дністром та Південним Бугом. На цій території було створено губернаторство Трансністрія, в якому румуни, за німецьким мандатом, могли здійснювати лише тимчасове управління. Значну роль тут відігравали представники німецького командування. Своєю надійною опорою вони вважали місце-

вих фольксдойче, на Одещині у 1943 р. мешкало понад 130 тис. етнічних німців [4, с. 87].

За умовою договору від 12 грудня 1941 р. відносно німецького населення Трансністрії, запроваджувався спеціальний комітет, який контролював фольксдойче і був зв'язковою ланкою між ними та німецьким управлінням Східних регіонів на чолі з А. Розенбергом. Їх взяла під опіку «Volksdeutsche Mittelstelle» (VoMi) – служба військ СС зі сприяння особам німецького походження на територіях, окупованих Німеччиною [5, с. 113-116].

З документа видно що VoMi брала на себе опіку над фольксдойче у всіх сферах його життя. Зупинимося на деяких моментах цього документа:

1. Фольксдойче переходять під опіку VoMi.
2. Керування німецькими общинами здійснює бургомістр, який підкоряється тільки VoMi.
3. Для підтримки порядку та захисту німецького народу створюються німецькі регулярні загони самооборони «Selbstschutz», які озброює VoMi і навчає військової справи.
4. В культурній сфері VoMi повністю контролює процес навчання та культурне життя фольксдойче, створює програму навчання, наймає і кваліфікує викладачів.
5. В господарстві зберігається колективне (колгоспне) землеволодіння.
6. Дозволяється створення німецьких фірм для співпраці з місцевим німецьким населенням. Через VoMi вони мають право на торгівлю імперськими товарами по всій території Трансністрії і зносили з румунською стороною для постачання в Німеччину сільськогосподарської сировини. Створення власних фабрик і заводів по переробці сировини для місцевого вжитку.

Штаб Volksdeutsche Mittelstelle «SS Sondercomando R» (Фольксдойче Миттельштеле «СС Зондеркоманда Р») розміщувався в с. Ландау Одеської, нині Миколаївської, області. На території Трансністрії було створено 18 районних команд (Bereichskommando), підпорядкованих штабу в Ландау. Команда СС «Р» складалася подекуди із спеціалістів, які приїмали, як і сам Гофмейєр, участь у переселенні німецького

населення з територій, віднесених до СРСР відповідно до радянсько-німецького договору від 28 вересня 1939 р. (договір про дружбу та кордон між СРСР та Німеччиною) [6, с. 2].

Німецький історик Vukl E. в своїй праці «Transnistrien und Odessa (1941-1944)» подав своє бачення розташування німецьких колоній Трансністрії. За його картою німецькі колонії розташувалися компактно. Вчений виділяє чотири основні райони розміщення колоній. Це – Глюксталер (сучасна Вінницька область), Кучургани, Грослібенталь (обидва райони сучасна Одеська область), Березань (кордон сучасної Одеської області (Березівський) та Миколаївської (Березанський, Васи́линівський район) [7, с. 88]. Це підтверджують і матеріали Держархіву Одеської області [8].

Представники румунської окупаційної влади не мали права втручатися у справи німецьких поселень. Згідно з конвенцією про статус німецького населення Трансністрії, від 13 грудня 1941 р. VoMi отримала право направляти до Трансністрії представників німецьких фірм з метою «закупівлі та відправки» до Німеччини «місцевих товарів» [6, с. 3].

12 грудня 1941 р. між румунським та німецьким урядами було досягнуто згоди про розмежування повноважень стосовно німецького населення Трансністрії. VoMi зобов'язувалася до 28 вересня 1942 р. надати кожному етнічному німцю відповідне посвідчення. Жителі німецьких населених пунктів в Трансністрії отримали посвідчення про їхній статус «фольксдойче», в якому німецькою та румунською мовами були вказані прізвища, ім'я, дата і місце народження, а також нагадувалось про те, що власник посвідчення, як «фольксдойче», знаходиться під захистом Великогерманського Рейха («...ist Volksdeutscher. Erstehunterdem Schutzdes Grossdeutschen Reiches»).

Правовий статус німецького населення в окупаційний період на території України був детермінований здійсненою нацистською владою диференціацією, яка ґрунтувалася на етнічній ознаці фольксдойче й регламентувалася низкою нормативно-правових документів, зокрема так званими «Списками осіб німецької національності» («фольксписки»). Для роботи над реалізацією далекосяжних планів гітлерів-

ського керівництва стосовно етнічних німців на окупованих східних територіях була залучена ціла армія німецьких науковців та урядовців, зокрема – зондеркоманда «Р» та «Бюро доктора К. Штумппа». Завдання зондеркоманді «Р» було поставлене особисто Г. Гімлером – реєстрація фольксдойче СРСР. За словами самого К. Штумппа, завданням його групи було дослідження німецьких колоній у західній частині СРСР [9, с. 4].

Центрами складання «Списків осіб німецької національності» мали стати «Служби по виявленню родоводів». В інструкції про створення цих органів містився перелік їх обов'язків: видача документів та свідоцтв про арійське походження; складання родоводів та виявлення предків фольксдойче; дослідження «біологічних даних, що стосуються німецької національності»; збирання і використання церковних матрикулів, записів про народження, вінчання і смерть, свідоцтв про хрещення, дослідження архівів парафій і громад, торгівельних і орендних договорів судових актів, навіть надмогильних надписів; видача фольксдойче (на основі проаналізованих джерел) документів, що звільняють їх від сплати податків. З німецькою педантичністю ці служби досліджували всі існуючі джерела, не обходячи увагою матеріали радянських архівів, що потрапили до їх рук.

Відповідно до «фольксписків» статус фольксдойче отримали три категорії осіб: особи, що мали право на імперське громадянство, особи, які вважалися натуралізованими німцями, та особи, що отримували тимчасове громадянство. Велика кількість фольксдойче через повне незнання рідної мови або недостатнє володіння нею була занесена до третьої (расово нижчої) категорії «Списків осіб німецької національності». Розмежування фольксдойче за певними групами ставало причиною різноманітних виробничих та побутових конфліктів серед етнічних німців, виключаючи суперництво між різноманітними інстанціями [2, с. 20].

Отримання статусу зобов'язувало всіх українських німців суворо дотримуватися законів нацистської Німеччини. Але набуття німецького громадянства і можливість стати повноправними громадянами рейху для першої та другої

категорії осіб відкладалось на післявоєнний час. У порівнянні з іншими жителями Трансністрії, фольксдойче мали величезні права, але в порівнянні з тим, що надало б їм імперське громадянство Третього Рейху, це було мізерною подачкою. Так, при вступі на роботу особи, що мали статус етнічного німця, отримували заробітну платню вищу, аніж українці чи росіяни, але значно нижчу, ніж громадяни Німеччини («рейхсдойче»). Тому цілком зрозумілим було їхнє прагнення отримати німецьке громадянство в додаток до вже наданих статусних пільг.

Імперське громадянство Німеччини того часу регулювалося декількома нормативно-правовими актами: постановою «Про імперське громадянство» від 5 лютого 1934 р., законом «Про зміни державного та імперського громадянства» від 15 травня 1935 р., законом «Про захист чистоти раси». Особа, що претендувала на здобуття німецького громадянства, мала довести показники расової чистоти, насамперед чистоти родоvodu. Фольксдойче не завжди відповідали вимогам нацистських законів, але логіка колонізаційної політики вимагала певної лібералізації законодавства щодо етнічних німців на окупованих територіях, тому з 1942 р. розпочинається поступове, зважене наділення окремих категорій німецького населення громадянством Рейху.

Зміна обстановки на радянсько-німецькому фронті у 1943 р. та гостра потреба поповнення лав нацистської армії людськими ресурсами з окупованих країн Європи зумовила видання А. Гітлером 19 травня 1943 р. наказу, відповідно до якого іноземці, що на момент опублікування цього документу перебували у Вермахті, військах СС, німецької поліції, автоматично отримували німецьке громадянство. Ті ж іноземці, що прагнули стати громадянами Рейху, мали стати ними у день вступу на службу у вказані установи та структури. Постанова «Про поширення німецького громадянства на осіб, внесених в «Списки осіб німецької національності в Україні», що вийшла того ж дня, формально урівнювала в правах імперських мешканців та німців, які жили в Україні. Фактично надання німецького громадянства українським фольксдойче відбувалось за польським

зразком. Наступні постанови, директиви і розпорядження німецького керівництва з цього питання конкретизували порядок і процедуру отримання аусвайсів, але більшість з них так і не була реалізована через відступ німецьких військ з України [9, с. 5].

Націонал-соціалістична партія Німеччини активно працювала з фольксдойче в агітаційному та пропагандистському плані. Про це свідчить розповсюдження серед етнічних німців і всіх, кого було визнано фольксдойче, брошур та іншої літератури з націонал-соціалістичною пропагандою. Звідси основним завданням НСДАП у Рейхскомісаріаті Україна було об'єднання всіх німців і культурна опіка над ними. Особливу увагу приділяли дітям та молодим юнакам і дівчатам, оскільки вони ще не були захоплені більшовицькими ідеями.

Велика увага окупаційною владою приділялася пропаганді серед етнічних німців. У листі на ім'я рейхсміністра народної освіти і пропаганди Німеччини зазначається, що «німецька національна меншина у Радянському Союзі в більшості своїй не була політично більшовизована і свідомо налаштована до радянської системи. Проблемою є те, що німці належать Німеччині, але вони практично не мають уявлення про те, що є Німеччина. Головною проблемою у цьому ключі є недостатня кількість ілюстрованих пропагандистських матеріалів про соціально-економічний, політичний та культурний розвиток рейху, націонал-соціалістичний рух і життя народу Німеччини» [4, с. 87].

У зв'язку з цим необхідно зазначити, що і Міністерство народної освіти і пропаганди, і окупаційну владу вкрай турбувало ставлення до німецького керівництва етнічних німців, що проживали на окупованих територіях України. Щоб посилити авторитет Німецької держави, серед етнічних німців на теренах України 30 вересня 1941 р. Міністерством народної освіти і пропаганди та Міністерством східних територій планувалося, до Різдва Христового, підготувати для розповсюдження серед фольксдойче більше 600 тис. друкованих пропагандистських матеріалів. Серед них: 100 тис. плакатів із зображенням фюрера чи портрети фюрера

великого формату; 200 тис. листівок із зображенням фюрера і листівок із зображенням лідерів рейху; 50 тис. примірників книги А. Гітлера «Моя боротьба»; 100 тис. «особливих друкованих матеріалів з матеріалами націонал-соціалістичної партії, які знайомлять з тим, хто такий вождь, розповідають про його життя, його творчість»; 50 тис. примірників книжки «У нас у Німеччині», видавництва «Народ і рейх»; 100 тис. ілюстрованих томів професора Гоффмана «Фюрер і його Батьківщина» та ін.; 50 тис. пісенників; 10 тис. настінних календарів з пам'ятними датами і картинами Німеччини. Значна частина цих матеріалів була розповсюджена по території Одеської, Миколаївської та Дніпропетровської областей [10].

Важливою бачилася освіта етнічних німців, рівень її мав бути гідний німецького громадянина. За сприяння офіційних закладів та громадських організацій на території Рейхскомісаріату і зони військової адміністрації відкривалися курси з підготовки помічників учителів. Навчання для етнічних німців тривало декілька місяців. Ті, хто хотів оволодіти професією учителя народної школи, могли вчитися далі, одночасно працюючи в школі.

Як ефективні засоби пропаганди серед етнічних німців використовувалося кіно, радіо, спорудження сільських оглядових дошок, розповсюдження періодичних видань, виготовлених у Німеччині, організація зборів та мітингів, встановлення табличок з назвами сіл, шляхових знаків німецькою мовою.

Пропагандою серед німецького населення в Центральній і Південній Україні займалася спеціальна команда з впровадження центрального управління фольксдойче. До активної пропагандистської діяльності члени команди готувалися заздалегідь у Берліні. На нараді 12 жовтня 1941 р. в Ландау керівники команд отримали завдання проводити пропаганду за єдино прийнятою керівництвом Німеччини політичною лінією. Зокрема, для ведення пропаганди в Південній Україні у розпорядженні окупаційної адміністрації було 17 команд, що обслуговували 140 тис. фольксдойче [11, с. 152]. Звертають на себе увагу публікації газет про діяль-

ність в Одесі Німецького дому на Грецькій вулиці, який з часу свого заснування розгорнув активну роботу.

Головна роль у пропагандистській діяльності в Трансністрії була відведена німецькій газеті «Der Deutsche in Transnistrien» («Німець в Трансністрії»), редакція якої розташовувалась в Одесі на вул. Новосельського, 61. Перший номер вийшов друком в 1941 р., останній – в 1944 р. З публікацій цієї газети можна збагнути про стан і розвиток подій в Трансністрії та на фронті. В газеті друкувалися різноманітні матеріали. Як правило, всі вони подавалися в патріотичному дусі, що було притаманно більшості періодичних видань тоталітарних режимів. Для більшості публікацій характерно прославляння рейху і фюрера, звеличення населення німецького походження. «Der Deutsche in Transnistrien» виконувала різні функції: друкувала статті про місцеве життя, рекламу, здійснювала переписку з Мюнхеном, звідки виписували газети. Ось одна з їх постійних переписок: «Фольксдойче Міттельштеле в Хальбстаді. На адресата вислати 800 брошур «Deutschland gruss Euch» - 1000 календарів з портретом Адольфа Гітлера» [12, арк. 18]. Значне місце в газеті відводилося передруку матеріалів завезених німецьких газет. На своїх сторінках «Der Deutsche in Transnistrien» подавала і описувала події, які відбувалися на фронті, цитати з творів та промов А. Гітлера, біографії його командирів (Е. Коха та ін.), розповідали про життя етнічних німців в інших окупованих зонах, зокрема в Рейхскомісаріаті Україна.

Записки з фронту представлені у газеті невеликою кількістю і в основному розповідають про настрій бійців, про їхню впевненість в перемозі. Одне з останніх повідомлень мало назву «Soldaten spielen die «Antigone» des Sophokles» (Солдати читають «Антигона» Софокла), автор Фон Фрітц Дітріх (Фрейгегабен 23.05.1942) [12, арк. 70]. Є підстави вважати, що ця стаття була передрукована з іншого джерела, про що свідчить відправний адресат. Головна ідея статті – показати зверхність арійської раси над «варварами», яких прийшли «рятувати від темряви» (очевидно, по аналогії, від радянської влади). В іншій статті «Ein Juden kongress in

Moskau» («Єврейський конгрес в Москві») ця тема продовжується інформацією про те, що німці прийшли воювати не проти Радянського Союзу, а проти панування євреїв, які «прикриваються і сидять за спинами не тільки радянських людей, а і їх союзників» [12, арк. 72].

Крім поширення передруків, «Der Deutsche in Transnistrien» займалася розповсюдженням місцевих новин та публікацією заміток, пов'язаних з історією південноукраїнських німців. У цьому аспекті особливу увагу привертає стаття «Маніфест Катерини II про дозвіл німцям селитися у Російській імперії». Цей маніфест був перероблений під політику переселення німецького населення до Східної Європи, що мало слугувати як дозвіл на подальше заселення німецьким населенням теренів СРСР. Фольксдойче запевняли, що вони отримають ще більше земель після перемоги Рейху і будуть зрівняні в правах з німцями [12, арк. 3-12].

Тираж газети «Der Deutsche in Transnistrien» був невеликий, розрахований виключно на німецькомовне населення. Оскільки фольксдойче радянських територій рейх вважав «другим сортом», вбачаючи у них певний вплив радянської ідеології, велика увага приділялася так званому політичному та націоналістичному вихованню. Газету розподіляли по колоніям в залежності від кількості населення, за різними підрахунками тираж газети (вересень 1942 р.), який відправляли в колонії, коливався від півтори тисячі до тисяч екземплярів.

Окупанти застосовували і інші засоби пропаганди... за допомогою кінематографу вони демонстрували німецьку національну самобутність, зовнішній вигляд етнічних німців, їх життя, поселення.... Взявши на озброєння вислів про те, що ХХ ст. «це час кіно», при Німецькому домі було створено кінотеатр, в якому демонстрували німецькі фільми пропагандистського спрямування. За програмою кінотеатру можна простежити завдяки газеті «Der Deutsche in Transnistrien», редакція розміщувала анонси кінофільмів. Зокрема, 13 вересня 1942 р. в газеті розміщено оголошення про фільми: «Reise nach Tilsit» (Подорож по Тильзиту), «Kulturfilm» (Культурфільм) [12, арк. 47].

Для радіомовлення використовувалися легкові автомобілі обласних команд, обладнані так як і багаточисельні автомобілі штабу з обладнанням для прийому передач, які використовуються для пропагандистського впливу на населення. Поряд зі спорудженням дошок для огляду політичних і військових повідомлень розповсюджувалися друковані матеріали, підготовлені і доставлені на окуповані території Міністерством народної освіти і пропаганди. Так, до кінця жовтня 1941 р. у центральній та південній частині України було розповсюджено 1 600 плакатів фюрера, 200 примірників книжки «У нас в Німеччині», 10 тис. закладок для книжок, 50 примірників німецької азбуки закладів інформації, 1 300 пісенників, 10 200 листів з піснями, 5 тис. військових зошитів, 90 тис. журналів для молоді [13].

Ефективними, у плані впливу на німецьке населення півдня України, були зібрання й мітинги, які проводилися спеціальними командами. За перші декілька місяців було проведено 1 тис. зібрань та мітингів. Під час свята подяки за урожай проводилося вшанування пам'яті вбитих більшовиками або загиблих від голоду членів німецької общини. Імена загиблих згадувалися у церкві під час служби, що справляло враження на місцевих фольксдойче. У багатьох селах почалося навчання вчителів, яким викладали основні поняття про націонал-соціалізм та устрій Німеччини. На таких заняттях у центрі уваги було протистояння між більшовизмом та націонал-соціалізмом.

З Німеччини, для фольксдойче, доставлялися прапори та інша націонал-соціалістична атрибутика. Для духовного й культурного розвитку завозилася література до бібліотек, навчальний матеріал для шкіл, література для молоді, календар селянина для фольксдойче, пісенники німецьких народних пісень. За підрахунками дослідників, більше ніж на 75 тис. рейхсмарок було завезено музичних інструментів, розважальних ігор, спортивного обладнання, гігієнічного приладдя (бритвені апарати, зубну пасту, щітки, розчіски та ін.) [10, с. 9-11].

Підсумовуючи вище викладене, зазначимо, що надання окупаційною владою етнічним німцям привілейованого

правового статусу та створення сприятливих умов для поліпшення їхнього становища в Трансністрії мало на меті всебічну підтримку фольксдойче гітлерівським режимом. Якщо до червня 1941 р. німецькі поселенці в Україні лише певною мірою співчували Німеччині, то після розгортання проти німецького населення депортаційних репресій, відступу радянських військ, ці німці, у переважній більшості, вітали частини Вермахту. Поясненням цьому була національна політика гітлерівської влади, яка надала фольксдойче, що зазнали свого часу утисків та репресій з боку сталінського режиму, матеріальної допомоги та привілейованого становища.

Література:

1. Оглашению подлежит: СССР - Германия. 1939-1941: Документы и материалы / Сост. Ю. Фельштинский. М, 1991. – 480 с.
2. Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 15-22.
3. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. М., 2001. Режим доступа:<http://old.memo.ru/history/deport/index.htm>
4. Иванов О.Ф., Иванов И.О. Политика нацистского режима стосовно етнічних німців України // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С.81-97.
5. Vereinbarung uber die Stellung der deutschen Volksgruppe // Vulk E. Transnistrien und Odessa (1941-1944). Regensburg, 1996. – С. 107-118.
6. Айсфельд А. До питання становища німецького населення в Україні в 1941-1949 рр.// Гілея. – 2010. – Вип. 37. – С. 1-20.
7. Vulk E. Transnistrien und Odessa (1941-1944). Regensburg, 1996. – 122 с.
8. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). Ф. Р-2295 (Фольксдойче Миттельштеле «СС Зондеркоманд РБК»). Оп. 1. Спр. 1 (Планы домашних хозяйств, сельско-хозяйственных общин немецких колоний). арк. 1-3.
9. Калінічева Г.І. Правовий статус та соціально-економічне становище етнічних німців в Рейхскомісаріаті Україна // Гілея. – 2007. – Вип. 34. – С. 1-13.

10. Салата О. Етнічні німці в колонізаторських планах Третього рейху. – Режим доступу: [http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/Si/2009\\_28/Salata.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Si/2009_28/Salata.pdf).

11. Клец В.К. Немцы Украины в период Второй мировой войны (на примере Днепропетровской области) // Вопросы германской истории. Том 1. История. Днепропетровск, 1998. – С 152 - 171.

12. ДАОО. Ф. Р-2295 (Фольксдойче Миттельштеле «СС Зондеркоманд Р»). – Оп. 1. – Спр. 30 (Der Deutschein Transnistrien (1941-1944)). – 159 арк.

13. ДАОО.Ф. Р-2295 (Фольксдойче Миттельштеле «СС Зондеркоманд Р»). – Оп. 1. – Спр. 31 (Переписка з редакцией газеты Der Deutsche in Transnistrien (1941-1944)). – 19 арк.

*Тарас Вінцовський,*

*доктор історичних наук, доцент, професор кафедри  
історії України Одеського національного університету  
ім. І.І. Мечникова*

## **ФУТБОЛ У СИСТЕМІ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ ОДУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД**

Один з варіантів трактування дефініції «культура» (з лат. *cultura* – обробка, виховання, освіта) стверджує, що вона є сукупністю матеріальних і духовних цінностей, створених людством у процесі суспільно-історичної практики та характеризує історично досягнутий рівень розвитку суспільства, до якого входять й такі індивідуальні та групові здібності, як знання, навички, рівень інтелекту, моральний і естетичний розвиток [1, с. 219]. Традиційні лекала історичної науки протягом століть включали до предмету своїх досліджень сюжети, що охоплювали такі складові розвитку культури, як освіта, мистецтво, наука, релігія тощо, що мають глибоке коріння в практиках буття людини. Натомість окремі глибоко не задавлені форми духовного життя, до яких можна віднести футбол, й до сьогодні не стали частиною прискіпливої уваги з боку істориків. Навіть попри те, що визначений різновид дозвілля та професійної діяльності організовувався за тими ж схемами типових процесів відтворення, змін і розвитку звичок, формування поведінкових стереотипів, що й інші елементи культури.

У результаті сконструйованих стереотипів мислення історія футболу в Україні продовжує залишатися фактично на маргінесі наукових студій, що яскраво ілюструє Енциклопедія історії України, де відсутні відповідні статті [2]. Окрім монографії В. Гінди, присвяченої спорту в умовах нацистської окупації, де футболу автор виділив значну частину обсягу тексту [3], та невеликої кількості статей, про що згадувалося в одній з попередніх публікацій [4], нам не вдалося відшукати системних досліджень з проблем розвитку чи не наймасовішого виду спорту. Сказане повною

мірою стосується усіх періодів та напрямків поширення футболу, у тому числі на рівні системи вищої школи. Свідомо не беремо до уваги численні праці футболофілів, котрі не мають спеціальної історичної підготовки, хоча їхніми зусиллями в публічну сферу введено величезний фактологічний матеріал, а частина книг підготовлена на високому аналітичному рівні. Відтак у даній статті пропонуємо проаналізувати один з сегментів становлення футболу в системі вищої школи на прикладі ОДУ імені І. І. Мечникова, де він став частиною повсякденного життя студентів.

Поновлення навчального процесу в стінах університету після повернення частини науково-педагогічних кадрів і студентів з евакуації припало на 1944 р. Перші повоєнні роки характеризувалися не лише складними матеріально-побутовими умовами здобуття освіти, коли в окремих корпусах було відсутнє опалення, не вистачало місць в гуртожитках, відповідних матеріалів для практичних занять [5, с. 411], але й заходами, спрямованими на розвиток спорту, оскільки стан підготовки молоді, на думку відповідальних осіб, не завжди відповідав стандартам проходження військової служби. 18 листопада 1947 р. світ побачив наказ міністра вищої освіти СРСР й голови Всесоюзного комітету у справах фізичної культури і спорту при Раді міністрів СРСР «Про заходи з покращення фізичного виховання і спорту у вищих навчальних закладах». У ньому містилася настанова, яка зобов'язувала керівників університетів та інститутів ввести з 1947/1948 н. р. дисципліну фізвиховання і спорт, на що виділялося по дві години на тиждень для студентів I та II курсів. Задля забезпечення реалізації наказу з цього ж навчального року скрізь мали бути створені профільні кафедри, забезпечені кваліфікованими педагогічними кадрами. Упродовж 1947/1948 н. р. слід було відремонтувати і привести до належного стану спортивні споруди, зали, тири тощо, затвердити плани проведення спортивно-масових заходів [6, с. 90-91].

В стінах ОДУ міністерський наказ реалізовувався поступово, передусім за рахунок посилення масової фізкультурної роботи, якою керувала університетська рада добровіль-

ного спортивного товариства «Наука» (створена у 1948 р., перший голова Смотрицький [7, арк. 38]). Тоді ж виник спортивний клуб ОДУ на чолі з Г. Поліщуком [8, арк. 11,50], а у 1947 р. збірна університету з футболу [9,17 березня]. Низова ланка ДСТ «Наука» відзвітувала, що у 1947/1948 н. р. провела 23 міжфакультетських змагання, але футболу в цьому переліку не виявилось. Натомість стверджувалося, що збірна ОДУ з футболу взяла участь у трьох міських й обласних турнірах, опинившись нижче призових місць [10, с. 45-46].

Звітна документація обласної ради ДСТ «Наука» (з листопада 1946 р. голова О. Глебов) дозволяє дещо розширити знання про стан справ з культивуванням футболу в держуніверситеті. За підсумками 1948 р. президія товариства констатувала наявність восьми секцій футболу в закладах вищої освіти Одеси, у тому числі в ОДУ. Інші осередки діяли в інституті зв'язку, будівельному, політехнічному, сільськогосподарському, гідро-метеорологічному, мукомельному, консервному інститутах й охоплювали разом 185 студентів, з них лише 18 мали третій розряд з футболу [8, арк. 30, 51, 55], що давало у середньому по 20-25 осіб на одну структуру.

Першочергові плани збірної ОДУ зводилися до підготовки участі в Спартакіаді Української ради ДСТ «Наука», тому не пізніше початку квітня 1948 р. вони приступити до тренувань на свіжому повітрі. Важливою ремаркою вважаємо рядочок про повноцінне забезпечення команди бутсами [7, арк. 58], що для повоєнного часу стало винятковим явищем. При цьому залишаємо долю сумнівів у максимальній правдивості поданої інформації, оскільки чиновники могли прикрашати реальний стан речей задля уникнення критики й наступних кадрових рішень. Втім анонсований турнір так і не відбувся, а уявлення про структуру змагань залишається доволі розмитим. Достеменно можна стверджувати тільки про ододенний турнір за участі чотирьох інститутських колективів, який пройшов 6 червня 1948 р. і в одному з документів трактувався як першість обласного ДСТ «Наука». Втім не відомо, чи його учасником став університет, бо перші місця вибороли відповідно збірні будівельного, сільськогосподарського та мукомельного інститутів [7, арк. 26, 37; 8, арк. 60].

Слід підкреслити, що у повоєнний час структура проведення чемпіонату Одеси з футболу, яка організовувалася міським комітетом фізкультури і спорту, передбачала залучення до турніру практично усіх існуючих колективів, які розділяли на декілька груп (ліг). Вони найчастіше виявляли сильнішого двічі на рік – у весняних та осінніх чемпіонатах. Студентські збірні здебільшого змагалися в нижчій групі, переможець якої фактично вважався неофіційним чемпіоном міста серед навчальних закладів. На певному етапі інститутські команди виставляли ще й дублюючі склади.

Архівні документи дають підґрунтя для роздумів про участь збірних ОДУ, політехнічного, будівельного, сільськогосподарського й мукомельного інститутів у загальноміській весняній першості Одеси 1948 р. [7, арк. 34; 8, с. 13, 23], а також у неприв'язаному до конкретного часового проміжку «міському розіграшу навчальних закладів і вишів» того ж року [8, арк. 30]. Їх доповнюють дані з періодичної преси, у якій йшлося про залучення університетського колективу до міських змагань, хоча здебільшого без особливих успіхів. Навесні чи восени 1948 р. ОДУ невдало виступив у міських змаганнях, програвши 4 матчі з семи [9, 17 березня]. Можливо, цей турнір став першим в історії команди, що побічно випливає з матеріалів газети «Чорноморська комуна», яка повідомляла про участь в змаганнях команд «спортивних товариств, фабрик, заводів, вузів, технікумів та ін.» [11, 15 травня], таких як заводи ім. А. Марті й «Кінап», «Трудові резерви», «Буревісник», «Водник», «Спартак», школа міліції тощо, що були розподілені на дві категорії [11, 13 червня]. Інших футбольних колективів, зокрема факультетських, тоді в університеті не існувало [9, 14 квітня].

На вересень 1948 р. ДСТ «Наука» виношувала мрію виставити студентську збірну Одеси у першості міста [7, арк. 148]. Об'єднана команда мала існувати і у 1949 р. При цьому керівники товариства найбільш проблемною, яка гальмувала культивування футболу в студентському середовищі, вважали відсутність на балансі вишів стадіонів, що унеможливлювало не лише проведення регулярних тренувань усіма студентськими командами, але й організацію повноцін-

ного чемпіонату з-поміж вищих навчальних закладів. Відтак в ухвалі обласної ради ДСТ «Наука» за 1948 р. головну ставку робили на відновлення стадіону будівельного інституту [8, арк. 30].

Виправляти критичну ситуацію з власною спортивною базою мав і ректорат університету. У ювілейному виданні з історії ОНУ зазначається, що навчальний заклад став власником стадіону у 1946 р., а з 1950 р. студентам була надана можливість тут займатися спортом [5, с. 642], але проаналізовані нами джерела відкидають достовірність першої дати. Характеризуючи стан матеріального забезпечення ОДУ після румунсько-німецької окупації, керівництво вишу до 1948 р. жодним словом не згадувало будь-який об'єкт для занять спортом [12, с. 2-11; 10, с. 1-79]. Керівництво обласної ради ДСТ «Наука» у звіт за 1948 р. включило тільки спортивну залу державного університету [7, арк. 35; 8, арк. 44], а у редакційній передовиці часопису «За більшовицькі кадри» за 1952 р. йшлося про те, що «вже три роки в розпорядженні університету знаходиться стадіон» [13, 15 квітня]. Документи міського комітету з питань фізичної культури і спорту теж радше підтверджують, ніж заперечують 1949 р. [14, арк. 27]. Отже, варто говорити про передачу на баланс державного університету стадіону саме у 1949 р. У такому випадку зрозумілішою виглядає й дата 1950 р., коли на новопридбаному майданчику студенти отримали можливість займатися фізичною підготовкою. Відновлення стадіону планували закінчити до 1 травня 1950 р. [15, арк. 33].

Вагому роль у розвитку спорту зіграла постанова ЦК ВКП(б) про важливі завдання в області фізичного виховання радянського народу від 27 грудня 1948 р. Задля виконання рішення партійного керівництва в ОДУ активізували роботу у зазначеному напрямку, зробивши ставку на масовість в фізкультурно-спортивній роботі, як того вимагали рішення обласної ради ДСТ «Наука» [15, арк. 4]. Важливе значення у структуралізації студентського футболу зіграла обласна конференція ДСТ «Наука», яка пройшла 26 лютого 1949 р. Обговорюючи заходи щодо поживлення роботи в різних сегментах спортивного життя, делегати стверджували

ли, що за рівнем уваги з боку керівників товариства футбол поступається баскетболу і волейболу, впродовж березня 1947 р. – січня 1949 р. не проводилися регулярні змагання з улюбленого багатьма одеситами виду спорту. Тому в пункт 9 прикінцевої резолюції увійшло рішення про необхідність проводити більше змагань з футболу, кожне з яких має бути ретельно підготовленим згідно з відповідними положеннями [16, арк. 2, 3, 5, 7].

Одним з віддзеркалень вищезазначених рішень стала зміна частоти газетних публікацій про спорт. Починаючи з 1949 р. в часописі «За більшовицькі кадри» регулярніше з'являлися дописи про фізичне виховання в студентському середовищі. За традиціями того часу було сформовано план щодо залучення студентів до занять у різноманітних секціях, отримання спортивних розрядів, виконання норм ГПО (готовий до праці і оборони). Зі створенням університетського осередку ДСТ «Наука» посилилася робота в напрямку проведення комплексних міжфакультетських спартакіад з дев'яти видів спорту [9, 16 червня]. Так, на початку 1949/1950 н. р. розпочалася п'ята студентська міжфакультетська Спартакіада [9, 21 вересня]. Припускаємо, що до програми входив й футбол, бо у звітних документах обласної ради ДСТ «Наука» знаходимо інформацію про проведення в Одесі 27 змагань з вказаного виду спорту за їхньою категорією, із залученням близько 200 осіб. З них одне пройшло на обласному рівні (можливо, студентський чемпіонат міста), а 24 - на «внутрішньому» [15, арк. 19, 20, 26, 27], що може трактуватися як чемпіонат навчальних закладів.

Втім за аналогією з загальноміськими тенденціями гра мільйонів упродовж тривалого проміжку часу не вважалася пріоритетною на профільній кафедрі. У другій половині 1940-х років фаворитами університетського спортивного життя залишалися баскетбол, гімнастика, легка атлетика і шахи. Зокрема збірна ОДУ з баскетболу неодноразово ставала чемпіоном міста, вдало виступала на республіканському рівні. Відставання футболу від інших видів спорту підтверджували статті Г. Поліщука й студента-юриста В. Шмиголя в газеті «За більшовицькі кадри». Автори констатували ні-

гілістичне ставлення завідувача кафедри фізичного виховання і спорту О. Козирева до згаданої гри. Йому закидали «немилість» до молодих футболістів, відсутність своєчасної допомоги, повне ігнорування тренувального процесу. Натомість, стверджував один з авторів, в університеті було усе необхідне для того, щоб створити сильну футбольну команду, насамперед талановиті гравці. Їм слід допомогти шляхом оренди одного з міських стадіонів для тренувань, забезпечити спортивним інвентарем та формою. Також необхідно провести організаційне засідання та підбати про покращення спортивної дисципліни [9, 17 березня; 17, 19 квітня].

Латентно підтверджував вищезазначене керівник профільної кафедри. За його інформацією, станом на листопад 1950 р. в ОДУ лише троє осіб отримали розряд з футболу, що стало найменшим показником з усіх видів спорту. Для порівняння з-поміж баскетболістів було 44 розрядника, волейболістів – 27, гандболістів – 8. В індивідуальних видах спорту ситуація теж виявилася значно кращою: стрільба – 71 розрядник, легка атлетика – 54, гімнастика – 43, веслування – 25, шахи – 15, плавання – 10, важка атлетика – 5 [18, 7 листопада].

Схожою виявилася ситуація у 1952/1953 н. р., що пояснюється дотриманням кафедрою відповідної політики, спрямованої на демонстрацію цифрових показників, які стояли в основі підсумкової оцінки їхньої діяльності з боку керівників ДСТ «Наука». Кількість студентів, котрі займалися футболом (25 осіб), була значно меншою за тих, хто відвідував секції чи брав участь у змаганнях зі стрілецького спорту (172), спортивної гімнастики (171), шахів і шашок (149), легкої атлетики (141), баскетболу (112), волейболу (107), греблі (92), акробатики (68) [19, с. 72-73]. На рубежі десятиліть становище з культивуванням футболу в університеті почало поступово змінюватися завдяки запрошенню на роботу відомого в недалекому минулому футболіста О. Михальченка.

Зусиллями молодого наставника в організації тренувального процесу та гри університетської команди додалося порядку, колектив поповнився низкою здібних гравців, тому в

1950/1951 н. р. збірна ОДУ перейшла з категорії однієї з найслабших студентських дружин міста, яка невдало виступила в осінній першості, в конкурентоздатну. Відтак до неї прийшли перші успіхи, зокрема, як зазначав В. Шмиголь, у день відкриття спортивного сезону навесні 1951 р. вона «завоювала третє місце у першості Одеси» [17, 19 квітня], яка поки залишається неідентифікованою щодо статусу, позаяк у довідці обласної ради ДСТ «Наука» від 1 серпня 1951 р. тогорічних слідів проведення футбольних турнірів по їхньому відомству відшукати не вдалося [20, арк. 16].

На думку автора статті з промовистою назвою «Більше уваги футболу», якісну гру демонстрували Г. Акишбая<sup>11</sup>, І. Одинцов<sup>12</sup> та В. Петрович<sup>13</sup>. Він також відзначив нарікання футболістів щодо зневажливого ставлення до колективу з боку Л. Мнацаканова, який володіючи технікою та поставленим потужним ударом, діяв надто індивідуально. На завершення В. Шмиголь констатував, що збірна ОДУ має усі можливості стати однією з найкращих в місті [17, 19 квітня].

Але оптимістичний прогноз справдився не відразу, хоча в 1951/1952 н. р. університетські футболісти двома складами заявили у чемпіонат Одеси серед вищів, котрий за планом міського комітету з питань фізичної культури і спорту мав

<sup>11</sup>У матеріалах газети «За більшовицькі кадри» згадувався як Ікишбая, Л. Акишбая й Л. Акішбая. Лише у 1953 р. названий за іменем – Гулі. Вважаємо, що саме така форма імені й прізвища є вірною, хоча не виключаємо варіанту наявності братів у складі збірної ОДУ.

<sup>12</sup>Цього навчального року на IV к. навчався студент Г. Одинцов, але вважаємо, що йдеться про студента I к. ГГФ Ігоря Одинцова, оскільки в наступних роках у звітах про футбол фігурував Одинцов, отже він мав вчитися щонайменше після 1953 р. З 1955 р. по 1995 р. І. О. Одинцов працював в ОДУ, кандидат геолого-мінералогічних наук (1966 р.), доцент (1969 р.), з 1958 р. був директором палеонтологічного музею.

<sup>13</sup>З великою вірогідністю стверджуємо, що захисником університетської збірної був Віктор Бранкович Петрович (1923-1984 рр.), майбутній доктор економічних наук, професор кафедри політичної економії, проректор з навчальної роботи Одеського інституту народного господарства. У 1977-1984 рр. працював ректором Одеського державного педагогічного інституту ім. К. Д. Ушинського.

пройти у вересні 1951 р. [20, арк. 328]. Основний склад зайняв шосте місце, а В. Шмиголь стверджував, що у порівнянні з минулим роком це крок у гору, хоча від спортсменів ОДУ очікували кращого результату. Прикметним для того часу і оригінальним для сучасного читача стало пояснення спортивного оглядача щодо головної причини відносної невдачі футбольного колективу. На його думку, її слід шукати в занедбаній ідейно-виховній роботі в середовищі студентів. Звідти низька дисципліна, відсутність колективізму в грі та волі до перемоги. Як і півроку назад, автор констатував наявність «у командах» групи сильних виконавців, проте багато з них, наприклад Г. Акишбая, Л. Мнацаканов, Б. Черніков, Пономаренко, захоплювалися індивідуальною грою. Часто траплялися випадки, коли на матч не з'являлася значна частина гравців команди і тренеру доводилося виставляти на поєдинок людей, які вперше виходили на футбольне поле. Порція критики дісталася й О. Михальченку, якому оглядач закидав недостатню увагу потребам команд, а це привело до їхньої слабкої технічної та фізичної підготовки [17, 27 листопада].

Окремим блоком розмірковувань стали тези про стан університетського стадіону, де в основному проводилися матчі «наших команд». В. Шмиголь звертав увагу, що він не завжди був належним чином підготовлений до змагань. У незадовільному стані знаходилося футбольне поле, не були обладнані роздягальні. Погано працював душ холодної води, а гарячої не працював взагалі. Ригористичне резюме спрямовувалося на адресу і завідувача кафедри фізичного виховання О. Козирева, і голови спортклубу ОДУ І. Никифорчука (студент IV к. історичного факультету), і керівників профспілкової організації, і комітету ЛКСМУ (відповідальний за спортивну роботу Кучерявий), котрі, на переконання автора, не зробили жодних кроків для полегшення ситуації, бо не цікавилися футболом [17, 27 листопада]. Не змінилася ситуація зі стадіоном й навесні 1952 р., що змусило редколегію університетської газети згадати про відсутність легкоатлетичних секторів, бігових доріжок, нехтування з боку відповідальних осіб такого методу вирішен-

ня питання, як залучення громадськості. Тепер відповідальність покладалася і на проректора з господарської роботи Фоміна, якому закидали невиконання запланованих до 15 березня 1952 р. робіт [13, 15 квітня].

Втім саме на стадіоні ОДУ протягом 1952 р. мав бути проведений цілий цикл змагань. На квітень планувалися матчі регулярного чемпіонату міста, на квітень – травень зональні зустрічі розіграшу кубка Української ради ДСТ «Наука», на травень – поєдинки першості обласної ради ДСТ «Наука». А з 5 по 10 жовтня тут очікували побачити фінальні ігри розіграшу кубка Української ради ДСТ «Наука» [21, арк. 267, 273, 285]. Проблема університетської спортивної інфраструктури залишалася гострою й надалі, про що свідчить обговорення на засіданні обласної ради об'єднаного ДСТ «Буревісник» у травні 1955 р. В прикінцевій ухвалі містилася теза: «Просити Міністерство вищої освіти і Вузбуд пришвидшити закінчення будівництва стадіону Держуніверситету» [22, арк. 4], але навіть в 1957 р. він перебував у стадії продовження будівельних робіт [14, арк. 27].

Попри наявні інфраструктурні труднощі студентські змагання за участі університету, педагогічного, політехнічного, сільськогосподарського, медичного та інших інститутів проходилися регулярно. 6 квітня 1952 р. на стадіоні ОДУ було урочисто відкрито весняно-літній спортивний сезон, в межах якого провели футбольний матч або матчі [23, 8 апреля]. Навесні 1952 р. команди вишів розіграли кубок Одеси [24, 14 квітня; 25, 22 квітня], цього ж року до збірної ОДУ прийшов перший значний успіх. Вона стала переможцем першості або кубка обласної ради ДСТ «Наука» [26, 23 травня].

Подвійне трактування статусу події пов'язане з можливими неточностями у висвітленні перебігу змагань в університетському виданні, де дописувач міг не помітити різниці між одним та іншим турніром. Фрагментаризація актових і наративних джерел не дозволяє скласти до купи усі уламки мозаїки й навіть дати однозначну відповідь на запитання, чи слід ототожнювати першість облради ДСТ «Наука» з розіграшем кубка. Архівний документ про нараду в обласній раді ДСТ «Наука», яка відбулася 22 вересня 1952 р., тільки

частково відкриває завісу над дилемою. На засіданні були присутні не лише місцеві фахівці, у тому числі викладачі університету, гідротехнічного, політехнічного, сільськогосподарського інститутів, але й гості з Києва, оскільки вирішувалося питання про участь володаря кубка у першості Центральної Ради ДСТ «Наука». Зрештою ухвалили дати і регламент змагань, які мали бути проведені 28-30 вересня за олімпійською системою. Переможець турніру делегувався на наступну стадію змагань та міг бути підсилений гравцями з інших студентських команд. Задля цього сформували тренерську раду у складі трьох осіб – О. Михальченко (ОДУ), К. Кусинський (облрада ДСТ «Наука»), Шелгунов (сільськогосподарський інститут) [21, арк. 370].

Восени 1952 р. збірна ОДУ виступала у першості Одеси й в одному з завершальних поєдинків 30 листопада мінімально перемогла минулорічного чемпіона з гідротехнічного інституту, а у грі особливо відзначилися захисники В. Чухрій<sup>14</sup> та А. Шавгулідзе, воротар С. Мітусов [13, 4 грудня]. Загальноміські газети ледь не вперше стисло описали матч за участі університетської дружини. Оглядач «Большевицкого знамени» повідомляв про помітну перевагу гідротехників, котрі 90 хв. безперервно атакували ворота суперника, але неточні удари зводили нанівець усі їхні зусилля. На останніх хвилинах спортсмени ОДУ вирвали вікторію з рахунком 1:0. Щоправда в грі других складів ОДУ зазнав приниження – 0:14 [23, 3 декабрю; 25, 3 грудня]. Окрім вказаних колективів у змаганні взяли участь збірні вищого морехідного училища, мукомельного інституту, інституту харчової і холодильної промисловості та інші [23, 21 новбрю, 25 новбрю].

Наразі нам не вдалося встановити результати інших матчів, як і загальний підсумок змагань, тому можна лише здогадуватися щодо стабільного виступу в турнірі, бо навесні

---

<sup>14</sup>У цей час в ОДУ навчалися два студенти з ідентичними ініціалами і прізвищами. Старшим з них був п'ятикурсник юрфаку Віталій Чухрій, син історика-україніста Пантелеймона Григоровича Чухрія, який багато років працював на посаді доцента на історичному факультеті. На першому курсі ГГФ навчався Віктор Чухрій. Вважаємо, що тут і наступного року йдеться про Віктора, оскільки Віталій раніше закінчив університет.

1953 р. ОДУ продовжив впевнену ходу в розігравші першості облради ДСТ «Наука». В турнірі взяло участь 6 колективів вищих навчальних закладів Одеси, а команда університету стартувала з двох перемог. У першому турі склав зброю сильний опонент з сільськогосподарського інституту – 5:0, а у другому – інститут мукомельної промисловості – 2:0, що дозволило збірній ОДУ очолити турнірну таблицю [26, 18 квітня]. Остаточні результати змагань наразі залишаються невідомими.

Звитяги над міцними суперниками стали хорошою нагодою закріпитися на лідерських позиціях серед інститутських колективів. У 1953/1954 н. р. відбулася найвагоміша подія – збірна ОДУ вперше стала студентським чемпіоном Одеси. Турнір тривав у першому семестрі, університет, вигравши 4 матчі й програвши один, набрав 13 очок з 15 можливих (за тодішньою системою нарахування балів, коли за перемогу давали 3 пункти, нічию – 2, поразку – 1, неявку – 0) при співвідношенні забитих і пропущених голів 10:8. Слід відмітити, що переможець змагань визначився лише в останній грі [26, 5 грудня].

Здобута вікторія спонукала редколегію тижневика «За наукові кадри» виділити чималу газетну площу для відзначення студентів-футболістів, називаючи насамперед нападників Г. Акишбая, Б. Чернікова, захисника Л. Санікідзе, воротаря С. Мітусова. Спортивний оглядач М. Ільїн відзначив зростання майстерності провідних гравців збірної ОДУ, охарактеризувавши особистий внесок у загальний успіх. Він залишив інформацію, що Г. Акишбая забив у ворота суперників 6 м'ячів, розповідав про вдалу гру бомбардира у центральній зоні та штрафному майданчику. У деяких випадках, особливо в грі проти досвідченої команди гідротехнічного інституту, Г. Акишбая успішно виконував роль «блукаючого» нападника, вміло переграючи свого опікуна, але його вистачило лише на половину гри. Далася ознаки слабка фізична підготовка, відсутність системних тренувань. Далі дописувач дав оцінку грі Б. Чернікова, звернувши увагу на оригінальність техніки, точність передач й зловживання індивідуальними діями [26, 5 грудня].

На думку репортера, одним з найсильніших виконавців команди того сезону був центральний захисник і капітан команди Л. Санікідзе, який впевнено провів більшість матчів турніру. Вміло організовуючи захист воріт, розумно руйнуючи атаки супротивника, він забезпечував тактичну перевагу своїй команді. В окремих випадках лідеру колективу бракувало стабільності. Блискуче провівши перший тайм зустрічі проти команди вищого морехідного училища, у другій половині бек порушував ігрову дисципліну, залишав свою зону, руйнував лінію півзахисту, що привело до поразки. Також імпонували М. Ільїну дії С. Мітусова, за яким він спостерігав «з великою приємністю», бо його гра набула зрілої майстерності у прийомі верхових м'ячів. Щоправда шкутильгали інші компоненти воротарської зрілості, зокрема слабка гра у межах штрафного майданчика, не завжди вдало вводив м'яч у гру [26, 5 грудня].

Згадав оглядач й інших спортсменів, без яких успіх збірної ОДУ був би неможливим. Йшлося про добротну гру В. Галустяна, досвід І. Одинцова і Л. Мнацаканова. Непогано зарекомендували себе півзахисники В. Гонтаренко та М. Носек, що вперше грали в основному складі університету. Свою лепту внесли захисники А. Шавгулідзе та В. Чухрій, яким «більше треба працювати над технікою» [26, 5 грудня]. Таким чином, можна вперше у загальних рисах реконструювати склад команди згідно зі стандартною для того часу тактичною побудовою 1 – 3 – 2 – 5. Чемпіони Одеси серед студентських команд (осінь 1953 р.): Сергій Мітусов – А. Шавгулідзе, Лаврентій Санікідзе, Віктор Чухрій – Вадим Гонтаренко, Маріан Носек – В. Галустян, Ігор Одинцов, Гулі Акишбая, Леон Мнацаканов, Борис Черніков. Бомбардири: Г. Акишбая – 6 голів, Л. Мнацаканов – 1 гол. Авторів ще трьох голів встановити не вдалося.

Варто зауважити, що навіть значний здобуток не привів до налагодження повноцінного контакту між завідувачем кафедри фізичного виховання та студентами-футболістами, бо навесні 1954 р. О. Козирев розкритикував фізичний стан збірної ОДУ, вочевидь маючи на увазі, що чемпіони міста не проводять регулярних тренувань [27, 10 квітня].

Але продовжував отримувати на горіхи й викладач, якого згодом вже традиційно звинувачували в байдужому ставленні до футболу. Хоча пізнавальні можливості однієї газети скоріше приводять до формування розмитої палітри обставин уявних чи реальних непорозумінь між педагогом та симпатиками футболу. Невеликою залишалася й кількість студентів, охоплених грою мільйонів. Так, у 1954/1955 н. р., згідно з офіційними даними, їх налічувалося 27 осіб [28, с. 78].

Таким чином, у перше повоєнне десятиліття в умовах відбудови зруйнованих Другою світовою війною господарських і освітніх механізмів функціонування Одеського державного університету імені І. І. Мечникова відбулося повернення до усталених стандартів життя, де помітне місце посідали фізкультура й спорт, які керівниками профільних відомств СРСР були віднесені до одних з пріоритетів у вихованні молоді. При цьому наголос робився на культивуванні індивідуальних видів спорту, що приводило до маргіналізації більшості колективних форм змагань у студентському середовищі, за винятком баскетболу й волейболу. За таких обставин симпатикам футболу в університеті здебільшого доводилося покладатися на самоорганізацію. Їхніми зусиллями у 1947 р. постала збірна ОДУ, яка за декілька років перетворилася в одного з лідерів студентського футболу Одеси, значна заслуга у чому належить викладачу кафедри фізичного виховання і спорту О. Михальченку, котрий зумів налагодити тренувальний процес та провести вдалу селекційну роботу. Чималу роль у поширенні футболу в університеті зіграла наявність футбольного поля стандартних розмірів, переданого на баланс навчального закладу в 1949 р., що давало додаткові можливості здійснювати підготовку студентів. Підсумком колективних зусиль стало здобуття першого чемпіонського титулу в міських інститутських змаганнях, який збірна ОДУ виборола восени 1953 р., що можна трактувати як умовний рубіж у розвитку футболу в стінах державного університету.

### Література:

1. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.
2. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2013. – Т. 10: Т – Я. – 784 с.
3. Гінда В. Український спорт під нацистською свастикою (1941-1944 рр.). – К.: Рута, 2012. – 499 с.
4. Вінцовський Т. Зародження футболу в навчальних закладах Одеси // Південний Захід. Одесика. – Одеса: Друкарський дім, 2018. – Вип. 25. – С. 64-88.
5. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (1865-2015): історія та сучасність / гол. ред. І.М. Коваль. – Одеса: ОНУ, 2015. – 962 с.
6. Основные постановления, приказы и инструкции по вопросам советской физической культуры и спорта 1917-1957 гг. – М.: Физкультура и спорт, 1959. – 302 с.
7. Держархів Одеської області, ф. Р-5474 (Одеська обласна рада добровільного спортивного товариства «Наука» (ДСТ) м. Одеса), оп. 1, спр. 7 (Протоколи засідань президії і плани робіт на 1948 р.).
8. Держархів Одеської області, ф. Р-5474, оп. 1, спр. 8 (Річний звіт Одеської обласної ради ДСТ «Наука» за 1948 р.).
9. За більшовицькі кадри (Одеса). – 1949.
10. Отчёт Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова за 1947/1948 учебный год // Музей рідкісної книги НБ ОНУ. – 79 с.
11. Чорноморська комуна (Одеса). – 1948.
12. Отчёт Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова за 1945/1946 учебный год // Музей рідкісної книги НБ ОНУ.
13. За більшовицькі кадри (Одеса). – 1952.
14. Держархів Одеської області, ф. Р-7915 (Одеський міський комітет з питань фізичної культури і спорту), оп. 1, спр. 23 (Характеристика і довідки на колективи фізичної культури при заводах, технікумах, вищих навчальних закладах, таблиця рекордів з плавання, легкої та важкої атлетики, кульової стрільби).
15. Держархів Одеської області, ф. Р-5474, оп. 1, спр. 12 (Річний звіт про діяльність товариства за 1949 р.).

16. Держархів Одеської області, ф. Р-5474, оп. 1, спр. 11 (Протокол 2-ї Одеської обласної конференції ДСТ «Наука»).
17. За більшовицькі кадри (Одеса). – 1951.
18. За більшовицькі кадри (Одеса). – 1950.
19. Отчёт Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова за 1952/1953 учебный год // Музей рідкісної книги НБ ОНУ.
20. Держархів Одеської області, ф. Р-5474, оп. 1, спр. 17 (Накази товариства за 1951 р).
21. Держархів Одеської області, ф. Р-5474, оп. 1, спр. 23.
22. Держархів Одеської області, ф. Р-4500 (Одеська обласна рада студентського добровільного спортивного товариства «Буревісник»), оп. 1, спр. 82 (Протокол засідання і стенограма першого об'єднаного пленуму Одеських обласних рад ДСТ «Буревісник», «Іскра», «Медик», «Наука» і «Труд»).
23. Большевистское знамя (Одесса). – 1952.
24. Чорноморська комуна (Одеса). – 1951.
25. Чорноморська комуна (Одеса). – 1952.
26. За наукові кадри (Одеса). – 1953.
27. За наукові кадри (Одеса). – 1954.
28. Отчёт Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова за 1954/1955 учебный год // Музей рідкісної книги НБ ОНУ.

## ОБЛИЧЧЯ ЗЕМЛЯКІВ

*Людмила Новікова,  
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України  
факультету історії та філософії ОНУ ім. І.І. Мечникова*

### ПЕРШІ КРОКИ А. О. СКАЛЬКОВСЬКОГО ЯК ІСТОРИКА ОДЕСИ (З ПУБЛІКАЦІЄЮ ФРАГМЕНТІВ ОДНОГО МАЛОВІДОМОГО РУКОПISУ)



Історіографічна діяльність відомого одеського історика, статистика та економіста А.О. Скальковського (1808-1898 (за ст. ст.)), автора таких праць, як «Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793-1823» (1837), «Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея» (1889) та інших [1-7], неодноразово привертала увагу дослідників [8-13]. Однак перші спроби майбутнього історика Одеси написати історію міста мало відомі широкому загалу.

Причина полягає у тому, що ці спроби залишилися у рукописі, який, у вигляді невеликого жовтавого зошити, зберігається тепер в архіві Відділу Рукописів Інституту російської літератури РАН у С.-Петербурзі [14]. Текст цієї пам'ятки включає кілька історико-літературних записів, зі змістом, властивим періоду романтизму, коли історія та література поєднувалися в одному тексті, античні ремінісценції перепліталися зі середньовічними. Прямою вказівкою на вплив романтичних ідей на молодого А. Скальковського є обрання ним до окремих частин рукопису, в якості епіграфу, слів відомого французького філософа-романтика П.С. Балланша.

При першому ознайомленні з рукописом складається враження, що в ньому було зібрано початки роботи над різними творами, від автобіографічного опису шляху до занять історією до історії Одеси та історії її жителів, окремих персоналій. Водночас більша частина тексту присвячена сюжетам, пов'язаним з історією Одеси кінця XVIII – початку XIX ст. На початку рукопису знаходимо назву – «Одесские летописи из изустных преданий, собранные и в мир исторический изданные смиренным иноком Аполлинарием. Лета от Р.Х. 1834 и 1835-го в Одессе» (у другій половині 1830-х років дослідник називає цей твір дещо інакше: «Фантастические летописи о Новороссийском крае») [14]. У якості інока Аполлінарія - продовжувача справи Нестора Літописця постає сам А. О. Скальковський [15. 21].

Далі у рукописі вміщена хронологія міста Одеси, початок якої, як межи відліку міської ери, автор відносить до «року заснування» – 1794 р. Відповідно цей рік визнається першим роком історії Одеси, а переривається літопис А. Скальковським у 1834 р. від Р.Х., а точніше, за вказівкою самого автора, 17 листопада 1834 р., у день преподобного Григорія Неокесарійського. «Будущее в руках Божиих» (цитуються мовою оригіналу), – додає тексту епічності репліка автора [14. 4-4 зв., 90]. А. Скальковський, характеризуючи свій «одеський літопис», відзначав: *«Эта Летопись очень неверна, но в 1834-м году лучших сведений не было. Переписчик Летописи Инока Аполлинария сохранил этот отрывок как первый опыт <...> в бытописании об Одессе...»* [14. 90].

На початку планувалася частина I під назвою «Новая Элоиза, или Молодость Летописца», однак вона стала вже у 1835 р. «отрывком» сьомим (див. далі). Замість неї з'явився у 1834 р. пролог під назвою: «Рождение фантастической летописи земли Южнороссийской» [14. 7-8]. Більш докладно автор у 1834 р. зупинився на тексті другої частини під назвою «Посвящение в летописцы», де й описує, як можна зробити висновок з тексту, свій досвід зацікавлення історією міст, історією заселення. А. Скальковський, зокрема, згадував, що, коли він навчався в Московському університеті, *«тогда явился мне гений истории; он передал меня Гению Строителю го-*

родов» [14. 10]. Використовуючи романтичний арсенал порівнянь, А.О. Скальковський проводить аналогію між перетворенням у літописці та прийняттям до чернецтва, до ордену або, ймовірно, до масонської ложі, тому що, в його уяві, становлення історика (літописця) вимагало зречення від світу, проходження трьох важких випробувань [14. 11-14].

При написанні рукопису в середині 1830-х рр. А. Скальковський керувався переконанням, що зрозумів ідею місцевої історії: *«Постепенно развились в душе моей догадки о судьбе сего города и края, и все свои помышления и все сии догадки, Инок Аполлинарий собрав в свои хартии, составил из них несколько рассказов. Он только предуведомляет, что он считает себя как бы ковчегом преданий, речей, памятников изустных, а не ученым изыскателем письменных документов сего края»* (при цитуванні зберігається пунктуація оригіналу) [14. 57-57 зв.].

Серед оповідань-«отрывков», якщо взяти до уваги сам текст і зміст, вміщений у рукописі [14. 162], слід згадати перший – «Одесса. Первая страница бытия. Отрывок из фантастической летописи земли Южнороссийской с 1789 по 1834» (28.IX. 1834) [14. 16-17-25 зв.]; третій – «Повесть о посещении Северного царя 1828» (18-24.X.1834) [14. 38-52 зв.]; четвертий – «Падение Хаджибея, 1789» (варіант у змісті), або «Падение Хаджибея. Эпические предания о земле Южнороссийской. Конец XVIII-го века» (варіант у тексті) (листопад 1834 року) [14. 53(58)-70]; п'ятий – «Рождение и младенчество Одессы. Историческ[ие] предани[я] о земле Южнороссийской с 1794-го по 1803-й» (Одесса, 1834) [14. 72-82] (далі у тексті як частина виділено «Летопись г. Одессы от 1794-го по 1803 год» [14. 82 зв.-90], але у змісті ця частина включена до п'ятого «отрывка») [14. 162]); шостий – «Рождение фантастической летописи земли Южнороссийской Ч. 1. Новая Элоиза или молодость летописца» (1835) [14. 103-119 зв.].

Для сприйняття тексту цієї пам'ятки як історичного джерела важливо зробити наступні зауваги. Він був створений в умовах поширення романтичних підходів в історіописанні та літературі. Для розуміння смислового навантаження романтичного тексту слід враховувати те, що достатньо

природнім для авторів-романтиків було «домислювання» в описі історичних подій. Так з'являлися романтичні містифікації, а у розумінні романтиків – просто своєрідна культурна реконструкція даних джерел. У цьому випадку підходи романтизму нагадували більш ранні барочні, коли автори вкладали у вуста історичних діячів промови, які вони нібито могли би сказати, враховуючи характер їх відомих дій та світогляд. Слід відзначити, що подібне «домислювання» зустрічається й у тексті згаданого рукопису, однак А. Скальковський спеціально вказує на те, що він здійснює цю «здогадку» про зміст промови (на прикладі М.С. Воронцова) [14. 48, зв.]. Внаслідок романтичних підходів реальність втрачала свій буденний зміст, наповнювалась символами, передбаченнями та волею Провидіння, новими трансцендентними діячами історії – так званими геніями. Це образ («геній» або «дух», чи «ідея» епохи, народу тощо), навіяний романтизмом, покликаний був вказати на історичну індивідуальність, унікальність, а разом з тим і зміст окремих історичних феноменів. У А. Скальковського Геній (як уявлення про нього) відіграє важливу роль в його біографії як історика, а також в історії півдня України, і Одеси зокрема.

Під впливом вказаних романтичних тенденцій 26-річний А. Скальковський міфологізує процес територіального розширення Російської держави наприкінці XVIII ст., ідеалізує політику монархічної влади на півдні України. Водночас варто уваги те, що автор звертає увагу і на той історичний спадок, який дістався імперії, зокрема відзначає внесок козацтва у створення в степу населених пунктів. До цього слід додати, що для А. О. Скальковського поняття «руський народ» включало і українців.

Звертаючись в «Одесских летописях...» до обставин заснування Одеси, яке А. О. Скальковський пов'язував з кінцем XVIII ст., він, ідеалізуючи імперську державність, вказував на те, що тоді *«Европа была в огне, все почти народы участвовали в разрушительной борьбе понятий о власти и повиновении. Пожар войны, гонений, убийств, грабежа, казалось, воскрешал рыцарские сказания средних веков. На Западе самое просвещенное государство повело Царя своего на эша-*

фот [Франція. – Л. Н.], на Юге одна горсть сего народа среди блистательных побед попирала ногами древнейшие тропы Италии. Такими кровавыми делами доживал дни свои век XVIII и человечество находило отраду только на Севере, только на земле Славянской» [14. 73].

«Три великие реки с Севера и Запада бегут к Черному морю [Дніпро, Дністер, Буг]. Казалось, воды сих рек знаменитых призывали обитавшие на них народы, следовать по пути, указанному течением рек и завладеть морем Бурь – просторною дорогою к славе и богатству – но века проходили и берега Черного моря, опустошенные сподвижниками Магомета II и их потомками, покрытые священными развалинами, остались в запустении... Редко, очень редко, и то с трепетом, являлись у лиманов стада овец, руководимые диким (до сих пор даже) молдавским пастырем; но увидя очаги турецких обиталищ или крепость они спешили скрыться в степи или в глубоких балках (оврагах), недоступных для турецкой лени. Наконец Гений-строитель городов, своим волшебным пером(?) начертал путь новым событиям. По его Архангельскому зову, зашевелился Север, его железная десница схватила меч и знамя, и повела храбрых славян на новые битвы и новые победы.

Оставалось немного лет XVIII ст. Потемкин завладел Таврическим полуостровом, <...> там поставил маяки и стражу для наблюдения за Черным морем. Но еще три широкие стены турецких берегов вражьим оком глядели на русский флаг, водруженный на развалинах древнего Херсонеса. При устье двух рек Днепра и Буга, поднялся город в память древней купели равноапостольского кн. Владимира, названный Херсоном. По обеим его сторонам родились Николаев на Буге и Новороссийск или Екатеринослав на Днепре. Наконец в степях за-Бугских, от старого козачьего племени остались: Вознесенск (Соколы), Ольвиополь (Орлик); Новый Миргород над Висью и древнее всех Крепость Св. Елисаветы. Сии города были тогда как передовая стража владычества русского грядущего на Юг, ибо в то время, все мысли и все дела на Севере клонились к тому, чтобы Россия на всем безмерном пространстве, от ледяного Северо-Востока в Сибири до Юго-Востока за Кавказом, до ворот Дарданельского пролива [так у тексті] – не имела

соперника. Сколь ни горды казались мечты сии, но они сбывались постепенно <...> Чтобы владеть всем течением Буга и Днепра, она [Катерина II] включила большую часть Польского дворянского королевства в свое исполинское наследие; – с тех пор единодержавный владыка от лесов литовских прибрежных Балтийскому морю до степей забугских, приблизилась к устью двух рек и начала громить крепкую турецкую твердыню – Очаков.

Близ сей <...> крепости Гений-Строитель городов отыскал древнее жилище [Хаджибей], заселенное толпою потомков Чингизхана или других сыновей Востока, туды направил он часть оружия русского» [14. 58-59, зв.].

Далі А. О. Скальковський наводить опис «падіння Хаджибею» («ничтожного села из грязи и мягкого камня»), яке характеризується як розширення території християнства, території, на якій впродовж століть відбувалася «моральна боротьба», внаслідок якої язичництво поступилося ісламу, а іслам, у свою чергу, – християнству [14. 61-62, 68-69 зв.]. Це стало передумовою для подальших подій. Історик наводить опис того, як відреагував Й. Де Рібас на отримання рескрипту Катерини II (27 травня 1794 р. за старим стилем, 5 червня 1794 р. за новим стилем):

«Получив грамоту, Адмирал как бы возродился на новую жизнь [тут А. О. Скальковський вміщує наступну примітку: «Летописец предупреждает, что здесь адмирал Де Рибас не есть человек частный, обыкновенный, но олицетворяет волю промысла, действий Гения-Строителя городов. Быть может Де Рибас не думал и не делал того, что мы на него возлагаем, но тайна градостроения не может быть осуществлена, как только купно с именем человеческим.

Глаз историка ослепляется преградами, но взор поэта проникает иногда в самые тайные сокровищницы – поверим рассказам поэта»] [14. 75, зв.-76 зв.].

А. О. Скальковський відтворює уявну розмову між Генієм-Будівничим та «воїном» (Й. Де Рібасом), якому він ніби казав наступне:

«...Время поэзии сего края миновало, эпические предания о делах человека исторического (народа, государства) оканчиваются. Предания уже недостаточны...

«В последний раз беседую с тобою. Знаешь ли, как редко видения человека? В течение 5000 лет я часто смирялся перед усилиями человеческой мудрости; я был у создания Пальмиры, Фив, Афин, Рима, Парижа, Москвы, Ньюборка, Кракова, – я видел, как падали целые монархии, я научал Генриха Птицелова, и Долгоруких и Гедиминов и Вашингтонов, – но я повиновался одной воле всемогущего промысла. [Он] теперь велит, чтобы безводные, сухие и как бы забытые Богом степи сделались цветущим вертоградом – и ты идешь по пути к сему оплодотворению. Знаменитые мужи: Хорват и князь Таврический начали, ты грядешь за ними. Твоим достоянием, когда оно глубоко пустит корни, наследует западный рыцар, в герцогской мантии, изгнанник из возмущенного своего отечества. Он подготавливает почву для будущего Северного сеятеля и укрепит навеки полученное от тебя <...> Сей край начнет жизнь монументальную, писанную <...> Царство эпической истории миновалось...» [14. 76 зв.-77 зв.]. Після цього своєрідного вступу А. Скальковський зображує символічне заснування міста під керівництвом Й. Де Рібаса, який, прочитавши указ Катерини II, сказав: «...сегодня мы положим первый камень г. Хаджибею, и кинем первый якорь в Хаджибейскую гавань.

Звон колокола в крепостной церкви дал первый сигнал, пушечные выстрелы раздалась, барабанный бой вторил им, толпы народа русских, молдаван и иностранцев вышли из своих жилищ и окружили обширную площадь степи.

Чинно, стройными рядами выступили войска и построились в четверугольник. В одно мгновение поставлен был алтарь украшенный знаменем веры и осененный хоругвями христианскими. Седовласый священник, в торжественном облачении, с священной водою и небольшой хор левитов стояли у олтаря.

Когда гром орудий утих, повелительный призыв смирно немедленно воцарил тишину: войска отдали повинную честь, трубы и барабаны возвестили о приходе Адмирала. Его сопровождали многие чиновники, а сам он нес полученные из столицы грамоты. Когда все утихло, он снял шляпу и все кроме войска последовали его примеру. Де-Рибас обратился тогда к окружающему его народу и сказал: «Великая императрица Всемилостивейшая Государыня наша дала повеление общему на-

чальнику нашему Екатеринославскому и Таврическому Генерал-Губернатору, чтобы на сем месте, где недавно оружие ее повергло в прах Мусульманскую твердыню, устроить русский город и порт. Я прочитаю вам слова ее воли...». Окончив чтение, Адмирал надел шляпу и продолжал: «такого же рода повеления удостоился получить и я, верноподданный; сегодня мы положим первый камень в Хаджибейскую гавань. Дай Бог, чтобы каменные громады дворцов уселись на сей зеленой степи и тысячи кораблей кинули свой якорь на сем великом море. Отец святой, вознесем к небу благодарственные молитвы за дар великой монархини и испросим Его благословення для наших начинаний».

Все опять сняли шляпы, воины опустили ружья, сняли кивера и священник со слезами на глазах, вместе с простым русским хором левитов спел торжественно тебя Бога хвалим! Зрелище великолепное, казалось, сия небольшая толпа молящегося народа предчувствовала блестящую будущность сей скалы и считала себя исполинами Нового русского мира. Все молились, Християне и неверные, а гром орудий окончил молитвы за здравие царицы.

Тогда Де-Рибас опоясал себя большим покрывалом посвятившего, подвел плуг запряженный парюю полудиких быков из стад южнороссийских; священник окропил его святою водою и стал за Начальником, весь народ и войско двинулись вслед за ними. Адмирал сам правил плугом и прорезал первую границу Одессы. Он прошел по берегу моря до нынешнего Ботанического сада, после повернул направо, окружил середину площади нашего Старого базара, оттуда прошел мимо нынешнего предместья Молдаванки и повернул к тому углу Одессы, где ныне возвышаются градская больница и прелестный дом Нарышкина, уперся на скале бульвара за старою турецкою крепостью, где красуется как солнце на небе незабвенный дворец Правительства. Священник с молитвою кропил землю прорезанную плугом, а дети обоего поля сеяли пшеницу и кидали деньги на бразде, которую народ весь засыпал камнями, дерном и землею; т.о. составилась нынешний вал, который еще в 20 лет после окружал Одессу, как грань отдаленная, загородная, а которая ныне едва ли проходит середину ее. Скоро придет время, что она будет как Кремль среди Москвы и будет отличать древнюю Одессу от новой.

Когда окончилось сие таинство, Адмирал и весь народ спустился с горы и стали у того места, где теперь прекрасное здание портовой таможни; – тогда Адмирал громким голосом позвал старых своих сподвижников – матросов, с гребного флота, скомандовал им языком Петра Великого – и в миг огромный железный якорь при выстрелах из пушек и при громких восклицаниях народа упал в море; к нему прикрепили первое бревно и кинули первый камень, чтобы основать гавань. Так создавалась впервые Платоновская пристань у Хаджибея уже русского города.

Сказывают, что ровно через год, т.е. в июне 1795-го, как предсказывал некогда турецкий факир, имя Хаджибея погружено в бездну минувшего, а новое имя Одиссос или Одесса (2) [примітка автора: «(2) Два было древних городов Одиссос, один при устье Тилигула, а другой Варна»] заблестало на вратах и башнях сего города. Правда ли это? Летописцу еще не известно, ибо очевидцев мало осталось в живых, а рассказам посторонних он не верил. Знал только, что тогда ни ворот, ни башен в городе не было.

Так начала жизнь свою европейскую младенец Одесса-Хаджибей. Слабые были первые шаги его, море Черное гений-питатель его еще не оживлял его своею плодоносною торговлею. Но лишь только укрепили последний гвоздь на Платоновской пристани, как уже 2 русские и 7 турецких кораблей положили якорь у ног Одессы и собрав пшеницу и вести полетели на Юг и восток рассказывать, что новый город явился на берегах доселе пустынных бурного Понта Эвксинского.

Что делалось тогда в степях Южнороссийских – трудно отгадывать Летописцу; ветер безмерной их пустыни сто-крат изменяет свое направление и редко приносит верные вести, оставшиеся доселе в памяти народной. Я собрал все, что осталось от сей живой летописи, но не дерзну изломанных обломков, сих изустных памятников передавать здесь, дабы не получить упрека в слабости красок и незанимательности рассказа. Впрочем знаю верно, что околица вокруг крепости св. Елисаветы и берега Буга начала покрываться трудолюбивым народом, и что толпы с...и под именем бугских казаков и гусарских вольных полков, заменялись в воинов и земледельцев,

старанием добрых людей, пришедших с Севера и разных славянских земель. Даже один добрый инок из Лысянской (?) обители ордена св. Василия Великого сказывал мне, что землепашцы Лехитские, охотно уже запрягли в ярмо волов своих и нагружали возы пшеницею и просом – зачем если не для продажи в том новом городе, который дальше Херсона и Вознесенска, стоит над морем и в нем была турецкая крепость» [14. 79-82].

Події з 1794 до 1803 р. А. Скальковський викладає у хронологічній послідовності, за роками у третьому розділі під назвою «Летопись г. Одессы от 1794-го по 1803 год». Епіграфом до нього стали слова О. Пушкіна: «Еще одно последнее сказанье и летопись окончена моя»:

«<...> 1. Лето 1794-е от Р.Х., т.е. лето, когда императрица Катерина II дала указ о строении Хаджибея, есть лето 1-е от создания Одессы». <...>.

1795-е. <...> сего же года в 14-й день июня повелено Хаджибею именоваться Одессою <...> [тут А. Скальковський подає трохи відмінну від традиційної хронологію перейменування Хаджибею].

4. 1797. <...> По сведениям секунд майора Кирьякова – в Одессе в его время было 470 дома и порядочное количество жителей, но что большая часть были Русские и одной с ними веры греки, а протестантов и католиков (слава Богу!) [так у тексті. – Л. Н.] было только 157 душ.

5. Лето от Р.Х. 1798 а от создания города в V-ое Царь Павел I в знак уважения к народу и участия в судьбах его, изволил пожаловать Одессе герб. Он состоял из щита, на котором был изображен орел двуглавый всероссийский, с мальтийским крестом на груди, сидящий на якоре как бы давая разуметь, что великая Россия кинула крепкий якорь посредством Одессы для владычества на Черном море <...> Герб был изображен на железной доске величиною в полтора аршина, по вызолоченному полю, надлежащими красками. Кругом на российском, греческом, немецком и итальянском языке написано было: герб города Одессы. 1-го числа июня месяца, в день назначенный для его посвящения, два Ратмана Магистерские подъяли доску с гербом и понесли в церковь где приходским священником пропет был молебен, произнесено приличное празднеству слово, а по-

сле уже произведено было освящение герба. Тогда с большим торжеством, при великом стечении народа отнесен был прежним порядком герб в дом Магистрата и поставлен на приличном возвышении»<...>.

10. В сем 1803-м г. от Р.Х. а от создания города в X-ом, свершилось важное для города событие. Одесса признана была уже столь важным местом, что правительство назначило ему особого посадника. Провидению угодно было избрать на сие мужа самого достойного...[А.-Е. де Ришелье]. Со дня его назначения должно прекратить летопись <...>. По сведениям полуофициальным известно, что герцог Ришелье нашел в Одессе до 1500 домов» [14. 82-90].

На сторінках цілого рукопису Одеса та її історія постає також і в особах. Це і урядовці, і імператори, і одеські «добрі жінки» (алюзія до Несторової «Повісті минулих літ»), і вчений І. Стемпковський, і монахи в турецькому Хаджибеї, і факіри, і навіть одеський натовп на площі міста та ін. Представляє особливий інтерес характеристика А. Скальковським «правителів» Одеси та краю. Особлива увага приділяється діяльності Й. Де Рибаса, А.-Е. де Ришельє та М. Воронцова. Звертаючись до постаті А.-Е. де Ришельє, А. Скальковський наголошує як на особистих якостях одеського градоначальника, так і на тому, що саме він сприяв перетворенню Одеси на європейське місто:

У 1812 р.: «...Одна Новая Россия благословляла от всей души древнюю Францию. Сын этого древнего наследия св. Людовика, преемник имени бессмертного министра, кардинала – Герцог де Ришелье правил всем краем от порогов Днепровских до устья Днестра, и среди кровавой вражды французского воинства со всероссийскою державою, он, Француз, остался верным русским солдатом и достойным правителем русской области... теперь, твердыми стопами шествуя на поприще государственного сановника, он исполнил даже мечты градостроителя Одессы де Рибаса: превращенная незабвенным адмиралом из Хаджибейского копителого замка в город европейский юная Одесса, считала тогда едва XVIII год своей жизни, а уже вмещала 25 тысяч жителей и все подобие европейского порта. Торговля и гостеприимство были два главных предмета обще-

*жития и золото тяжелыми мешками и радушие большими кубками обозначало дни, проводимые тогда нами. Они (корабли) спешили на Юг Европы, в Ливорно, Марсель, Мальту и далее, и привозили нам оттуда несомненные открытые листы на счастье – деньги...».*

Далі А. Скальковський приділяє увагу опису дій А.-Е. де Ришельє та його соратників під час боротьби з епідемією чуми в Одесі: *«Герцог объезжал неутомимо все угрожаемые места, жертвуя собою, но давая пример самоотвержения, невольно внушая бодрость в несчастливых... Но где ступала нога доброго нашего Правителя Ришелье, там скоро воцарялся порядок, а карантинные строгости прекращали заразу. Усердно помогали ему во всем Комиссары уездные истинные питомцы Говарда [відомого лікаря. – Л. Н.], решившиеся несмотря на суровость осени и зимы, исполнять столь тяжкую должность по уездам»* [14. 125-131].

Особливе місце в рукописі відведене постаті генерал-губернатора М. Воронцова. На час створення рукопису його та А. Скальковського об'єднували не тільки службові відносини, але й бажання історика-початківця створити, а з боку генерал-губернатора – отримати історію Південної України [12]. Присвячені урядовцю строки наповнені доленосними сподіваннями самого історика та, за його відомостями, одеситів стосовно майбутнього Одеси та регіону. Це виявляється вже в описі прибуття М. Воронцова до Одеси у 1823 р. (або, за версією історика, XXX році від створення Одеси). Історик так передає «голос з народу» з одеського натовпу на Соборній площі наприкінці 1823 р.: *«...сегодня приедет новый наш Правитель, третий после Ришелье начальник Южнороссийского края. Дай Бог, чтобы он обновил наши старые годы: или веселую жизнь до чумы, или денежный дождь 1817-го года, а то будет плохо Одессе. Ланжерон, не тем будь он помянут, а плохой был начальник, а нынешнему посаднику [М. Трегубову] уж лучше было остаться с батюшкою в Петербурге...»* [14. 55-56].

Далі мова переходить, як можна зрозуміти з тексту, до літописця Аполлінарія: *«Сия занимательная группа научила меня, что новый правитель, сын первейшего русского боярина, ближний родственник канцлера империи <...> известен в*

молве как добрый и щедрый человек: до сих пор преданный славе оружия и жизни рыцарской...» [14. 56, Зв.-57].

В іншому місці А. Скальковський передає розмову Аполлінарія (тобто власну) з Правителем (М. Воронцовим), що відбувалася немовби у 1828 р.: «...Душа летописца воспламенялась, огонь молниеносных очей Правителя одушевлял его; он пел легенду пророческую; он говорил, что земля южнороссийская есть поприще самоотвержения, ибо земля сия безводная, испеченная солнцем, иссушенная ветрами, жаждет спасения... Далее говорил Летописец, как толпы иностранцев, рожденные в богатейших городах Европы, спешат заселить степи безводные. Оставив все чувства человеческие за Дунаем, Прутом или за устьями Буга Польского, они несут труд, хитрость и разум за наши сокровища. Немецкие владетельные герцоги посылают стада овец, полководцы заводят села и овчарни, посланники делаются виноградарями...». «Но ты, – так оканчивал странное свое повествование Летописец, – ты наместник Царя в земле сей, ты добрый правитель, как звезда утренняя, светишь трудолюбивым хлебопашцам и промышленникам. В тебе народ видит олицетворенную благонамеренность. Видение будущего говорит мне о делах великих; тебе как последнюю песнь лебедя поведаю их: ты среди години несчастья будешь ангелом Хранителем великого края от Днепра до Дуная. Когда восток в бессильной злобе пошлет чуму в самое сердце Одессы, ты крепкою броней твоей твердости одетый отразишь сей удар смертоносный; запрешь дома и гульбище, за уединенные трапезы посадишь 50/[?] жителей, преградишь на время все радости общежития, даже затворишь двери церковные, лишь бы спасти землю Русскую от гибели; но для примера, призовешь знаменитое твое семейство из безопасных областей и повелишь – ему делить горькую судьбу народа сего края <...> И после еще, снидет Ангел – истребитель на нивы Южнороссийские, <...> запрет свои тучи в колодцах и источниках и среди огня полдневных жаров, иссякнет роса на небесах и покроются прахом некогда жатвою облитые степи, – голод угрожать будет земле твоему оку вверенной. Тогда откроешь ты все сокровища, отца твоего и твоими трудами стяжанные и бросишь их в казнохранилища неимущих. Твоя прекрасная су-

*пруга потомок великих гетманов Лехитских, едва не порфирородная жена, наденет котурны и маску, возьмет лиру Аристофана и явится на играх как невольница востока, чтобы собрать дань добровольную, в отраду страждущих земледельцев живущих на полях и в ограду Пальмиры степей [мова йде про благодійну діяльність Є. Браницької-Воронцової під час голоду на початку 1830-х рр.]. – Но успокойся тебе предстоят, великое еще поприще и великие надежды.*

*Мне кажется я вижу как предводительствуемая твоею волею мудрые щетоводы, протянуv железные свои прутья сквозь безводные степи и из самой непостижимой для мысли глубины их, вызовут источники чистейших вод, сокрытых там от создания мира. Мимо сих колодцев изобилия ты проведешь новые дороги и тысячи сел обсядут сии пути к твоей столице. Летучие колесницы, в виде ходячих палат, побегут из Одессы во все концы послушного тебе края <...> великие земли приготавлиются в горниле испытаний» [14. 50 зв.-52].*

Наведені вище фрагменти рукописної збірки А. Скальковського, створеної у 1834-1835 рр., є важливою пам'яткою для ознайомлення з романтичною презентацією історії Одеси кінця XVIII – першої третини XIX ст. та особливостями світогляду окремих представників одеського суспільства у 1830-х рр. Хоча останньому і був властивий монархізм, однак відображені у джерелі емоції автора, майже кінематографічне зображення подій та персоналій, пов'язаних з історією Одеси наприкінці XVIII – першої половини XIX ст., сприяють більш глибокому вивченню історичної епохи, з усім розмаїттям її ідей та цінностей.

#### Література:

1. Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823. Одеса: Гор. Тип., 1837. – V, 296 с.
2. Скальковский А. А. Адмирал Иосиф де-Рибас и основание Одессы: отрывки из «Хронологического обозрения истории Новороссийского края» // Одесский вестник. – 1836. – 22, 25, 29 янв., 1 февр. (№ 7-10).
3. Скальковский А. А. Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея, 1764–1797. Одесса: изд. гор., 1889. – 38 с.

4. Скальковский А. А. Шестьдесят лет одесской общественной жизни // Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки. – Ф. 62/6. – Спр. 864.

5. Скальковский А. А. Участие Одессы в подвигах на поприще наук, отечественной истории и словесности // Сын отечества. – 1842. – Ч. 3, № 6. – С. 19-68. – (Отд. 5, Науки и художества).

6. Скальковский А. Материалы для истории общественного образования в Одессе // Записки Одесского статистического комитета. Одесса, 1867. Вып. 2. – С. 93-124.

7. Скальковский А. А. Черные дни Одессы // Памятная книга Одесского градоначальства на 1880 г. – Одесса, 1879. – С. 80-104.

8. Хмарський В. М. Археографічні публікації А. О. Скальковського з історії Одеси // Одесі-200 : тези доповідей міжнародної науково-теоретичної конференції, 6-8 вересня 1994 р. / ОДУ. Одеське товариство краєзнавців. – Одеса, 1994. – Ч. 2. – С. 83-84.

9. Хмарський В. М. Історик А. О. Скальковський – «літописець воронцовської Одеси» // Історіографічна спадщина науки історії України: (погляд з кінця ХХ ст.): матеріали Всеукр. наук.-освіт. конференції, м. Глухів, грудень 1996 р. – С. 48-49.

10. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. Одеса : Гермес, 1998. – 318 с. (Записки історичного факультету / ОДУ. – 1998. – Вип. 6).

11. Хмарський В. М., Новікова Л. В. Аполлон Скальковський // Історіографічні дослідження в Україні. К.: НАН України. Інститут історії України, 2003. Вип. 12. – С. 52-73.

12. Новікова Л. В. Співпраця М. С. Воронцова і А. О. Скальковського на ниві історії (30-і роки ХІХ ст.): до історії створення історико-краєзнавчих праць з фонду Воронцових // Історичні колекції у книгозбірнях: проблеми збереження, вивчення, реконструкції: Матеріали міжнародної наукової конференції. Одеса, 2004. – С.145-154.

13. Новікова Л. В. «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності. Одеса: ОНУ, 2012. – 463 с.

14. Скальковский А. А. Одесские летописи // Отдел рукописей Института русской литературы РАН. – Ф. 281. – Д. 7674. – 219 арк.

15. Кирьяков М. М. Письма (11) Кирьякова М.М. к Скальковскому А.А., 1834-1837 // Отдел рукописей Института русской литературы РАН. – Ф. 281. Д. 7494. 22 арк.

*Антон Гриськов,  
историк-краевед,  
член правления Одесской областной  
организации Национального союза краеведов Украины,  
почётный работник туризма Украины*

### ОДЕССКИЕ ВЕХИ БИОГРАФИИ НИКОЛАЯ МИКЛУХО-МАКЛАЯ



Одесситы любят свой город, солнце, море и путешествия. И если поинтересоваться у них, имена каких выдающихся путешественников им памятни особо, то в их перечне, несомненно, будет отмечено имя учёного и великого путешественника XIX века Николая Николаевича Миклухо-Маклая. Представляется, что нашим современникам будет интересно узнать о том, что он неоднократно

(в 1869, 1886, 1887 годах) посещал наш город, однако информация об этом не представлена на страницах многочисленных туристических путеводителей и справочников. Необходимо отметить, что в освещении означенной темы автор отнюдь не является первопроходцем. В 1978 г. одним из первых, кто к ней обратился, был старший редактор отдела этнографии журнала «Народна творчість та етнографія» В. Скуратовский, опубликовавший свой материал в газете «Чорноморська комуна» [1]. Популяризируя имя и творчество Н. Миклухо-Маклая, он упоминает лишь о двух визитах (1886 и 1887 годов) учёного в Одессу. При этом некоторые его предположения на проверку оказались предметом вымысла - о тёплой встрече путешественника «с представите-

лями Одесского отделения Российского Географического общества (РГО)», об «оставлении в Одессе множества ценных экспонатов, привезенных с земли папуасов». Единственное, с чем и сегодня можно согласиться, так это с утверждением автора о том, что вопрос о пребывании Н. Миклухо-Маклая в Одессе «не заинтересовал областную организацию Общества охраны памятников, работников краеведческого и морского музеев, учёных, краеведов и всех, кто интересуется историей края». Более обстоятельной в этом плане представляется статья одесского журналиста, писателя, краеведа Г. Зленко, опубликованная в 1988 г. в газете «Вечерняя Одесса» и приуроченная к 100-летию со дня смерти Миклухо-Маклая [2]. Г. Зленко описал обстоятельства троекратного визита в наш город учёного (добавив к указанным 1869 г.), однако его прибытие в Одессу в 1886 г. почему-то связал с пароходом «Владивосток», ссылаясь при этом на переписку Маклая с братом Сергеем. Другое название, в связи с прибытием Маклая в Одессу, пароход «Лаза-рев», называет московский исследователь Б. Вольская [3].

Г. Зленко подверг сомнению факт возможной встречи в Одессе Н. Миклухо-Маклая с профессором И. Мечниковым и его учеником, известным эпидемиологом Я. Бардахом. Свою позицию Г. Зленко аргументировал тем, что путешественник якобы «избегал лишних знакомств, предпочитая одиночество». При этом он привёл фрагмент дневниковой записи Н. Миклухо-Маклая: «Я так доволен в своём одиночестве! Встреча с людьми для меня, хотя не тягость, но они для меня почти что лишние...». Каким образом эта цитата связана с Одессой и одесситами, Г. Зленко объяснять не стал.

Наиболее скрупулёзными в научном плане являются публикации 1987 и 1988 гг. исследователя Е. Говор, изданные на украинском [4] и русском [5] языках. Автором были тщательно изучены одесские газеты: «Новороссийский телеграф», «Одесский вестник», «Одесский листок», «Одесские новости», николаевская газета «Южанин», две киевские - «Киевлянин» и «Заря», московские - «Русские ведомости», «Московский листок», петербургские - «Правительственный вестник», «Новости и биржевая газета», «Новое время»,

«Петербургский листок». Массив газетных публикаций позволил исследователю не только обнаружить информацию «о ранее неизвестных планах Миклухо-Маклая, разного рода контактах, увидеть его глазами современников и пристально взглядеться в события тех отдалённых от нас дней», но и прохронометрировать, буквально по дням, пребывание путешественника в Одессе. Однако за пределами изучения Е. Говор оказались материалы Госархива Одесской области и одесских библиотек [6].

Николай Николаевич Миклухо-Маклай родился 17 июля 1846 г. в с. Рождественском, близ г. Боровичей Новгородской губернии в семье инженера путей сообщения, одного из строителей первой железной дороги в Российской империи. Его отец – Николай Ильич, происходил из мелкопоместных дворян Черниговской губернии. Мать – Екатерина Семёновна Беккер, была дочерью обрусевшего немецкого лекаря, ветерана Отечественной войны 1812 года. В молодости она была близка к революционно настроенной интеллигенции, лично знала некоторых членов «кружка Герцена и Огарёва». Кроме Николая Николаевича в семье были ещё три брата и сестра. Самый старший, Сергей, окончив юридический факультет, был мировым судьёй в Киевской губернии, сестра Ольга – «художница живописи на фарфоре» – рано умерла, Владимир – моряк, а самый младший Михаил – геолог, собравший значительные материалы по биографии Николая Николаевича.

Отец умер, когда Николаю было 11 лет, и вся семья осталась на попечении матери. Судя по воспоминаниям одного из братьев Николая Николаевича и по другим источникам, она оказала большое и благотворное влияние на детей, внушая им чувство уважения к людям независимо от их национальности и общественного положения [7]. В раннем возрасте Николая отдали в немецкую школу в С.-Петербурге, а через год перевели во 2-ю гимназию. Курса в ней Н. Миклухо-Маклай не окончил. Он плохо мирился со школьной дисциплиной, нередко вступал в споры с преподавателями и был исключён из 6-го класса под предлогом неуспеваемости. Семнадцати лет Н. Миклухо-Маклай поступил вольно-

слушателем в С.-Петербургский университет, на физико-математический факультет, но и здесь не поладил с начальством и уже в 1864 г. был уволен на том основании, что неоднократно нарушал правила, установленные для вольнослушателей. В своей автобиографии Н. Миклухо-Маклай пишет, что из С.-Петербургского университета он был исключён без права поступления в другие университеты Российской империи. Известно, что он принимал участие в политических студенческих сходках. Не имея возможности продолжить образование на Родине, Н. Миклухо-Маклай был вынуждён добиваться разрешения выехать за границу. Разрешение это он получил с большим трудом – только после заключения медицинской комиссии. По приезду в Германию Миклухо-Маклай поступил в Гейдельбергский университет, где слушал лекции по физике и химии. Через два года он переехал в Лейпциг, где занимался на медицинском факультете, а в 1866 г. – в Иену, где продолжил занятия медицинскими науками, изучал сравнительную анатомию животных.

Познакомившись с молодым профессором Эрнстом Геккелем, который в то время был уже широко известен в научных кругах как убеждённый сторонник эволюционной теории, Н. Миклухо-Маклай вместе с ним совершает путешествие «для зоологических исследований» на Канарские острова. Главные объекты его работ – губки и центральная нервная система хрящевых рыб. В 1868 г. Н. Миклухо-Маклай работает как зоолог в Мессине на о. Сицилия, куда он отправился вместе доктором Антоном Дорном для продолжения занятий по сравнительной анатомии. В 1869 г. Н. Миклухо-Маклай совершает путешествие на берега Красного моря с целью изучения морских животных и выяснения тех влияний, которые должна была испытать индийская фауна в особых условиях обитания, сложившихся в водах Красного моря. Сравнительно-анатомические работы Н. Миклухо-Маклая обратили на себя внимание учёного мира. В письме знаменитого английского учёного Томаса Гексли к Дорну от 30 апреля 1870 г. имеется упоминание о Н. Миклухо-Маклае, сделанное в обычном для Т. Гексли

шутливым тоне: «Мой дорогой Вихрь... находясь между Ковалевским с его асцидиями, Миклухо-Маклаем - с его мозгами рыб, и Вами – с Вашими членистоногими, я заболеваю чахоткой... Между прочим, Миклухо-Маклай был здесь; я достаточно близко его узнал и был поражён его замечательными способностями и энергией. Он собирался в тот же день вернуться в Иену» [8].

Следует заметить, что путешествие на берега Красного моря было не только трудным, но и опасным. Арабы относились ко всем европейцам враждебно, и, чтобы не быть убитым или проданным в рабство, Н. Миклухо-Маклай был вынужден выдавать себя за учёного арабского доктора. Он носил чалму и бурнус, брил голову и, внешне, соблюдал мусульманские обряды. Прежде чем отправиться в путешествие, он изучил арабский язык.

Путешествие 1869 г. было для Маклая не только «боевым крещением», но и временем, когда в его биографии впервые появилась тема Одессы. Ключ к разгадке оказался спрятанным в материалах Государственного архива Одесской области в фонде Новороссийского университета. Изучение документов «По Совету Императорского Новороссийского университета» привело нас к ознакомлению с делом «Об избрании приват-доцента барона А. Стюарта в штатные доценты» [9]. Как следует из материалов, с начала января 1869 г. перед руководством физико-математического факультета университета приват-доцент барон А. Стюарт возбудил ходатайство о занятии более высокой должности доцента по кафедре зоологии. На заседании Совета университета 19 марта были озвучены имена и других претендентов на должность, поскольку вопрос вакансии актуализировался «с 19 апреля, времени увольнения доцента Мечникова из Новороссийского университета» [10].

Профессор кафедры зоологии И. Маркузен представил сведения и по другим кандидатам, в числе которых был указан и Н. Миклухо-Маклай. При этом в письменном виде было зафиксировано, что «господин Миклухо-Маклай... уже успел некоторыми весьма замечательными работами по зоологии и сравнительной анатомии обращать внимание

учёных на себя». Эта отдельная записка от 8 апреля 1869 г. профессора И. Маркузена была приложена к материалам дела в виде отдельного документа. В свою очередь члены факультета также поддержали «кандидатов, представленных на доцентуру. Кандидаты эти суть: магистр Стюарт, доктор Брандт и Миклухо-Маклай, студент Киевского университета, ныне ассистент у профессора Геккеля в Иене» [11]. Исходя из анализа материалов архивного дела, можно отметить факт того, что о научном потенциале молодого учёного Н. Миклухо-Маклая представители учёного мира Одессы той поры уже знали, хотя и были введены в заблуждение по поводу обучения последнего в Киевском университете (что не соответствовало действительности).

О том, как развивались события дальше, говорят материалы заседания Совета от 30 апреля. В них отмечено, что профессор Карастелёв и декан факультета Лапшин решили навестить профессора Маркузена на дому, с целью выяснить: «иметь сведение – какую учёную степень имеет господин Миклухо-Маклай, которого он (профессор Маркузен. – Прим. автора) преимущественно рекомендует и на которого таким образом может быть обращено внимание. Сведения этого так и нет – и так Миклухо-Маклай не мог быть по существующему уставу считаем на кандидата на доцентуру» [12], что и было зафиксировано в протоколе за подписью декана В. Лапшина и секретаря А. Вериги. Итог этой истории отражён в материалах областного архива в фонде «Канцелярии попечителя Одесского учебного округа», отражающего переписку ректора университета с руководством округа [13]. В них не только зафиксировано окончание процедуры избрания на вакантную должность доцента кафедры зоологии и сравнительной анатомии барона А. Суарта при следующих результатах: «оказалось одиннадцать голосов избирательных и семь неизбирательных» [14], но и были ещё раз подтверждены высокие слова оценки творческого потенциала и научных достижений Н. Миклухо-Маклая.

В документах получила отражение и неизменная позиция профессора И. Маркузена в последовательном отстаивании кандидатуры Маклая в университетском конкурсе

на вакантную должность в Одессе. В частности, в документах переписки отмечалось, что после визита учёных факультета по поводу того, «чтобы я (профессор Маркузен. – Прим. автора), доставил им сведения, касательно господина Миклухо-Маклая, на что я отказался, так как я не имел сведений, имеет ли господин Миклухо-Маклай степень магистра русских университетов, тем более, что это будет простая формальность, чтобы факультет имел возможность отказать господину Миклухо-Маклаю... Несмотря на мой ответ, господа Лапшин и Коростелёв донесли факультету, что будто я обещал телеграфировать Миклухо-Маклаю» [15].

О перипетиях соискания на должность в Одессе, да и об отсутствии на тот момент профессора И. Мечникова в городе по причине более раннего отъезда по семейным обстоятельствам, самому путешественнику, по-видимому, было ничего неизвестно. Такой вывод напрашивается, исходя из анализа текста сохранившейся переписки Н. Миклухо-Маклая с ближайшими родственниками. В письме из Мессины к матери Екатерине Семёновне от 10 марта 1869 г. Николай Николаевич просит отправить ему «сколько можно денег» на дорогу в Одессу на имя И. Мечникова, при этом отмечая: «Я его не знаю, но напишу как к сотоварищу о том, что, может быть, будут присланы на его имя деньги, или что-нибудь подобное» [16]. В 1864-1867 гг. И. Мечников часто бывал в научных командировках за рубежом, его письма показывают, что он интересовался экспедицией Н. Миклухо-Маклая на Канарские острова [17].

В письме из Каира (21 марта 1869 г.) к брату Сергею Н. Миклухо-Маклай, описывая обстоятельства своего «совсем не безопасного путешествия», вновь поднимает вопрос о высылке денег «в Одессу на имя проф. Мечникова», подчёркивая, что «деньги чтобы были в Одессе в конце апреля» [18]. В письме из Джидды к сестре Ольге (1 мая 1869 г.) Н. Миклухо-Маклай сообщает о своём скором отплытии на пароходе «Эльбрус» в Константинополь и Одессу: «В Одессе буду около 18 мая вашего стиля» [19]. С берегов Красного моря Маклай возвращался через Суэц, из Суэца, благодаря содей-

ствию агента «РОПит» Пашкова, ему удалось бесплатно доехать до Одессы.

Прибыв в наш город, Николай Николаевич обнаружил, что И. Мечников находится за рубежом. На почте Н. Миклухо-Маклая ожидали письма от родных, получив которые он вскоре уехал из Одессы. Весь июнь Н. Миклухо-Маклай путешествовал по Крыму, Дону и Волге (с остановками в Саратове и Самаре). Основная цель поездки состояла в сборе материалов о мозге осетровых рыб, необходимых ему для сравнительно-анатомических исследований. Путешествие, предпринятое сразу после изнурительной экспедиции на Красное море, кончилось для него сильнейшим приступом лихорадки с потерей сознания на пароходе недалеко от Самары, и только благодаря экстренным мерам команды и пассажиров его удалось спасти и доставить в Москву [20].

Друг и единомышленник Николая Николаевича доктор Дорн активно пропагандировал необходимость организации морских зоологических станций, где учёные могли бы изучать животных в их естественной среде, а не в кабинете. Такую станцию Дорну удалось организовать в Неаполе. На Втором съезде естествоиспытателей в Москве в конце августа 1869 г. [21] он рекомендовал основать такие станции в Белом, Балтийском, Чёрном и Каспийском морях, в Тихом океане на Сахалине и Камчатке. В последующем эту идею Н. Миклухо-Маклай осуществил в Австралии, основав зоологическую станцию в Сиднее. В своей речи на съезде съезда Николай Николаевич ссылаясь на личный опыт проведения научных исследований, когда он в 1868 г., во время пребывания в Мессине (Италия), вместе с доктором Дорном нашли возможность эту идею воплотить в жизнь, оставив на обустроенной ими станции большую часть вещей. «Всеми этими вещами, – подчеркивал он, – может пользоваться каждый натуралист, который захочет заниматься у моря в Мессине. Одно из положений этой зоологической станции состоит в том, чтобы каждый посещающий станцию натуралист прибавлял, по возможности, движимое имущество станции, оставив в её пользу разные аппараты: таким путем

станция, хотя не очень богатая, может принести много пользы и устранить много неудобств».

Инициативу создания первой в Российской империи научной зоологической станции взяли на себя университетские учёные Одессы. В 1867 г. в Новороссийском университете получил степень магистра зоологии и был избран доцентом И. Мечников, с 1870 г. он был избран профессором [22] и продолжал свою работу в Одессе в течение двенадцати лет. Большую активность проявило Общество естествоиспытателей, созданное в Одессе в 1870 г., первым президентом которого был избран профессор Л. С. Ценковский, ботаник, протистолог и бактериолог, первый заведующий кафедры ботаники Новороссийского университета (1865-1871 гг.), будущий член-корреспондент С.-Петербургской Академии наук (с 1881 г.).

Как свидетельствует «Отчет о деятельности Новороссийского Общества естествоиспытателей за прошлые годы, начиная с 1870-1885 год (включительно)», именно Л. Ценковскому принадлежит окончательный выбор месторасположения станции на Черном море в Севастополе: «Постановлено: просить бар. Стюарта предоставить Обществу, согласно высказанному им желанию, соображения относительно устройства предполагаемой станции». Приобретение вещей для станции также было поручено барону А. Ф. Стюарту, который купил для нужд два микроскопа, лупу, посуду, весы и некоторые книги на сумму 375 руб. 50 коп. Именно с этого оборудования начиналась станция. Все это было выполнено в 1870 году, а само открытие станции, согласно отчету, отложили на весну 1871 года» [23]. Созданная одесскими учеными Биологическая станция в Севастополе стала первой в Российской империи и третьей в мире.

В 1875 г., в письме к своему другу и единомышленнику А. Дорну, Н. Миклухо-Маклай писал: «Дорогой Дорн! Вам хорошо известно, что я вполне разделяю Ваши взгляды о значении для науки зоологических станций, и Вы легко поверите, что отличные результаты основанной Вами в Неаполе станции... доставили мне большое удовольствие». И даль-

ше в комментариях: «...я не знаю, устроилась ли станция на Чёрном море, учреждение которой я предлагал Московскому съезду естествоиспытателей...».

Вскоре, после посещения Москвы и С.-Петербурга, Маклая всецело захватила мысль о новом путешествии. Учёного привлекала богатейшая фауна Тихого океана, он рассчитывал найти ответ на ряд сложных вопросов эволюции животных, и в частности на вопрос о зависимости организации животных от условий окружающей среды. Н. Миклухо-Маклай надеялся, что путешествие даст ценный материал для освещения вопроса о единстве человеческого рода. В то время в антропологии велась борьба между «моногонистами», которые утверждали, что все человеческие расы произошли от одного ствола, и «полигенистами», пытавшимися доказать, что человеческие расы произошли от нескольких, независимых друг от друга, стволов и неравноценны между собой.

К числу горячих сторонников теории единства человеческого рода принадлежал академик С.-Петербургской академии наук Карл Бэр. Под его влиянием Н. Миклухо-Маклай и наметил первым этапом своей экспедиции в Тихий океан Новую Гвинею. Он обратился в Русское Географическое общество с проектом экспедиции, рассчитанной на 7-8 лет, причём первый год он предлагал провести в тропиках, а потом постепенно продвигаться на Север, до берегов Охотского и Берингова морей. «Первым же полем моей деятельности, - писал Н. Миклухо-Маклай, - будет Новая Гвинея». Программа экспедиции была задумана широко: в неё входили не только исследования по специальности Н. Миклухо-Маклая – зоологии и сравнительной анатомии, но также и по метеорологии, антропологии, этнографии. Однако этот проект не встретил сочувствия в Географическом обществе, большинству членов которого экспедиция в Тихий океан представлялась чем-то ненужным. Только поддержка секретаря РГО П. Семёнова (впоследствии с приставкой Тян-Шанский. – Прим. автора) и вице-президента общества адмирала Ф. Литке позволила добиться субсидии на экспедицию в 1350 руб.

8 ноября 1870 г. Н. Миклухо-Маклай выехал из Кронштадта на корвете «Витязь», который отправлялся в кругосветное плавание и по пути должен был высаживать учёного на Новой Гвинее. На 316-й день плавания «Витязь», бросил якорь в заливе Астролябии у северо-восточного берега Новой Гвинии 19 сентября 1871 г. Нет необходимости возвращаться к перипетиям пребывания Маклая среди папуасов. Через год, со дня высадки Маклая, в одной из австралийских газет появилось известие, будто в залив Астролябии заходило купеческое судно и нашло в живых только слугу Маклая, шведа Ульсона. Слух об этом дошёл до С.-Петербурга, и для его проверки капитану клипера «Изумруд», находившемуся в кругосветном плавании, было поручено «зайти» на Новую Гвинею.

В работе А.Г. Грумм-Гржимайло содержатся сведения о том, что, по данным секретаря Географического общества Остен-Сакена, этот будоражающий воображение слух «исходил» из Одессы [24]. В газете «Кронштадтский весник» за 1871 г. №85 была помещена статья под кричащим заголовком: «Экспедиция Миклухо-Маклая и его кончина». Нам же, как патриотам нашего города, хочется надеяться на то, что именно благодаря неравнодушию одесситов Маклай оказался в живых и вместе с Ульсоном благополучно уехал на «Изумруде» с Новой Гвинии. За первым путешествие Миклухо-Маклая на Новую Гвинею в последующие годы последовало ещё три...

В статье Г. Зленко «На пути через Одессу» («Вечерняя Одесса» 14 мая 1988 г.) освещены события 1886 г., накануне возвращения Н. Миклухо-Маклая из экспедиции. Г. Зленко приводит выдержки из переписки учёного с родственниками: «Послал телеграмму в Одессу узнать, когда «Владивосток» выйдет оттуда... Я отправлюсь в Одессу через 7 или 14 дней, смотря по тому, когда «Владивосток» придёт. ...Жду письмо твоё в Одессе *poste restante* (до востребования. – Г.З.)). Г. Зленко утверждал, что: «...сойдя с борта «Владивостока» он (т.е. Миклухо-Маклай) тут же отправился в Крым, чтобы добиваться аудиенции у находившегося на отдыхе в Ливадии императора Александра III». Однако встречи с царём состоялась позже...

Название судна, на котором Маклай прибыл в Одессу, в действительности, было «Цесаревич» (пароход «РОПиТ»), о чем свидетельствует публикация в газете «Одесский весник» под названием «Приезд Миклухи-Маклая» [25]. Этот факт подтверждается материалами других печатных изданий того периода. Интерес путешественника к судну под названием «Владивосток» остался вне поля зрения биографов учёного. Несколько ранее, до прибытия Николая Николаевича в Одессу, «Одесский весник» опубликовал отчёт под названием: «Заседание Императорского общества сельского хозяйства», где среди других материалов содержалась краткая информация о том, что «на этом же заседании предложен в члены-корреспонденты брат известного путешественника Миклухи-Маклая, командир парохода «Владивосток» [26].

Изучение материалов «Записок Императорского общества сельского хозяйства Южной России» за 1886 г. позволило обнаружить Протокол заседания указанного Общества за 27 марта 1886 г., где среди прочих, были указаны и инициалы новоизбранного члена-корреспондента – «В.Н. Миклуха-Маклай». Речь шла о младшем брате Николая Николаевича – морском офицере Владимире Николаевиче (1853 г. р.),

Стремясь собрать как можно более полную информацию о периоде пребывания В.Н. Миклухо-Маклая в Одессе, мне пришлось обратиться за помощью в Государственный архив Одесской области. Материалов по Доброфлоту там не оказалось, а вот с находящимися на хранении делами Императорского общества сельского хозяйства Южной России (далее ИОСХЮР) повезло. С помощью сотрудников архива удалось разыскать и ознакомиться с оригиналами протоколов заседаний общества за 1886 г. В частности, текст протокола заседания от 2 апреля 1886 г. [27] не только подтвердил факт избрания Владимира Николаевича в члены-корреспонденты, но и зафиксировал сведения о лицах, ходатайствовавших перед действительными членами Общества об этом. Ими оказались известные в Одессе князь Г.Е. Гагарин-Стурдза (вице-президент Общества) и исполнявший обязанности секретаря Общества И.А. Черкес. В этой связи

возникает закономерный вопрос - за какие заслуги, оказанные Обществу, В.Н. Миклухо-Маклай был рекомендован к избранию? Ответ на этот вопрос пока неясен.

Не менее интересным оказалось упоминание в протоколе, буквально через запятую, имён других известнейших одесских учёных. В частности, в п. 4 упоминается о приветствии ИОСХЮР в адрес профессора Ценковского по случаю 35-летнего юбилея его учёной деятельности, сообщается об избрании доктора зоологии И. Мечникова и профессора А. Ковалевского в качестве почётных членов Общества. Обнаруженное нами архивное дело «Об избрании в Члены Общества и о поступлении членских взносов» [28] сохранило материалы официальной переписки и оригиналы ответных благодарственных писем профессоров И. Мечникова и А. Ковалевского, направленных в адрес Общества. Здесь же хранится и письмо-уведомление ИОСХЮР в адрес В.Н. Миклухо-Маклая о его избрании в члены-корреспонденты (Лист 15). Важно отметить, что каждый из вышеупомянутых маститых учёных в тот или иной период жизни поддерживал научные идеи или контакты со старшим братом Владимира Николаевича – Николаем Миклухо-Маклаем.

Более пристального внимания заслуживает биография Владимира Николаевича Миклухо-Маклая. Профессию моряка он избрал сознательно, поступив в Морской корпус в С.-Петербурге. Поддерживал связи с революционно настроенной молодёжью из числа кадетов, среди которых были народовольцы Суханов и Юрковский. В чине офицера принимал участие в русско-турецкой войне 1878-1879 гг. По окончании службы в военном Черноморском флоте перешёл на суда Добровольного торгового флота. В письмах к родным Николай Николаевич часто задаёт вопрос «Где Володя?». Важно отметить, что имя Владимира Николаевича значится единственным среди имён в Одессе, кто получал регулярные отчёты от путешественника о результатах научных экспедиций в списке личных друзей и близких родственников, в перечне библиотек, университетов и других научных и учебных заведений царской России и Европы.

Об этом реестре упоминается в письме к Михаилу Николаевичу (младшему брату) от 5 февраля 1883 г. [29].

Ознакомившись с материалами, опубликованными в газете «Новороссийский телеграф» за 1882 г., можно прийти к выводу, что имя Владимира Николаевича было известно в Одессе. Наше внимание привлекла статья «Крушение крейсера Добровольческого флота «Москва» у восточного берега Африки, южнее мыса Ras Nafoon'a, и 50-дневное пребывание экипажа и пассажиров в пустыне (Из дневника пассажира)», автором которой был Никита Соллогуб. Она была напечатана четырьмя отдельными частями в указанном издании [30]. Материалы этих публикаций позже составили основу книги, изданной тем же автором под тем же названием [31], отдельный экземпляр которой сохранился в Одесской национальной научной библиотеке. Речь идёт о катастрофе морского судна в 1882 г., когда 123 пассажира и члена экипажа были вынуждены высадиться на берег в аравийской пустыне с минимальными запасами продуктов питания и воды. Экипаж судна сумел не только организовать выживание стихийно возникшего лагеря, но и обеспечить перемещение «терпящих бедствие» по пустыне. Одним из тех, кто помог сохранить человеческие жизни, был лейтенант флота Владимир Николаевич Миклухо-Маклай, хотя на судне он оказался в качестве пассажира. По словам автора Н. Соллогуба: «...мы все обязаны за его неусыпные труды по заведыванию провизией, и он вполне заслужил глубокую благодарность. Понимая всю важность сбережения и разумного расхода продовольствия, он обязательно соглашался, когда на другой день после разбития (распределив всех офицеров в цепь), командир ему поручил временно заведовать хозяйством. Эту трудную обязанность он выполнял с замечательным старанием и аккуратностью. Я называю её трудною, потому что быть на ногах в провизионной палатке ежедневно с 5 час. утра и до 10 час. вечера, выдавать провизию, заботиться о её просушке, иметь достаточное количество воды для варки пищи и чая, лично выполнять всякие требования... производить выдачу продуктов с таким расчётом, чтобы их хватило на более продолжительное вре-

мя и т.п. – обязанность далеко нелёгкая. Владимир Николаевич в этом деле оказался лучшим помощником командиру» [32].

Владимир Николаевич с одним из членов экипажа отправились искать путь продвижения и попали в песчаную бурю: «Вёрст десять они прошли кустарниками, а затем песчаной пустыней, где не только никакого растения, но даже не видно было ни одного насекомого; ветер дул до того сильный, что когда они садились отдохнуть, через каких-нибудь 5-10 минут их заносило песком, точно они были зарыты в землю. Дальше следовать было невозможно, и они вернулись» [33]. Автором также приводится случай, когда В. Миклухо-Маклай, вместе с офицером Фофановым в сопровождении араба-переводчика, совершили пятидневный переход по пустыне в поисках безопасного пути, подвергая себя опасности быть убитыми в схватке с аборигенами.

Пройдя сложные испытания, пассажиры добрались до отдалённого арабского порта и были эвакуированы попутным судном. 21 августа 1882 г. пароход «Чихачёв» доставил их в Одессу. Об этом случае спасения людей в экстремальных условиях и о той значительной роли, которую при этом сыграл В. Миклухо-Маклай, «взяв на себя, по просьбе капитана, заведывание провизией и в этой серьёзной обязанности, добровольно сохранённой им до конца, он высказал чрезвычайное усердие и способности», будут вспоминать в С.-Петербурге, Москве, Одессе и через 20 лет. Именно так об этом повествует флотское издание 1903 г. [34].

Косвенным свидетельством высокого авторитета Владимира Николаевича не только на флоте, но и в гражданских делах, может являться обнаруженная нами запись от 20 февраля в церковной метрической книге Михайловского монастыря в Одессе за 1886 г., сохранившейся в фондах Государственного архива Одесской области [35]. Она содержит сведения о том, что у младшего судового врача II Черноморского экипажа, надворного советника Александра Иванова и его жены Марии 1 октября 1887 г. родился сын Владимир, восприемником которого является «состоящий по флоту лейтенант Владимир Николаевич Миклуха-Маклай и жена

состоящего по флоту капитана 2-го ранга Анастасия Николаевна Кази».

Что же касается самого Володимира Николаевича Миклухо-Маклая, то дальнейшая судьба этого офицера оказалась трагичной. Русско-японская война 1904-1905 гг. застала его в чине капитана 1-го ранга и в качестве командира броненосца «Адмирал Ушаков». По воспоминаниям современников, во время Цусимского боя он «вёл себя безупречно, не проявив, невзирая на предыдущую нервность, наималейшей нерешительности и сомнения». Тем не менее на следующий день после боя 15 мая 1905 г. военный корабль настигли два японских крейсера, которые пятикратно превосходили «Ушакова» по водоизмещению, а также скоростью перемещения, вооружением. С японских судов поступил сигнал «Советуем сдаться...». Вместо этого В. Миклухо-Маклай подал команду: «Открыть огонь!». После получасового боя, когда выяснилось, что артиллерия броненосца была серьёзно повреждена, командир принял решение потопить корабль. По воспоминаниям уцелевших: «Видя перед собой Андреевский флаг, японцы пытались выплеснуть злость на виновных в своей неудаче, расстреливая беспомощных людей на воде шрапнелью, наблюдая гибель «Ушакова», максимально приблизившись к месту трагедии».

О причинах гибели Владимира Николаевича существует несколько версий. По одной из них – японской – он, пребывая в воде, «сам отказался от помощи и указал на спасение матроса рядом». Такие же свидетельства давали уцелевшие участники Цусимского сражения, офицеры флота М.М. Дмитриев и И.Л. Дитлов, в воспоминаниях, опубликованных в изданиях «Море» (1906 г.) [36]. и «Русская старина» (1909 г.).

12 апреля 1886 г. Николай Николаевич Миклухо-Маклай снова оказался в Одесском порту. «Одесский вестник» даже посвятил этому событию заметку: «Приезд Миклухи-Маклая. Вчера на прибывшем александрийском рейсом пароходе РОПИТ «Цесаревич» прибыл в Одессу известный путешественник Миклуха-Маклай, прошедший 12 лет в Австралии. Господин Миклуха-Маклай привёз с собою бо-

гатые зоологические и ботанические коллекции из Австралии и Новой Гвинеи. Коллекции тщательно укупорены в 22 громадных ящиках. Весь этот ценный багаж остался в таможенном пакгаузе, где после праздника, в присутствии Миклухи-Маклая будет подвергнут досмотру. Господин Миклуха-Маклай, как мы слышали, останется в Одессе недолго, а затем поедет в Петербург, где пробудет около года» [37].

Первоначально путешественник планировал пробыть в Одессе всего три дня, о чём писал старшему брату Сергею [38], но обстоятельства сложились иначе, и он уехал из Одессы 20 дней спустя. В воскресенье, 13 апреля, начинались пасхальные праздники, и, по-видимому, подготовку багажа к отправке пришлось отложить на несколько дней. «Одесский листок» далее сообщает: «Багаж путешественника Миклухи-Маклая, доставленный на пароходе «Цесаревич», третьего дня был досмотрен и.д. управляющего Одесской таможни господином Вельчинским в присутствии самого владельца. Господин Миклуха-Маклай привёз с собою в Россию громадную коллекцию черепов земноводных пресмыкающихся, рыб и прочее. Весь этот багаж будет на днях отправлен в Петербург. Господин Миклуха-Маклай, как мы слышали, ходатайствует об отправке в Петербург прямым сообщением без перегрузки в Киеве и других пунктах. Путешественник за неимением у себя места для разборки и приведения в порядок коллекций обратился с просьбой в Академию наук, которая предоставляет для этой цели помещение в своём здании» [39]. Кроме того, он начинает поиски другой своей коллекции, отправленной несколько лет назад из Австралии в Российскую империю через Японию [40].

В Одессе Н. Миклухо-Маклай узнаёт, что царь Александр III недавно прибыл в Ливадию. Планы путешественника меняются. Он, как сообщал «Одесский листок», получает «разрешение на представление императору» и, на время оставив «багажные дела», 17 апреля уезжает на пароходе «Пушкин» в Ялту [41]. По пути 18 апреля пароход останавливается в Севастополе, и оттуда в Одессу идёт сообщение от спутников Н. Миклухо-Маклая, которые «никогда не за-

будут этой поездки, доставившей пассажирам и удовольствие и пользу. Вокруг г. Миклуха-Маклая можно было видеть, почти во время всего пути, тесный кружок людей, которым учёный без усталы и с большим увлечением рассказывал о стране и людях, среди которых он жил в последнее время» [42].

Одним из самых заинтересованных слушателей оказался румынский военный министр генерал Ангелеску, на том же пароходе направлявшийся в Ливадию. На протяжении всей поездки он не отходил от рассказчика и беседовал с ним «оживлённое других» [43]. Спутников Н. Миклухо-Маклая удивило, как тяжело он переносил весеннюю крымскую погоду, весь день сидел закутавшись в плед, «...несмотря на энергию, которая так рельефно обнаруживается и в голосе, и в особенности во взгляде г. Миклухи-Маклая, - отмечалось в корреспонденции, - на вид он кажется весьма истощённым физически» [44].

Из сообщения «Новороссийского телеграфа» мы узнаём, что 18 апреля путешественник прибыл в Ялту и «остановился у заведующего именем Ливадия полковника Плева» [45]. 20 апреля Н. Миклухо-Маклай был представлен императору, несколько позже состоялась их вторая встреча [46]. Во время этих аудиенций поднимались вопросы о правах Российской империи на Берег Маклая, о возможности создания русского поселения на одном из островов Тихого океана. «Мне удалось устроить отчасти, что хотел или за чем приехал в Ливадию, но далеко не всё», - писал он брату Сергею [47]. Однако в дальнейшем планы Н. Миклухо-Маклая встретили противодействие со стороны правительства, несколько месяцев спустя он получил окончательный отказ. 9 декабря 1886 г. Александр III написал: «Считать это дело конченным, Миклухо-Маклая отказать» [48]. В Ливадии Н. Миклухо-Маклая удалось добиться разрешения царя на бесплатную доставку коллекций в С.-Петербург на «царском поезде» [49]. Это было важно для учёного, не имевшего денег даже на то, чтобы добраться из Одессы в Киев. [50]. Точная дата возвращения Н. Миклухо-Маклая из Ялты в Одессу не установлена (произошло это скорее всего 27 апре-

ля) [51]. Как позже сообщал «Одесский вестник»: «Путешественник Миклуха-Маклай на днях возвратился из Ялты в Одессу. Привезенный им сюда багаж до сих пор оставался в пакгаузе РОПиТ, куда на днях было перевезено ещё несколько ящиков такого же багажа, хранившегося в течение двух лет в пакгаузе добровольного флота. Этот багаж два года тому назад был привезен в Одессу одним из пароходов добровольного флота из Нагасаки. Весь этот багаж господина Миклухи-Маклая третьего дня отправлен в практический порт, откуда на пароходе РОПиТ будет перевезен в Николаев, а отсюда по железной дороге в Петербург» [52].

30 апреля Н. Миклухо-Маклай «на срочном пароходе «Аргонавт» приехал в Николаев, «чтобы собственноручно сдать на железную дорогу... громадные коллекции различных редкостей» [53], поскольку именно из Николаева отправлялся в С.-Петербург поезд с вещами царской семьи. 1 мая на том же пароходе «Аргонавт» Н. Миклухо-Маклай возвратился в Одессу [54].

В дни пребывания путешественника в Одессе произошло событие, факт которого хотя и поставил под сомнение Г. Зленко, однако его обстоятельства заслуживают рассмотрения. Речь идёт о личной встрече учёных: Н. Миклухо-Маклая и И. Мечникова в Одессе. Почти сорок лет спустя после даты предполагаемого события (по нашему теперь глубокому убеждению. – Прим. автора), учёный-бактериолог Яков Юльевич Бардах вспоминал: «Я по какому-то делу зашёл на квартиру к Илье Ильичу, - пишет Бардах, - и застал у него известного путешественника Миклухо-Маклая... Он рассказывал... о правах и обычаях дикарей. Илья Ильич обнаруживал большой интерес, интересовался главным образом антропологическими данными и при этом показал такие сведения, что поверг Миклухо-Маклая в полнейшее изумление: «Да откуда Вы это знаете? Я не предполагал, что Вы такой глубокий знаток», - говорил он, и на его выразительной физиономии отражалось то изумление, то уважение, то радость». И далее Бардах приводит слова Миклухо-Маклая, обращённые к Мечникову: «Я рад, что мои труды

будут читаться и найдут справедливую оценку в лице такого знатока, как Вы» [55].

Как свидетельствуют публикации одесских изданий того периода, в это время И. Мечников с группой своих учеников занимался организацией в Одессе бактериологической станции [56], вёл активную научную деятельность, выступал с публичными благотворительными лекциями в биржевом зале Городской Думы [57]. В этом описании не хватает деталей. В их исторической реконструкции нам помогут библиотечные сокровища Одессы. В сборнике, хранящемся в Научной библиотеке ОНУ им. И.И. Мечникова, содержится «Отчёт о заграничной командировке в 1879/80 г. ординарного профессора И.И. Мечникова», составленный им 11 августа 1880 г. [58]. В этом документе Илья Ильич отмечает, что «со времени моего пребывания на берегу Средиземного моря в течение 1879/80 академического года... с конца ноября и до конца апреля я работал на зоологической станции проф. Дорна в Неаполе, пользуясь правом, предоставленным мне Министерством Народного Просвещения. Считаю уместным указать здесь на большие удобства этой станции, незаменимых для лиц, приезжающих не на особенно продолжительное время. Вместо утомительные и требующих большого времени экскурсий, необходимых для лица, работающего независимо от станции, натуралисты, занимающиеся у проф. Дорна, могут без перерыва проводить целые дни за работой, получая вдоволь необходимый материал. За всё время моего пребывания в Неаполе набралось может быть 5 или 6 дней, когда вследствие исключительно дурной погоды на море не было принесено свежего материала. Но даже и в таких случаях можно было получить живых животных, пользуясь богатым аквариумом, находящимся в расположении станции. Другое важное удобство составляет библиотека, находящаяся под руками и снабжённая почти всеми новыми зоологическими журналами. Я уже не говорю о таких удобствах, как общение с натуралистами, делающее возможным лёгкую проверку добываемых фактов, обмен идей и прочее. Две первые недели мая мною были проведены в Мессине» [59].

Во время встречи учёных в Одессе (в 1874-1888 гг. И. Мечников проживал, вместе со своей второй женой, одесситкой О.Н. Белокопытовой на ул. Херсонской, 36) речь могла идти об общих научных интересах и результатах исследований, проведенных в разное время с участием профессора Дорна на зоологической станции в Сицилии. По-видимому, собеседники не могли не затронуть актуальные темы: об избрании И. Мечникова почётным членом, а В. Миклухо-Маклая членом-корреспондентом ИОСХЮР; об участии Владимира Николаевича в спасении людей, потерпевших кораблекрушение, возможно, обсуждались и превратности судьбы старшего брата Ильи Ильича – Льва Ильича Мечникова, судьбы, напоминающей жизнь Н. Миклухо-Маклая. Будучи современником Маклая, он, так же как и Николай Николаевич, получил образование в европейских университетах, был полиглотом, художником, путешественником, учёным-географом. Лев Ильич Мечников поддерживал связи с анархистами, был другом М. Бакунина и П. Лаврова, принимал участие в борьбе Д. Гарибальди за независимость Италии, в 1860 г. был ранен. В дальнейшем Л. И. Мечников осуществил поездку в Японию, написал одну из первых монографий по истории и культуре этой страны, принимал участие в подготовке многотомного издания «Всеобщая география» под редакцией Э. Реклю. Сегодня Л.И. Мечников считается первым российским геополитиком. В своей работе «Цивилизация и великие исторические реки» он с особенной теплотой вспоминает о путешественнике Н. Миклухо-Маклае, называя его «одним из наиболее симпатичных современных донкихотов» [60]. Жизненный путь обоих ученых и путешественников прервался в один и тот же год – 1888.

В период почти трёхнедельного пребывания Николая Николаевича весной 1886 г. в нашем городе в «Одесском вестнике» (19 апреля 1886 г.) появилась статья под заглавием «Миклухо-Маклай» неизвестного авторства (фамилия не была указана). Статья не была окончена, поскольку в печати вышла её лишь первая часть. Необходимо подчеркнуть факт полного отсутствия за 1885 г. в российской печати ка-

ких-либо заметок (не говоря о статьях) о знаменитом путешественнике. Пресса заговорила о Н. Миклухо-Маклае лишь в 1886 г., и первым отголоском признания его заслуг послужила, на наш взгляд, именно первая публикация в Одессе. В предисловии к статье было сказано: «Имя, поставленное в заголовке, пользуется в европейском научном мире и знакомо каждому образованному человеку, г. Миклухо-Маклай принадлежит к тому типу благородных людей, которых по справедливости можно назвать «мучениками науки». Что, как не самая серьёзная любознательность, как неутолимая жажда знания, побуждает их отказаться от всего – от семьи, от родных, от друзей и знакомых и пускаться в отдалённые и неведомые страны, обрекая себя заранее на всевозможные лишения, ставя своё существование в зависимость от всяких случайностей? Такие личности, среди которых наш путешественник занимает почётное место, всегда представляют предмет удивления. Жизнеописания их полны интереса и поучительности. Пользуясь тем, что г. Миклухо-Маклай вернулся после продолжительного отсутствия на родину и в настоящее время находится на пути из Одессы в Ялту, мы даём место биографическому очерку путешественника, в котором читатель найдёт подробное изложение результатов, достигнутых им в течение почти 14-летней деятельности на пользу науке...» [61].

По поводу отъезда ученого репортёр «Одесского вестника» 2 мая сообщал, что «г. Миклуха-Маклай уезжает завтра с вечерним поездом в Петербург» [62]. Однако отъезд, очевидно, произошёл на день раньше, и отправился Н. Миклухо-Маклай не в С.-Петербург, а, как и планировал, в Малин, сделав остановку в Киеве. Как известно, недалеко от местечка Малин (Радомысльский уезд Киевской губ., ныне Житомирской обл. – автор) находилось имение, купленное в 1873 г. матерью Миклухо-Маклая Екатериной Семёновной. В Малине постоянно жила семья старшего брата – Сергея Николаевича Миклухи. 6 мая 1886 г. киевская газета «Заря» информировала своих читателей: «3-го мая в Киев (из Одессы) приехал... Миклухо-Маклай. Пробыв в Киеве 2 дня, он вчера отправился навестить своего брата, мирового судью, в м. Малин...» [63].

Что касается последнего посещения Н. Миклухо-Маклаем Одессы, которое произошло 21 марта 1887 г., то оно оказалось и быстротечным, и не без приключений. Отправляясь из Москвы, как сообщал «Новороссийский телеграф», путешественник вследствие случайного недоразумения... опоздал... на курьерский поезд и должен был поэтому провести 22 лишних часа в пути». [64]. Утром 21 марта с почтовым поездом он прибыл в Одессу и в тот же день на пароходе «Чихачёв» отправился в Александрию. Несмотря на непродолжительность пребывания в Одессе, с ним успел встретиться корреспондент «Новороссийского телеграфа» и расспросить его о поездке и дальнейших планах. «Как оказывается, сведения о Миклухе-Маклае проникли всюду, и его миссией многие интересуются», - отмечалось в газете. Путешественник рассказал репортёру, что «на пути на многих станциях разные лица и приезжие виделись с ним... чтобы разузнать о будущности русских колоний в Тихом океане» [65]. На вопрос, почему их основание отложено, Н. Миклухо-Маклай ответил, что, как только он закончит издание своей книги, «он надеется заняться всецело лучшим делом: основанием в Тихом океане русской колонии, которая может осуществиться в том или другом виде» [66].

Морской путь из Одессы в Австралию изложен в письме путешественника, озаглавленном «На несколько дней в Австралию (из путевых записок)», напечатанном в «Новом времени» [67]. «Прибыв в Одессу 21 марта утром, - писал путешественник, - я в тот же день в 4 часа пополудни отправился в Александрию, сев на пароход Русского общества пароходства и торговли «Чихачёв», и на восьмой день по выходе из Одессы, посетив Константинополь и Смирну, прибыл 29 марта (10 апреля) в Александрию...» [68].

Судьбы великих и неординарных людей рождают не менее интересные истории и легенды. Одной из них до недавнего времени было утверждение о том, что именно благодаря Н. Миклухо-Маклаю в Одессе появился Иосиф Андреевич Тимченко, будущий изобретатель первого в мире киноаппарата. Многочисленные публикации о И. Тимченко ещё с начала 1960-х гг. сообщают, что Иосиф после озна-

комления с отчётами о путешествиях Н. Миклухо-Маклая загорелся желанием уплыть в Океанию и основать там русскую колонию со справедливым обустройством общества. Путь в далёкую Океанию лежал через Одессу. Здесь, по неизвестным причинам, группа распалась. Друзья вернулись в Харьков, а И. Тимченко, из-за отсутствия возможности продолжить путешествие, вынужден был остаться в Одессе и устроиться на судоремонтный завод РОПиТ [69]. Первое известное упоминание о желании И. Тимченко обосноваться в Океании датируется 1961 г. Известный одесский астроном В. Цесевич работал вместе с сыном И. Тимченко Николаем. Он и поведал учёному историю о И. Тимченко и группе мечтателей, желавших найти свободу в таинственной Океании [70].

В 1964 г. версия о предполагаемом путешествии в Океанию обросла новыми подробностями. Украинский киновед и историк кино А. Шимон на страницах своей монографии, сообщил: «В Харькове И.А. Тимченко познакомился со знаменитым русским путешественником Миклухо-Маклаем и, увлечённый мечтами о неведомых краях и возможностью создать там поселение, основанное на принципах социальной справедливости, решил уехать с группой единомышленников в Новую Гвинею» [71]. Информация о Н. Миклухо-Маклае и желании И. Тимченко отправиться в путешествие стала известна А. Шимону в начале 1960-х гг., когда он встретился с проживавшей в Харькове дочерью Тимченко – Т. Сливинской. Эту встречу во всех деталях запомнил внук И. Тимченко – В.Н. Сливинский. По его словам, Тамара Иосифовна была не словоохотлива и на подобные контакты шла неохотно. Но встретиться с А. Шимоном согласилась, так как он сообщил ей о желании организовать музей И. Тимченко. Встреча состоялась в квартире Сливинской. Тамара Иосифовна показала А. Шимону документы, фотографии и вырванные из книги четыре страницы со статьёй о И. Тимченко «Одесса – кузница инженерно-технических кадров», опубликованной в 1948 г. Автор статьи который значился заведующим кафедрой металлов Одесского политехнического института, А.Я. Кац сообщал: «В

Харькове И.А. Тимченко встретился со знаменитым русским путешественником Миклухо-Маклаем – своеобразным последователем идей великих гуманистов. Увлечённый рассказами Миклухо-Маклая о Новой Гвинее, о желании создать там колонию на началах социальной справедливости, Тимченко решает бросить успешно начатую им работу по специальности и примкнуть к группе пионера Миклухо-Маклая. Вместе с этой группой (9 человек) он прибыл в Одессу для дальнейшего следования на Новую Гвинею. Однако экспедицию Миклухо-Маклая в Одессе постигла неудача, и она не смогла осуществить выезда отсюда в Индонезию» [72].

Можно предположить, что А. Кац встречался с родственниками И. Тимченко, и они рассказали, каким образом в 1874 г. Иосиф оказался в Одессе. Но о том, что в то время И. Тимченко не мог быть знаком с утопической идеей Н. Миклухо-Маклая, тем более с самим путешественником, внимания никто не обратил. Известно, что в 1871-1882 гг. путешественник находился в очередной экспедиции [73], а проект основания самоуправляемого туземного государства Берега Маклая «Папуасский союз» был создан в 1881 г. [74].

Пролить свет на мотивы отъезда из Харькова И. Тимченко позволяет его рукопись (опубликована харьковским исследователем В.Г. Гергешей): «...1874 года в январе студент Харьковского университета Яновский вовлёк меня в свою компанию. Уважая учёных людей, я охотно пошёл к нему, а начитавшись Густава Энгара, я согласился поехать с ними в Америку для основания там русской колонии. Я был уже женат, взяв с собой жену, мы всей компанией приехали в Одессу в апреле 1874 года...» [75]. Очевидно, что в 1948 г., когда в СССР шла борьба с космополитизмом, А. Кац не мог написать об истинном желании И. Тимченко и был вынужден пойти на хитрость – выдумать историю о Н. Миклухо-Маклае. Эта версия казалась всем удобной и, как можно убедиться, достаточно живучей...

Увы, мемориальной доски, увековечивающей память о выдающемся путешественнике – Николае Николаевиче Миклухо-Маклае, в нашем городе до настоящего времени

нет. Это тем более обидно, что ещё в 1995 г. ЮНЕСКО - специализированное учреждение Организации Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры, в ознаменование 150-летия со дня рождения учёного-гуманиста, удостоило его звания «Гражданин мира», а его юбилей был включён в Список мировых памятных дат. Одесса, как морская столица Украины и признанный международный туристический центр, может внести свою достойную лепту в сохранение памяти о Н.Н. Миклухо-Маклае,

Литература:

1. Скуратівський В.Т. Миклухо-Маклай і Одеса//Чорноморська комуна. 1978, № 213, 1 листопада.
2. Зленко Г.Д. На пути через Одессу//Вечерняя Одесса. – 1988, № 110, 14 мая.
3. Вольская Б.А. Научная и общественная деятельность Н.Н. Миклухо-Маклая в последние годы его жизни (По неопубликованным материалам).// Страны и народы Востока. Вып. XXV. М. 1987. С. 16.
4. Говор О.В. До історії перебування М.М. Миклухо-Маклая на Україні// Народна творчість та етнографія. – 1987, № 5, С. 28-34.
5. Говор Е.В. К истории пребывания Н.Н. Миклухо-Маклая на Юге России // Советская этнография. – 1988, № 2, С. 137-143.
6. Путилов Б.Н. Николай Николаевич Миклухо-Маклай. Страницы биографии. М. 1981
7. Тумаркин Д.Д. Миклухо-Маклай и его наследие// Советская этнография. – 1988, № 2, С. 3.
8. Рогинский Я.Я. Н.Н. Миклухо-Маклай. М. 1948. С. 6-7.
9. ГАОО. Ф. 45. Оп. 11. Д. 19. Л. 1-31.
10. Там же. Ф. 45. Оп. 11. Д. 19. Л. 1.
11. Там же. Ф. 45. Оп. 11. Д. 19. Л. 5.
12. Там же. Ф. 45. Оп. 11. Д. 19. Л. 7.
13. Там же. Ф. 42. Оп. 35. Д. 65. Л. 35-40, 45-46.
14. Там же. Ф. 42. Оп. 35. Д. 65. Л. 35.
15. Там же. Ф. 42. Оп. 35. Д. 65. Л. 46.
16. Миклухо-Маклай Н.Н. Собр. соч. Т. 4. М.; Л. 1953. С. 21.
17. Мечников И.И. Письма (1863-1916). М. 1974. С. 49.

18. Миклухо-Маклай Н.Н. Собр. соч. Т. 4. М.; Л. 1953. С. 22-23.
19. Там же. С. 23-25.
20. Говор Е.В. К истории пребывания Н.Н. Миклухо-Маклая на Юге России// Советская этнография. – 1988, № 2, С. 138.
21. Труды Второго съезда русских естествоиспытателей в Москве, происходившего с 20 по 30 августа 1869 года. М. 1870. С. 42.
22. Приказ Министерства народного просвещения № 6 от 4 апреля 1870 года. Правительственные распоряжения// Журнал министерства народного просвещения. Часть 148. – Март. – СПб. 1870. С. 45.
23. Записки Новороссийского Общества естествоиспытателей в 1886 году. Т. 10. Одесса. С. XXVII
24. Грумм-Гржимайло А.Г. Н.Н. Миклухо-Маклай на фоне современной ему эпохи (Путешествия, труды. Русское географическое общество и печать в 1869-1888 г.г.)//Изв. Гос. Геогр. О-ва. 1939. Т. 71. Вып. 1-2. С. 64.
25. Одесский вестник, 1886, 13(25) апреля, С. 3, № 100.
26. Одесский вестник, 1886, 29 марта (10 апреля), С. 2-3, № 85.
27. ГАОО. Ф. 22. Оп. 1. Д. 110. Л. 16-23.
28. Там же. Ф. 22, Оп. 1. Д. 220. Л. 13-15, 27.
29. Миклухо-Маклай Н. Н. Собр. соч. Т. 4. М-Л., 1953. С. 237.
30. Новороссийский телеграф. 1882. 22 августа (3 сентября) №2268; 23 августа (4 сентября). №2269; 24 августа (5 сентября). №2270; 25 августа (6 сентября) №2271.
31. Соллогуб Н. Крушение крейсера Добровольческого флота «Москва» у восточного берега Африки (Записки пассажира). - Одесса Тип. П. Францова. 1882.
32. Там же. С. 58.
33. Новороссийский телеграф. 1882. 24 августа (5 сентября). № 2270.
34. Очерк возникновения и деятельности Добровольного флота за время 25-ти летнего его существования. – СПб. 1903. С. 214.
35. ГАОО. Ф. 37. Оп. 13. Д. 68. Л. 14.
36. Дмитриев Н.Н. Броненосец «Адмирал Ушаков», его путь и гибель // Отд. Отг. журнала «Море».. – СПб. 1906.
37. Одесский вестник. 1886. 13(25) апреля, №100, С. 3.
38. Миклухо-Маклай Н. Н. Собр. соч. Т. 4. М.; Л., 1953. С. 287.
39. Одесский листок. 1886. 17(29) апреля. №101, С. 2.

40. Одесские новости. 1886. 17(29) апреля. №394, С. 2.
41. Поездка г. Миклухо-Маклая// Одесский листок. 1886, 18 апреля, №102. С.2.
42. Одесский листок.1886. 2 мая. №116, С. 2.
43. Новости и биржевая газета. 1886. 28 апреля. №115, С. 3.
44. Одесский листок. 1886, 2 мая. №116, С. 2.
45. Новороссийский телеграф. 1886. 1 мая. №3356, С. 1.
46. Миклухо-Маклай Н. Н. Собр. соч. Т. 4. М-Л., 1953. С. 288.
47. Там же.
48. Путилов Б.Н. Н.Н. Миклухо-Маклай. Путешественник, учёный, гуманист. М. 1985. С. 210-211.
49. Миклухо-Маклай Н. Н. Собр. соч. Т. 4. М-Л., 1953. С. 289.
50. Там же. С. 287.
51. Там же. С. 289.
52. Одесский вестник. 1886. 1(13) мая. №116, С. 2.
53. Южанин (Николаев). 1886. 1 мая. №96, С. 2.
54. Одесский листок. 1886, 2 мая. №116, С. 2.
55. Бардах Я.Ю. Воспоминания об И.И. Мечникове//Врачебное дело. 1925. № 15-17, стб. 1195-1201.
56. Говор Е.В. Н.Н. Миклухо-Маклай в воспоминаниях современников (Забытые страницы)//Советская этнография. 1986. № 2. С. 116.
57. Одесский вестник. 1886, 5 марта. №62, С. 2, 16 марта. №73;17 марта. №74, С. 2, 22 марта. №79, С. 2, 23 марта. №80, С. 2-3, 30 марта. № 86, С. 2-3, 4 апреля. №91, С. 3.
58. Отчёты о командировках Императорского Новороссийского университета с 1868 по 1880 г. Искусственный сборник. – Одесса. Б.г., С. 283-292.
59. Там же. С. 284.
60. Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки. М.: Прогресс. 1995. С. 285.
61. Одесский вестник. 1886. 19 апреля. №104, С. 1.
62. Там же.1886, 2 мая. №117, С. 3.
63. Заря.1886, 6 мая. №79, С. 2.
64. Новороссийский телеграф. 1887, 22 марта. №3670, С. 2.
65. Там же.
66. Там же.

67. Новое время. М., 1887, 13 октября. №4175; 22 апреля 1888. №4333.
68. Грумм-Гржимайло А.Г. Указ. соч. С. 149 – 150.
69. Зленко Г.Д. Брати Люм'єри чи Тимченко?//Нетлінне. – Одеса: Маяк, 1968. – С. 152-162; Малиновский А.В. Кто изобрёл кино?// Кино в Одессе. – Одесса: АстроПринт, 2000. – С. 8-9; Марценюк Е. Человек с Преображенской улицы //Юг. – 2008. – 18 сентября; Костроменко В.В. Впереди паровоза// Очерки истории Одесской киностудии. – Одесса. – 2010. – С. 5-13.
70. Цесевич В.П., Корпун Я.Ю. Механік-винахідник Й.А. Тимченко. – К Держ. вид. технічної літератури, 1961. – С. 6-7.
71. Шимон О.О. Сторінки з історії кіно в Україні. – К.: Мистецтво, 1964. – С. 11..
72. Миславский В.Н., Гергеша В.Г. Механик-изобретатель Иосиф Тимченко в документах и воспоминаниях. – Х.: Фактор, 2012. С. 33.
73. Шмидт Г.А. Миклухо-Маклай // Наука и жизнь. – 1946. - № 7. – С. 41.
74. Толстов С.П. Н.Н. Миклухо-Маклай // Наука и жизнь. – 1953. - № 4. – С. 35.
75. Миславский В.Н., Гергеша В.Г. Указ. соч. - С. 34.

*Владимир Чисников (Киев),  
доктор юридических наук, доцент,  
главный научный сотрудник Государственного  
научно-исследовательского института МВД Украины*

**ОДИН ИЗ ОРГАНИЗАТОРОВ ОДЕССКОГО  
ОБЩЕСТВА ТРЕЗВОСТИ А.И. ЯРЫШКИН –  
КОРРЕСПОНДЕНТ И АДРЕСАТ  
ЛЬВА ТОЛСТОГО**

В Рукописном отделе Государственного музея Л.Н. Толстого в Москве

хранится более семидесяти тысяч писем ко Льву Николаевичу Толстому. Подавляющее большинство этих ценнейших документов не публиковались, а те, что были опубликованы, малоизвестны широкой читательской аудитории. Ответить всем своим корреспондентам писатель физически не мог. На некоторые письма он охотно откликался и отвечал сам, а на некоторые, по его поручению, отвечали его дочери, секретари и другие члены семьи. Среди корреспондентов и адресатов Л. Толстого был одессит **ЯРЫШКИН Александр Иванович** (даты жизни не установлены) — учитель, один из организаторов Одесского общества трезвости, автор нескольких брошюр, посвященных борьбе с алкоголизмом.

Первое письмо Л. Толстому А. Ярышкин отправил 14 марта 1889 г., будучи секретарём Совета Одесского общества для борьбы с пьянством.

«Милостливый Государь Лев Николаевич! — писал он. — В Одессе устраивается Общество для борьбы с пьянством, которое намерено на первых порах устроить лечебницу для алкоголиков. Общество льстит себя надеждой, что Вы не откажете в его просьбе указать направление и целесообразность деятельности Общества», оказав, таким образом, ему помощь «устроиться в разумных началах». В конце автор письма указывал свой адрес: Одесса, Канатная улица, дом Лавинского, кв. 3. Александру Ивановичу Ярышкину» [1.19].

19 марта Лев Николаевич, отвечая ему, писал: «Александр Иванович!

Очень радуюсь устройству общества против пьянства и всей душой желаю содействовать ему. Есть только одно средство против всех заблуждений и соблазнов людских, и в том числе и против пьянства, это уяснение разумного сознания, и потому, по моему мнению, главные силы, вся энергия общества должна быть направлена на популяризацию, распространение того, что сделано по этому вопросу в Европе и Америке и на самое простое, ясное, неоспоримое, до очевидности доведенное изложение зла, безумия, греха пьянства. Для этого есть два средства: 1) устное убеждение людей и привлечение их к согласию против пьянства.... и 2) печатание листков, брошюр, чтение лекций... Устройство лечебницы, по правде вам скажу, я не очень сочувствую. Устройство таких лечебниц есть дело и обязанность правительств, но не частных обществ... Во всяком случае желаю вам успеха. Лев Толстой» [2. 236-237].

Вместе с письмом Лев Николаевич высылал А. Ярышкину несколько антиалкогольных брошюр и афиш, а также листок «Согласия против пьянства», который подписывают члены созданного по его инициативе добровольного общества по борьбе с пьянством. На следующий день писатель отметил в дневнике: «Вчера написал письмо... в Одесс[кое] общ[ество] пр[отив] пьянства» (50; 54).

29 марта А. Ярышкин сообщил Л. Толстому, что он принимает все обязательства члена их Общества трезвости и обязуется «всеми мерами и силами свято исполнять требования», которые будут на него возложены. При этом он просил принять его в члены названного общества и прислать необходимые инструкции и правила. «Надеюсь, — писал Александр Иванович Толстому, — открыть в Одессе отделение Вашего Общества».

Далее А. Ярышкин, касаясь деятельности Одесского общества для борьбы с пьянством, сообщал писателю о ближайших его задачах: «все заботы в борьбе с пьянством устремить на устройство лечебницы», а педагогические меры, входящие в программу общества, являются второстепенными [1.19].

Ответ из Ясной Поляны пришёл спустя месяц. Дочь писателя М.Л. Оболенская в письме от 7 мая ообщала А. Ярышкину, что отец благодарит его за присланное письмо и о его «желании чем-нибудь служить» Одесскому обществу борьбы с пьянством.

30 мая А.И. Ярышкин выслал Л. Толстому свою брошюру о вреде пьянства — «Общественные отравители», изданную их обществом по борьбе с пьянством. В сопроводительном письме он просил Льва Николаевича, что если он сочтёт эту брошюру полезной, то пусть даст указания для «более успешного способа её распространения». Александр Иванович также сообщал писателю, что одна из полученных от него афиш была перепечатана в количестве 400 экземпляров и при всяком удобном случае бесплатно раздаётся людям, в том числе и во время проведения народных чтений. В конце письма А. Ярышкин просил Л. Толстого «указать программу лекций для народного чтения против пьянства» (64; 263).

14 июля Л. Толстой ответил ему: «Александр Иванович! Очень радуюсь тому, что вы продолжаете работать против пьянства. Брошюра ваша не дурна. Недостатки её: литературный малопонятный язык — «конкурировать» и т. п. (этим недостатком страдают и наши брошюры, но надеемся исправиться в этом отношении), и другая ошибка — это описание хозяина, спаивающего непьющего рабочего. Этого, я думаю, не бывает. Бывает, что работник и не думает пить, а стакан хозяина наводит его на пьянство. Хорошо бы переделать брошюру, поправить недостатки и другие, к[оторые] всегда найдутся, и вновь напечатать у Сытина в Москве. Я тогда предложу её ему. Народное чтение против пьянства может содержать в себе: 1) краткое, понятное, не очень обремененное цифрами изложение истории обществ трезвости в Англии, Швеции, Америке или в одной из этих стран и указание на возникающие у нас такие общества... 2) Описание за 20, 30 или 50 лет бюджета пьющего и непьющего семейства. Вывести в цифрах и что стоит вино на праздниках, свадьбах, крестинах и т. п. и потом среднее пропиваемое членами семьи и ещё вытекающие из того прогулы. И

под конец несчастные случаи болезней, преступлений, смертей в том и другом семействе. Это была бы очень хорошая и полезная работа. Только надо стараться быть сколько возможно более правдивым и не преувеличивать. Всей душой желаю успеха вашей прекрасной деятельности; насмешки, о которых вы говорите, есть самый лучший признак того, что деятельность достигает цели. Лев Толстой». В конце письма писатель советовал А. Ярышкину использовать напечатанную в журнале «Русское богатство» (1889, № 1) статью профессора-химика Г. Бунге, которую «хорошо бы... изложить популярным языком» (64; 262-263).

Своё положительное впечатление о полученной брошюре Лев Николаевич высказал ранее сыну, Л.Л. Толстому, в письме от 4 июня: «...Нынче ещё получил очень приятное письмо из Одессы с брошюрой под заглавием: «Общественные отравители» — о пьянстве, в к[оторой] описывается, как старшие спаивают молодых» (64; 260).

В начале 1890 г. А. Ярышкин обратился к Л. Толстому с просьбой похлопотать в Министерстве внутренних дел об ускорении утверждения устава Одесского общества трезвости. 16 мая М.Л. Оболенская писала И.И. Горбунову-Посадову: «...Есть Ярышкин один, он составил новый устав, предоставил его в министерство и его, кажется, разрешили. Но устав этот допускает в некотором роде насилие, напр[имер] суд над нарушившим правило устава и т. п. и потому не сочувственен нам» ( <http://tolstoy-lit.ru/tolstoy/pisma-ot-tolstom/letter-95.htm>).

20 декабря 1890 года Лев Николаевич сообщал А.И. Ярышкину о том, что, по полученным из Петербурга известиям, устав Одесского общества трезвости министерством утверждён и он желает успеха в дальнейшей деятельности общества. Далее Лев Николаевич просил Александра Ивановича оказать ему одолжение: «В Одессе, — писал он, — в городской больнице лежит любимый и уважаемый мною молодой человек Анатолий Вячеславович Дольнер, он бывший воспитанник Академии Художеств. У него нет никого знакомых в Одессе и нет никаких средств. Посетите его, пожалуйста, узнайте, что ему нужно и, как можете, помогите ему.

Если помощь, что всего вероятнее, нужна ему в виде работы, постарайтесь достать ему, если нужна помощь в виде денег и вы можете ссудить мне, то передайте ему, я же сейчас вам вышлю...» ( 65; 208-209).

В тот же день Толстой писал А.В. Дольнеру «...Пишу я с этой почтой письмо одному Одесскому учителю, кот[орого] не знаю, но с к[оторым] имел сношения по учреждаемому им обществу трезвости, прося его зайти к вам и помочь, чем можно — в чём нужно» (65; 205). О посылке писем Дольнеру и Ярышкину Толстой отметил в дневнике (51;114).

Очередное письмо в Ясную Поляну А. Ярышкин отправил 14 февраля 1891 г. В нём он просил Льва Николаевича «ссудить денег для общества трезвости и разрешить издание статьи Толстого «Для чего люди одурманиваются?»» (65; 253).

Отвечая ему 18 февраля, Лев Николаевич писал: «Очень сожалею, что не могу исполнить ваших желаний... Денег я уже очень давно не имею никаких и ни на что их не употребляю. Признаюсь, мне всегда обидно, когда у меня просят денег. Если я считаю деньги злом, то я или не имею их, или если имею, то лгун и ко мне не следует обращаться. Статью свою я очень рад буду предоставить в ваше распоряжение, но после того, как она появится, как предисловие к книге Алексеева, для которого она предназначена... Очень желаю успеха вашему обществу...» (65; 252-253).. Статья Толстого «Для чего люди одурманиваются?» была издана в том же году Одесским обществом трезвости. Второе издание статьи, к сожалению, одесская цензура запретила.

В начале лета 1891 г. Совет Одесского общества трезвости принял решение об издании своего журнала. Об этом А. Ярышкин сообщил Л. Толстому и просил совета по его изданию. 10 июля 1891 г. А.В. Дольнер, по просьбе А. Ярышкина, спрашивал в письме Л. Толстого, получил ли он письмо Александра Ивановича, уведомлявшего о постановлении Совета Одесского общества трезвости издавать свой журнал. Автор письма также спрашивал у писателя, советует ли он издавать узкоспециальный журнал или следует помещать в нём и другие, посторонние материалы. При этом он просил содействия Л.Толстого в хлопотах о разрешении

журнала. 12 июля Лев Николаевич ответил ему, что он бы не советовал издавать журнал, т.к., по его словам, издание журнала «есть страшная, развращающая работа, на кот[орую] нужно большую энергию, опытность и много денег» (66; 22).

Переписка Л. Толстого с А. Ярышкиным возобновилась спустя пять лет. 16 февраля 1896 г. Лев Николаевич писал ему: «Дорогой Александр Иванович, изредка получаю сведения о вас и радуюсь тому, что дело ваше продолжается и имеет успех». Далее писатель обращался к нему с просьбой. «На днях в Одессу, – писал он, – должен прибыть крестьянин Петр Васильевич Ольховик, отказавшийся от присяги и ношения оружия. За это его ссылают во Владивосток, где он должен отбывать наказание. «Узнайте, когда он прибывает, посетите его, поддержите, облегчите, чем можете, его участь» (69; 40). А. Ярышкин ответил Льву Николаевичу письмом от 6 марта, в котором сообщал, что письмо Л. Толстого было им получено за 10 минут до отхода парохода, так что он ничего не смог сделать для Ольховика (там же).

В письме от 26 мая 1896 г. Александр Иванович поведал Льву Николаевичу о тяжелой болезни А. Дольнера. Отвечая ему, Толстой писал, что «известие о болезни Д[ольнера] очень больно поразило меня». 14 июля А. Ярышкин отправил Толстому последнее своё письмо, сообщив печальную весть: «Дольнер умер 12 июля, и я получил ваше письмо после его смерти» (69; 119). В яснополянской библиотеке сохранились издания Одесского общества трезвости, присланные А.И. Ярышкиным: сборник для популярного чтения «Отравители (Общественный вопрос) (1889); и книжка Ярышкина «Царство зла. Беседы о пьянстве». Вып. 1 (1898).

В заключение предлагаем два документа, которые относятся к истории Одесского Общества для борьбы с пьянством:

### **1. Одесское Общество для борьбы с пьянством.**

Устав утвержден 5 декабря 1890 г., официальное открытие состоялось 10 марта 1891 г.

Совет Общества: Тов. председателя: П. Э. Папондополо. Секретарь:

А. И. Ярышкин. Казначей: А. К. Каравья. Члены: Ю.И. Хитальский, М. А. Хлопин, И. Марисов, кандидат: С. Д. Емцов. Ревизионный комиссар: Граф

М. М. Толстой, С. П. Знаменский и А. А. Матвеев. Членов: почетных— 3 чел., действительных 85 чел., сочувствующих — 33 чел. На 1 января 1893 года на балансе общества числится 992 руб. 17 коп.

Совет в настоящее время заботится об открытии лечебницы для алкоголиков (проект лечебницы разрабатывается доктором Воскресенским), — ходатайствует о закрытии некоторых кабаков в окрестностях Одессы, ведет чтения для народа и решил иметь чайные в сселе Гниляково и в селе Дальнике.

Общество написало: Отчеты за 1891 и 1892 гг.,— «Учение св. отцов против пьянства»,— «Отчего гибнут люди»,— «Торжество кабака»,— «Для чего одурманиваются люди» Л.Н. Толстого, ц. 15 к.,— «Пьянство детей в Одессе», ц. 5 к.— «Вред спиртных напитков», ц. 3 к.,— «Как надо жить по христиански», ц. 3 к.,— «Муж и отец», ц. 3 ,— «Трезвость», ц. 10 к. — «Отрадители» А. И. Ярышкина,— «Беседы о пьянстве», А. И. Ярышкина,—и много листков о вреде пьянства. При уставе помещено «Извлечение из законов о питейной торговле», ц. 10 к. — «Программа деятельности членов Одесского Общества для борьбы с пьянством» [3. 5].

## **2. Программа деятельности членов Одесского Общества для борьбы с пьянством.**

§ 1. Переписка с разными уже существующими Обществами трезвости, как в России, так и за границей, для ознакомления Одесского Общества для борьбы с пьянством с подробной деятельностью этих Обществ, их ростом, успехами и причинами упадка.

а) Предлагать существующим Обществам трезвости и борьбы с пьянством совместно действовать с Одесским Обществом и помогать друг другу в общем деле с пьянством.

б) Просить Общества трезвости, как в России, так и за границей, присылать Одесскому Обществу свои уставы, программы и отчеты о результатах их деятельности и, в

свою очередь, уведомлять эти общества о деятельности Одесского Общества.

в) Исполнять всевозможные поручения и командировки Совета Одесского Общества, направленные в существующие Общества трезвости; и подробные отчеты представлять Совету по возложенным поручениям.

П р и м е ч а н и е. Переписка с Обществами трезвости ведется не иначе, как с разрешения Совета, если таковая ведется от имени Общества, а не от имени отдельного члена.

§ 2. Публичные собеседования, лекции и литературные труды по вопросу о вреде пьянства и собирание материала, как русского, так и иностранного для книг, брошюр, афиш и т. п., издаваемых Одесским Обществом, и все хлопоты о наилучшем издании.

а) Публичные собеседования: простое общедоступное по разрешенной программе собеседование, письменное или устное, в церквах, школах, народных аудиториях, ночлежных приютах, как в городе, так и в деревнях.

П р и м е ч а н и е. Беседы членов допускаются по предварительному обсуждению Советом содержания их.

б) Общедоступные публичные лекции о пьянстве, с более научной и обстоятельной разработкой вреда пьянства.

П р и м е ч а н и е. Письменное изложение публичных лекций представляется в Совет и цензурный комитет для рассмотрения.

в) Хлопоты по устройству публичных собеседований и лекций.

г) Статьи и литературно-художественные труды по вопросу о пьянстве. д) Выборки из статистических материалов для статей.

е) Просмотр, по возможности, всех сочинений о пьянстве, как русских, так и иностранных, за прошедшее время и вновь выходящих в

свет, как научных, так и художественных, разбор и критика их, представление на усмотрение Совета для пополнения библиотеки общества и для издания.

ж) Составление афиш, извещений, поучений, проповедей и т. п.

з)хлопоты о наивыгоднейшем издании печатных трудов Общества, переговоры с авторами сочинений, с цензурой, с типографиями, бумажными фабриками, художниками и т. д.

§ 3. Собираение статистических данных о вреде пьянства по программам, вырабатываемым в Совете, и указания, на основании существующих законоположений, Совету о всех злоупотреблениях, которые совершаются среди продавцов и производителей спиртных напитков.

а) Изыскания удобнейшего способа собиpания необходимых статистических данных о пьянстве в Одессе.

б) Переписка и личное ходатайство с разными местными учреждениями, могущими дать Обществу статистические сведения о пьянстве в Одессе, по программам Общества.

в) Составление и проверка на основании собранного материала в Одессе статистических таблиц.

г) Переписка с другими существующими в России и за границей статистическими учреждениями по вопросу о пьянстве, с указанием их способа деятельности.

д) Составление общих статистических таблиц по вопросу о пьянстве.

е) Сведения о кабаках и трактирах по следующим пунктам.: 1) Па какой улице находится питейное заведение? 2) Под какой вывеской? 3) В чьем доме? 4) Звание, имя, отчество, фамилия и возраст хозяина? 5) Где живет хозяин? 6) Звание, имя, отчество, фамилия и возраст сидельца. 7) На какой срок взят патент? 8) Сколько комнат занимает заведение и нет ли отдельных секретных кабинетов? 9) Опрятно ли комнаты содержатся? 10) Нет ли малолетней прислуги, и если есть, то как зовут малолетних и какую работу они исполняют? 11) Не бывает ли в заведении музыки и песен? 12) Кто и когда пел или играл и на каком инструменте? 13) Продается ли питье клейменными мерами? 14) Не опаиваются ли посетители до беспамьятства; с кем и когда это случилось? 15) Не продается ли водка, вино или пиво малолетним, хотя бы даже на вынос? 16) Кому и когда были таким образом продаваемы питье? 17) Не торгует ли заведение раньше окончания в церкви богослужения по праздникам или позже 11 часов вечера? 18) Когда и кому были таким об-

разом продаваемы спиртныя напіткі? 19) Если заведение находится вблизи церкви, железной дороги или такого училища, которое помещается не в частном, а в общественном доме, то сколько саженой расстояния от питейного заведения до церкви, рельсов железной дороги или училища? 20) Не производится ли в питейном заведении найма на работу, на какую работу и кем? 21) Не производится ли там же расчетов за работу? 22) Не бывает ли в питейном заведении игры в кости, шашки и карты? 23) Не впускаются ли туда нижние чины, находящиеся на действительной службе? 24) Не отпускает ли заведение питей в долг, или под залог вещей и в расчет за работу? 25) Сколько бывает средним числом посетителей за день в заведении?

ж) Указание Совету о злоупотреблениях среди продавцов и производителей спиртными напитками по существующим законоположениям.

§ 4. Изыскание мер к увеличению средств Общества и сбор пожертвований на открытие лечебницы для пьяниц, народных трактиров, гостиниц трезвости и для других надобностей Общества.

а) Хлопоты по устройству разных театральных представлений, концертов, гуляний и т. п. в пользу Общества.

б) Хлопоты о найме постоянного помещения для собраний Общества, больницы, народных трактиров, библиотек и т. п. и о наивыгоднейшем приобретении необходимого для этого имущества.

в) Указание Совету на разные, неизвестные еще ему, источники доходов, и практически осуществимых путей для пользования этими источниками.

г) Сбор пожертвований в пользу Общества по существующим книжкам.

П р и м е ч а н и е 1-ое. Сбор, кроме общих надобностей Общества, происходит на каждый предмет особо по усмотрению Совета.

П р и м е ч а н и е 2-ое. Сборщик пожертвований обращается ко всем состоятельным людям с приглашением о пожертвовании; причем ведет журнал, сколько сделано им в течение месяца приглашений и сколько было случаев отказа.

§ 5. Охрана принадлежащего Обществу имущества, распространение и продажа изданий, рассылка и расклейка афиш и объявлений, продажа билетов на представления, лекции, вечера и гулянья, устраиваемые Обществом.

а) Следить за целостью имущества, принадлежащего и находящегося в ведении Общества, как то: кружок для сбора пожертвований, досок для афиш, принадлежностей больницы, мебели и т. п.

б) Хранение печатных изданий Общества и отчетность по расходу этих изданий.

в)хлопоты о местах продажи изданий Общества.

г) Переписка с иногородними книжными магазинами и заключение с ними условий по продаже издания Общества.

д) Книгоношество.

е) Заведывание книжными магазинами и складами Общества.

§ 6. Лечение от запоя больных пьяниц разными средствами, открытие новых способов лечения пьянства.

а) Научно-медицинская работа о лечении пьянства и влияние спирта на организм человека.

б) Лечение больных пьяниц от запоя у себя на дому с предоставлением в Совет отчета о количестве лечащихся пьяниц и, если возможно, о последствиях лечения.

в) Заведывание лечебницей для пьяниц, устроенной и находящейся в ведении Общества [3. 47-50].

#### Литература:

1. Прищепенко В. За советом к Л.Н. Толстому: Из переписки писателя с деятелями трезвеннического движения // Трезвость и культура. 1988. №9. С. 19-21.

2. Толстой Л.Н. Полн. соб. соч. В 90 томах (Юб. изд.). Т. 64. Далее ссылки на это издание даются в тексте: первая цифра – том, вторая – страница.

3. Русские общества трезвости, их организация и деятельность в 1892-1893 гг. / сост. Григорьев Н.И. – СПб., 1894. – 79 с.

*Виктор Савченко,  
доктор исторических наук, профессор кафедры*

### «КЛЮЧЕВОЙ» НИКОЛАЙ РОГДАЕВ



Одной из наиболее загадочных личностей революционной эпохи начала XX века безусловно являлся создатель анархистского движения в Украине Николай Музиль-Рогдаев. О нем пришлось собирать информацию по крохам, ведь большую часть жизни «пламенный революционер» провел в подполье, под чужими именами... Он стал «отцом-основателем» первых анархистских групп на Востоке Европы, ключевой фигурой международного анархистского движения, его теоретиком. Высокий,

статный блондин, с интеллигентным и одухотворенным лицом, студент четырех западноевропейских университетов, Николай, самым своим существованием, опровергал теорию Ч. Ломброзо о «преступных типах - анархистах», исходя из которых, все анархисты огульно рассматривались как невежественные вырожденцы с антропологическими сбоями [1].

Политическое «творчество» Н. Рогдаева охватывает множество стран: Испанию и Австро-Венгрию, Швейцарию и Болгарию, Сербию и Голландию, Францию и Османскую империю, Российскую империю, Украину, Грузию, Хиву... Однако об этой уникальной личности до сих пор нет исчерпывающего научного исследования. Существует только некролог Н. Махно, коротенькая статья российского историка В. Кривенького в энциклопедии, посвященной политическим партиям [2, 3], упоминания в работах украинских историков А. Лебеденко и В. Савченко [4, 5].

Николай Игнатьевич Музиль (Рогдаев) родился 30 октября 1880 г. в семье чешских переселенцев, в имении Шилкино в Московской губернии, где его отец служил техником. В 1899 г., будучи учащимся механико-технического училища в Костроме он стал членом неонароднической группы, в 1900 г. он переехал в Рязань и примкнул к эсеровской группе. В 1901 г., после трехмесячного ареста, Николай скрывается «из-под надзора полиции» в Болгарию, где становится анархистом. Один из болгарский товарищей Н. Рогдаева вспоминал, что последний до появления в Болгарии: «помогал рабочим в Донском бассейне создавать организации для борьбы с «погромами» [6].

Анархистские группы в Болгарии (в Софии, Варне) сложились в конце XIX в., под их влиянием формировались отряды повстанцев в Македонии [7, с. 22-25]. В это время Николай Музиль берет псевдоним Н. Рогдаев, а также временами использует еще с десяток: Дядя Ваня, Дядя, Панайот Лютиков, Марков, П. Орловский, Николаев, Звонин, НР... Уже тогда проявляется его талант полемиста, агитатора, организатора. Он пишет брошюру, в которой разоблачает мнимую революционность Болгарской социал-демократической партии. Из-за этой публикации болгарские «тесняки» (будущие коммунисты) в своем издании «Рабочий вестник» обвинили Н. Рогдаева в провокаторстве, как агента российской полиции [3, с. 98]. Для расследования этого обвинения в Женеве была создана комиссия, в которой участвовали болгарские революционеры В. Бурцев, Г. Гогелия. В 1903 г. комиссия объявила Н. Рогдаева невиновным, а по итогам разбирательства была издана брошюра [8].

Н. Рогдаев был вынужден уехать из Болгарии в Сербию, оттуда в Австро-Венгрию, учился в университетах Вены и Будапешта. В конце 1902 г. он присоединяется к Женевской группе русских анархистов-коммунистов, некоторое время слушает лекции в Женевском университете. В конце февраля 1903 г. Н. Рогдаев был выдворен из Женевы как «подозрительный элемент». Он переезжает во французскую провинцию, работает грузчиком в Марселе, в Брюсселе «читает лекцию западным товарищам», входит в круг болгарских анархистов-эмигрантов.



В это время он на всю жизнь связал свою судьбу со студенткой Женевского университета, дворянкой Ольгой Яновной Малицкой (родилась в 1881 г. в Замостье Люблинской губ.), которая оказалась в Женевской группе анархистов-коммунистов. О. Малицкая в сентябре 1903 г. ждала ребенка, который, очевидно, не выжил. В 1903 – 1904 гг. события в жизни Н. Рогдаева «скачут», их достаточно трудно восстановить по некрологу Н. Махно. Так, Н. Махно пишет, что Н. Рогдаев в конце 1902 г. (а скорее в конце 1903 г.) «нелегально возвращается в Россию» и создает в Брянске и Нежине первые в Российской империи группы анархистов-коммунистов [2, с. 22-23].

В апреле 1904 г. польские анархисты М. Лозинский и М. Нахт напечатали во Львове один номер журнала «Wolny Świat», создали анархистскую группу. Вскоре М. Лозинский оказался под арестом, М. Нахт бежал в Швейцарию [9]. Скорее всего, в это же время (конец 1903 - начало 1904 г.) Н. Рогдаев создает анархистские кружки в Западной Украине. Во второй половине 1904 г. Н. Рогдаев возвращается во Львов, где узнает, что созданная им группа «разрослась и создала в

целом ряде городов Галиции маленькие боевые анархо-коммунистические группы и имеет прочную связь с австрийской группой анархо-коммунистов г. Вены. У т. Рогдаева рождается мысль объединить все эти группы в одну организацию. Но после первой же конференции убеждается, что «славянский дух несовместим с немецким», и отказывается от своего предложения» [2, с. 22-23].

Н. Махно утверждает, что первая анархистская группа в Екатеринославе была создана Н. Рогдаевым в конце 1903 г. (очевидно, в 1904 г.) «среди рабочих Брянского завода... в поселке Амур (близ Екатеринослава) исключительно из интеллигентов, которую после возглавил Моисей Озерский. Эта группа занялась исключительно терроризмом и была школой террористов» [2, с.23]. В воспоминаниях В. Антони (входил в первую группу анархистов Екатеринослава) указывается, что группа в Екатеринославе была организована Н. Рогдаевым в июне 1904 г. [10]. В то же время в журнале «Буревестник» (1907) был опубликован очерк об истории Екатеринославской группы анонимного участника событий (возможно, самого Н.Рогдаева). В очерке утверждается, что первая группа анархистов в Екатеринославе была создана в мае-июне 1905 г. (время перехода районной организации ПСР к анархистам под влиянием приезжего пропагандиста).

Скорее всего, это был повторный приезд Н. Рогдаева в Екатеринослав, когда он разочаровался в «старой группе» образца 1904 г. В 1905 г. ему удалось присоединить к уже существующей в городе небольшой анархистской группе распропагандированных эсеров. В Екатеринославе анархисты фиксировались Охранным отделением и Губернским жандармским управлением только с лета 1905 г. В то же время анархист А. Таратута утверждал, что на конференции в октябре 1904 г. в Одессе присутствовали представители анархистской группы из Екатеринослава [11, с. 165]. Он вспоминал, что 1904 г. группа анархистов существовала в Екатеринославе, где летом в 1904 г. «были наши товарищи» [12, с. 301], сам А. Таратута устроился работать на завод в Екатеринославе и, очевидно, входил в группу махаевцев

«Партия борьбы против собственности и всякой власти» [13]. Ольга Таратута в тот год также посетила Екатеринослав с целью формирования анархистской группы и познакомилась с одной из первых в городе анархисток - Анастасией Галаевой-Степановой, которая утверждала, что стала анархисткой в Екатеринославе в 1904 г. [14, с. 603]. Из сказанного можно сделать вывод, что в Екатеринославе в мае-июле 1904 г. анархисты и махаевцы создали единую группу (подобное было и в Одессе в 1904 г.). Н. Рогдаев был одним из организаторов анархистского «крыла» группы (в августе-октябре 1904 г. треть членов группы была арестована, а оставшиеся на свободе приостановили активную деятельность).

Осенью 1904 г. внимание парижской полиции привлекло медицинское учреждение эмигранта доктора Брониславского, куда привезли истекающего кровью Н. Рогдаева, который получил «в ходе политических дискуссий» три огнестрельных ранения. Брониславский отослал раненого в госпиталь Сан Луи, где его прооперировали. Брониславский за сокрытие сего факта временно лишился медицинской лицензии, а Н. Рогдаев исчез из поля зрения французской полиции [15]. Мы не знаем, с кем у Н. Рогдаева была дуэль, возможно, это было продолжением «болгарской склоки».

Из Парижа Н. Рогдаев едет в Женеву, где сотрудничает с русскоязычным анархистским журналом «Хлеб и воля». Осенью 1904 г. он разместил в этом издании статью об анархизме сектантов духоборов и иеговистов [16]. В начале декабря 1904 г. Н. Рогдаев участвует в конференции русских анархистов-коммунистов в Лондоне (представляет женевскую группу «Хлеб и воля»). Н. Махно утверждал, что Н. Рогдаев «насобирал всякой литературы, направил через галичан в Россию» [2, с. 23].

В феврале 1905 г. анархисты Н. Рогдаев, О. Малицкая и В. Забрежнев прибыли в Киев для организации первых в городе анархистских групп. О. Малицкая в письме к неизвестному сообщила, что вступила в киевский эсеровский комитет для перетаскивания его членов к анархистам: «комитетом придется пользоваться как готовым материалом для целей переворота, так абсолютно всеми ожидаемого и желаемого...

направить его исключительно на боевую цель» (тактику «перетягивания» рядовых эсеров и социал-демократов в анархистские организации анархисты успешно используют в 1903-1906 гг.). Однако вскоре О. Малицкая разочарованно констатирует, что киевская группа «...не может быть поставлена на достойную идейную высоту... настроение очень вялое... товарищи собираются уезжать» [17, л. 3-32, 107]. Киевское жандармское управление с 7 марта 1905 г. собирало сведения для ареста О. Малицкой (скрывалась в Киеве как Валентина Волосенко).

В конце марта 1905 г. Н. Рогдаев и В. Забрежнев посетили Нежин, где пустила корни анархистская группа, созданная Н. Рогдаевым. Они привезли оружие, с помощью которого нежинские анархисты организовали покушения на черниговского полицмейстера и пристава [18, с. 119]. В с. Куриловцы под Нежином Н. Рогдаев организовал подпольную типографию, в которой в июле 1905 г. напечатал первый в империи анархистский журнал «Набат» - «общероссийский орган» (редакция журнала находилась в Киеве). Однако почти весь тираж «Набата» был конфискован полицией при обыске. В мае-июне 1905 г. Н. Рогдаев снова посещает Киев, живет в предместье Дымер вместе с анархистами С. Рубенштейном и сестрами Краснощек. Тогда в Киев прибывают с десяток опытных анархистских организаторов: И. Гроссман, О. Таратута, М. Черкасский, А. Стрелец-Пастушенко, А. Геллинер (Елин), С. Каракоз и др. Очевидно, анархисты пытаются создать в Киеве центр своего движения.

В июне 1905 г. Н. Рогдаев переезжает в Екатеринослав, а О. Малицкая в Центральные губернии России. В Екатеринославе он находит «отсутствие образованных людей» среди анархистов и «вялое настроение» в анархистской группе, которую в мае 1905 г. создал анархист Ф. Штейнберг (Самуил), прибывший из Белостока [19, л. 107-110]. Н. Рогдаев выступил перед рабочими и ремесленниками Екатеринослава с рефератом «Анархизм и русская революция». Под влиянием агитации Н. Рогдаева Амуро-Нижнеднепровская районная организация партии эсеров, в полном составе, перешла к анархистам, создав «Группу рабочих анархистов-комму-

нистов». К этой новой группе присоединилась «еврейская молодежь, часть которой до этого посещала кружки социал-демократов.» [20, л. 6-16]. В конце сентября 1905 г. Н. Рогдаев покинул Екатеринослав и вернулся в Женеву, в сентябре была напечатана первая анархистская гектографическая листовка с призывом к всеобщей забастовке.

В середине декабря 1905 г. Н. Рогдаев оказывается в Москве, участвует в баррикадных боях на Пресне, позже прячется «в деревне». Весной 1906 г. он возвращается в Екатеринослав, в котором укрепились анархисты. П. Аршинов (Марин) писал о влиянии анархистов в Екатеринославский губернии в 1906 г.: «Анархистские группы были в каждом городе, на каждом заводе» [21, с. 5]. В то время были созданы крестьянские анархистские группы: в Пологах, Новоспасовке, Гурьевке, Гуляй-Поле (в последнем, в 1906 г., начал свой революционный путь Н. Махно).

В начале лета 1906 г. Н. Рогдаев организует крупную экспроприацию. Деньги, захваченные при экспроприации, пошли для оборудования нелегальной типографии «Гидра» близ Ялты, в Ливадии [2, с. 24]. В августе 1906 г. в этой типографии был напечатан 1№ газеты «Бунтарь» (общеданархический орган для России). Подготовка издания была осуществлена Екатеринославской группой рабочих анархистов-коммунистов. Судьба «Бунтаря» повторила судьбу «Набат» - тираж был захвачен полицией при аресте типографии.

В сентябре 1906 г. Н. Рогдаев оказывается в Париже и присоединяется к изданию анархистской газеты и к группе «Буревестник». В ноябре 1906 г. он снова в Екатеринославе... Н. Махно пишет, что 13 ноября Н. Рогдаев организовал «отбой смертников из-под конвоя, только что получивших в суде смертные приговоры, и по дороге из суда в тюрьму, в камеры смертников, получивших свободу» [2, с. 24]. Тогда 20 анархистов и эсеров напали на конвой и отбили осужденных, убив пятерых конвоиров. В декабре 1906 г. Н.Рогдаев пытался попасть за границу, но в Луцке был задержан полицией. В начале 1907 г. он был выпущен из тюрьмы по причине того, что личность его не была установлена [22, арк. 15]. А

вот его жене и брату повезло меньше... Его младший брат Игнатий Музиль в 1902-1903 гг. был активистом партии эсеров, в 1903-1904 гг. находился в тюрьмах и ссылке. После освобождения из ссылки он перешел к анархистам, а в апреле 1906 г., вместе с О. Малицкой, он стал организатором Нижегородской (Сормовской) группы анархистов. В середине 1906 г. жена и брат Н. Рогдаева оказались под арестом, причем жена отсидела в тюрьме два года.

Что делал Николай Рогдаев после своего освобождения - тайна, покрытая мраком... Есть данные, что весной 1907 г. его видели в Нормандии, Париже, Лондоне, Женеве, Одессе, Екатеринославле... Известно, что 20 апреля 1907 г. Н. Рогдаев организует неудачный налет боевиков-анархистов на Екатеринославскую тюрьму, во время которого погибло 32 арестанта, из них 9 анархистов (жандармы открыли огонь по арестантам). 18 мая 1907 г. он устраивает несколько взрывов, через определенные промежутки времени, в екатеринославской гостинице «Франция», рассчитывая на то, что на место происшествия прибудет кто-то из городского и полицейского начальства.

Н. Махно пишет, что Н. Рогдаеву «принадлежит инициатива и организация раскола эсеровской организации в Севастополе в начале 1907 г. (летом 1907 г. - Автор), когда 50 человек виднейших работников севастопольской организации партии социалистов-революционеров, во главе с т. Митрофаном (А. Андреевым. - Авт.), приняли идеи анархического коммунизма и оформили свою организацию под девизом «Свобода внутри нас»... «В начале лета Дядя Ваня провел целый ряд диспутов с социал-демократами и социалистами-революционерами под Екатеринославом и в Александровске, под с. Вознесенка... социалисты-революционеры, и под Екатеринославом, а в особенности в Александровске, под Вознесенкой, были разгромлены совершенно» [2, с. 24].

В то время в Екатеринославле усиливается террор анархистов - «отстрел» полицейских, убийство администраторов предприятий. Руководители анархистов создали мощную структуру «Екатеринославская федерация анархистов-ком-

мунистов» во главе с «ЦК», куда вошли: Н. Рогдаев, Ф. Зубарь, братья Мудровы и др. В федерации насчитывалось несколько тысяч членов (4 районные структуры, 37 групп, кружков, боевых дружин). В июле 1907 г. произошел провал центральной группы екатеринославской «федерации», в перестрелках с жандармами погибло несколько анархистов, за решеткой - десятки, была конфискована типография федерации.

В июле 1907 г. Н. Рогдаев бежит в Западную Европу, его «фиксируют» в Женеве и Лионе... в Париже он контактирует с недавним лидером социал-демократов, а ныне «поклонником синдикализма» Г. Хрустальевым-Носарем. В августе 1907 г. в Амстердаме проходил Международный конгресс анархистов, Российскую империю на нем представляли Н. Рогдаев и В. Забрежнев. Н.Рогдаев выступил с докладом, осветив историю анархического движения на Востоке Европы. На съезде была утверждена резолюция «Об отношении к русской революции», в которой содержалось обращение к анархистам всех стран предоставить «всякую материальную и духовную поддержку» революции, подчеркивалось «международное значение русской революции», от результата которой зависит «ближайшее будущее мирового пролетариата».

25 сентября 1907 г. Н. Рогдаев и С. Борисов организовали ограбление почтового отделения, захватив 60 тыс. рублей в ст. Верхнеднепровск (в акции приняли участие 18 анархистов). В октябре-ноябре 1907 г. он участвовал в пропагандистской и организационной деятельности в Екатеринославе и соседних городах и селах. 23 декабря 1907 г. Н. Рогдаев организовал взрыв полицейского участка в поселке Амур, восстановил анархистскую типографию, где отпечатал 6 тыс. экземпляров листовки. Однако анархисты не смогли организовать террористический акт и убить Екатеринославского генерал-губернатора. В конце декабря 1907 г. Н. Рогдаев уезжает за границу. Спасаясь от арестов, в Париж были вынуждены отправиться лидеры екатеринославской федерации: Т. Жерков-Жерченко, А. Мудров, П. Аршинов и др. «Вскоре после моего приезда, в Париж приехал наш ста-

рый амурский товарищ Тихон Жарков, Игнат Музиль (брат Рогдаева), Александр Мудров (в Женеву), только что бежавший из Севастопольской тюрьмы в числе 16 путем взрыва тюремной стены и др.» [21, с. 16].

В 1907 г. в Женеве была создана «Боевая интернациональная группа анархистов-коммунистов» - «Боевой отряд «Интернационал» (рук. Н. Рогдаев, С. Борисов, ок. 30 чел.). Эта группа поставила целью организацию новой революции путем совершения террористических актов». С. Борисов вернулся в Женеву с частью экспроприированных денег, выделил редакции «Буревестника» 7 тыс. руб. на издательскую деятельность (основная сумма была направлена на создание подпольных баз анархистов в Киеве, Екатеринославе, Харькове, Одессе, «Крестьянский союз» получил 250 руб., Севастопольская анархистская группа - 1500 руб., Екатеринославская группа - 1800 руб.). На начало 1908 г. Н. Рогдаев готовил Объединительный съезд всех анархистов Российской империи, который планировалось провести в Киеве, установил связи с организациями в Екатеринославе, Одессе, в Польше, на Кавказе и Дону, киевским анархистам удалось провести региональную конференцию. Однако «боевому отряду» не удалось провести ни одного успешного и громкого акта террора ни в Одессе, ни в Киеве, ни в Екатеринославе. С января 1908 г. «боевой отряд» стал «проваливаться». В феврале 1908 г. один из «командиров отряда» С. Борисов был арестован, при аресте застрелился А. Гроссман, вскоре в Екатеринославе полиция задержала Ольгу Таратута. Всего «по линии отряда» в декабре 1907 - марте 1908 г. было арестовано или убито ок. 100 анархистов [24].

В феврале 1908 г. И. Музиль (по некоторым данным и Н. Рогдаев) в Женеве был арестован в подпольной типографии вместе с Титовым и В. Голдбергом и А. Тибальди. 20 февраля 1908 г. арестованные были высланы из Швейцарии. В 1908-1909 гг. жил во Франции и на Галичине (Львов и Коломия), в 1909 г. Игнатий Музиль уезжает для подпольной работы на Урал.

В августе 1908 г. Н. Рогдаев участвует в Конференции анархистов-коммунистов Российской империи (на конференции

собрались лидеры анархистских групп «Хлеб и воля» и «Буревестник», представители некоторых иностранных и российских групп), которая происходит в Женеве, в качестве представителя екатеринославской группы и группы «Буревестник». Результатом конференции стало создание Союза русских коммунистов-анархистов на платформе анархо-синдикализма «Союз русских анархистов-коммунистов».

В это время Н. Рогдаев много пишет и публикуется в анархистских изданиях «Анархист» и «Буревестник» [25]. В июле 1908 г. он становится главным редактором главной анархистской газеты «Буревестник» (тираж до 5 тыс. экз.), отстранив старого редактора «Буревестника» М.-Э. Дайнова (Дубинского). В новую редколлегия издания вошли анархисты из украинских групп синдикалист В. Козловский, Т. Жерков-Жерченко, О. Малицкая (приехала в Швейцарию после отбытия наказания в Российской империи) и др. Он также занимается подготовкой «Альманаха» - Сборника по истории анархического движения в России, думая издать несколько томов воспоминаний о бурных анархистских годах (1903-1907 гг.). На деньги, которые были захвачены во время экспроприации в Верхнеднепровске, удалось выпустить только первый том этого издания (Париж, 1909). В 1909-1914 гг. Н.Рогдаев печатался во многих международных анархистских изданиях Швейцарии, Австро-Венгрии, Франции, Сербии, Болгарии, Англии... («Bulletin de l'Internationale anarhiste», «Fridom» «Комуна», «Безвластие» и др). В 1909 г. Н. Рогдаев перевел и издал брошюру Зигфрида Нахта о рабочем движении в Испании. В 1910 г. по причине финансовых проблем издание журнала «Буревестник» было приостановлено. 2 июня 1915 г. в «Tierra y Libertad» (Барселона) была опубликована переписка Н. Рогдеева.

В 1908 г. Н. Рогдаев снова обращает внимание на район Подолии-Бессарабии (Российская империя) и Галичины-Буковины (Австро-Венгерская империя). Активные анархистские группы к этому времени сформировались в Каменец-Подольском, Хотине, в приграничных селах: Бричаны, Топоровец, Новосельцы, Окопы Атаки, Пригородок, Брага... Эти группы сконцентрировала свои усилия на транспорти-

ровке литературы и оружия, переходе через границу боевиков из Австро-Венгрии в Украину. Группы стали частью созданных в 1906 г. «Подольско-Бессарабского крестьянского союза анархистов-коммунистов», «Крестьянского союза Подолии и Херсонской губернии». Приехав в Западную Украину, Н. Рогдаев восстановил связь с анархистскими группами во Львове, Черновцах, Станиславе, с «Кругом товарищей эмигрантов», образовавшимся во Львове, и его анархистским «крылом» (В. Ушаков и др.), которое вело агитацию в галицких селах. Базой для анархистов стали Черновцы, где анархисты-коммунисты в 1908 - 1910 гг. обустроили типографию, которой заведовал екатеринославский боевик А. Мудров. В полицейских сводках (в 1909 г.) есть информация о том, что в Черновцах был создан «центр» «Южной» федерации анархистов, в которую вошли Н. Рогдаев, В. Антони, Н. Дрикер. 1909 г. в Черновцах выходили анархистские украинскоязычные газеты «Гасло» и «Боротьба», их перевозили контрабандой в Российскую империю сочувствующие анархистам крестьяне приграничных сел [26]. Н. Рогдаев и И. Музиль<sup>15</sup> выезжали в Хотин, где 17 октября 1908 г. организовали ограбление почты, захватив 79.700 руб. Ограбление было совершено боевиками группы «Буревестник», Хотинской, Гуляйпольской, Екатеринославской групп анархистов. Эти деньги позволили анархистам финансировать свою организационную структуру, типографию, закупить оружие в Западной Европе и переправить его в Российскую империю. Н. Махно писал, что Н. Рогдаев «поехал в Хотин, а затем через Австрию – в Женеву-Париж» [2, с. 24]. П. Аршинов вспоминал, что в начале 1909 г.: «мы закупили в Льеже партию оружия, которую направили к нашей границе в Чер-

<sup>15</sup>И. Музиль в 1908 г. был выслан из Швейцарии, предварительно отсидев в Женеве в тюрьме, за печать воззваний, «призывавших к разрушению государственного строя», жил некоторое время во Франции, затем во Львове и Коломые. В 1910 г. работал в типографиях Перми и Екатеринбурга, в 1911 г. возвращается в Париж, служит шофером, работает в типографии «Буревестник», некоторое время живет в Тулузе. С 1913 г. нелегально работает на Урале (И. Музиль // Памятник борцам пролетарской диктатуры. Изд. Истпарта, 1925. Буква М. с. 360-404 Указатели 10-11).

новцы. Границу тогда держали два наших товарища - Оленка и Александр Мудров [21, с. 56].

По сообщениям полицейских источников в 1908 г., во главе анархистов «Амурской группы анархистов» Екатеринослава стоит Н. Рогдаев, который тайно вернулся из Парижа и руководит подпольем в Александровске [27]. Н. Махно утверждал, что в 1909 г. Н. Рогдаев приезжал в Украину и участвовал в создании «Инициативной группы анархистов на Юге» («Южной федерации анархистов-коммунистов», «Федерации анархистов Юга») [28, л. 95-104]. О «Южной группе анархистов» говорилось и в полицейском отчете за 1911 г. - группа была создана в Париже, районом своей деятельности определила Екатеринославскую, Херсонскую, Бессарабскую губернии, ее эмиссары приехали в Александровск, Екатеринослав, Одессу, Херсон [29, л. 118].

Архивные документы свидетельствуют, что часть членов «Федерации анархистов Юга» в 1909 г. прибыла из Франции и Бельгии (через Черновцы) для проведения экспроприаций на Екатеринославщине и Херсонщине (П. Аршинов (Марин), А. Дорогобед (Елагин), Ф. Демидов (Аполлон), В. Антони (Заратуштра), А. Семенюта и др.). Они распространяли среди местных крестьян привезенные из Парижа открытки и брошюру «Группы анархистов-коммунистов Запорожского края» на украинском языке «Кілька спогадів про Прокопія Семенюту, Назара Зуйченка, Івана Шевченка». Авторы брошюры подчеркивали то, что упомянутые анархисты разговаривали на украинском языке и были «славными правнуками запорожцев». «Группа крестьянских анархистов-коммунистов Запорожского края» (25-30 чел., действовала в 1909-1911 гг.) контактировала с «Малороссийской группой анархистов». В 1909 г. анархисты готовили покушение на императора Николая II в Полтаве во время празднования 200-летия Полтавской битвы, распространяли в Александровском уезде вывезенные из-за рубежа газ. «Буревестник», проводили акты террора против представителей царской власти [30].

В 1910 г., для проведения актов террора против царской администрации на Юге Украины, анархисты пытались наладить доставку из Болгарии взрывчатых веществ «для нужд анархистов». Полиции стало известно, что анархисты Н. Рогдаев, И. Музель и М. Герджиков организовали контрабандный транспорт из Болгарии в Одессу с анархистской литературой [31].

В 1909-1910 гг. Н. Рогдаев подолгу живет в Швейцарии и Австро-Венгрии, посещает Грецию, Сербию, Болгарию... во Франции его «фиксируют» в Париже, Бордо, Тулузе, Марселе... Во Франции Н. Рогдаев завязал контакты с известным левым синдикалистом Густавом Эрве. Некоторое время Н. Рогдаев провел в Каталонии. Н. Махно утверждал, что Н. Рогдаев «жил в Испании и был активен в испанском анархистском движении, и только во время мировой войны он отправился в Париж» [2, с. 24]. Осведомители российской полиции сообщали, что в 1909 г. он принял участие в съезде балканских анархистов в Крагуеве (Босния), на котором строились планы партизанской войны против Австро-Венгрии. На конференции российских анархистов в Лондоне (апрель 1910 г.) Н. Рогдаев предлагал план проведения новых эксов и террористических актов.

В начале 1911 г. Н. Рогдаев был занят подготовкой съезда анархистов Российской империи во Львове. Но в результате ряда провалов подполья съезд не состоялся. В 1912 г. часть анархистов решила провести его в Черновцах, однако и этот план не был реализован... [32, с. 80-83]. В это время Н. Рогдаев часто навещает Львов, Черновцы, Прагу. В Швейцарии и Австро-Венгрии был создан анархистский «Федеративный крестьянский союз «Свободная община» -«Набат», связанный с тайными крестьянскими союзами в Украине (4 группы, руководитель Н. Рогдаев). «Набат» ставил своей целью создание крестьянской анархистской федерации в Украине, планировал издавать (в Женеве или Париже) газету на украинском языке.

Во второй половине 1912 г. в среде анархистов-эмигрантов из Российской империи стал намечаться раскол. К этому времени в анархистской среде появился новый лидер - экс-э-

сер Аполлон Карелин<sup>16</sup>. Вместе экс-эсерами В.М. Волиным (Эйхенбаумом), А.П. Виноградовым (Бесселем) он перешел в стан анархистов-коммунистов. Со временем к группе А. Карелина присоединился авторитетный анархист В. Забрежнев. А. Карелин создает в Париже «Группу вольных социалистов» - «Братство свободных общинников» (федерация из 8 групп) и стремится объединить все эмигрантские группы анархистов под своим руководством [33].

В 1912 г. А. Карелин создает типографию в Париже, в которой под его редакцией вышли издания анархистов - «общинников»: «Молот», «Светоч» (напечатано по два номера изданий), журнал «Вольная община» (1№), «Летучий листок «Братства вольных общинников», 3 прокламации (одна на идиш), 2 брошюры. В мае 1913 г. швейцарские группы анархистов (лидеры: Н. Рогдаев, И. Гроссман, А. Ге) провели конференцию в Цюрихе, пытаясь взять инициативу по организации анархистского съезда в свои руки. Анархистская газета «Рабочий мир» (Цюрих) обратилась к зарубежным группам российских анархистов-коммунистов с предложением создания федеративного союза анархистов, проведения общего съезда анархистов, «широкой практической работы в России» [34, с. 2]. «Вольные общинники» А. Карелина выступили с критикой «неанархических принципов» группы Н. Рогдаева - И. Гроссмана - А. Ге, выдвинули свои контрпредложения по подготовки съезда [33]. Группа Н. Рогдаева - И. Гроссмана ориентировалась на подполье в украинских губерниях, в то время как группа А. Карелина на подполье Москвы и С.-Петербурга. В №7, 8 (1913) газеты «Рабочий мир» лидеры группы поместили обвинение «карелинцев» в антисемитизме и использовании «религиозных терминов».

---

<sup>16</sup>В 1906 г. А. Карелин эмигрировал во Францию, преподавал в Рус. высшей школе соц. наук в Париже, входил в Париж. группу эсеров, стал масоном Великого Востока Франции (масонами стали В. Забрежнев, В. Волин) и тамплиером. В 1911 г. он отошёл от эсеров, перешел в стан анархистов, сблизился с П. Кропоткиным. В 1912-1914 гг. — сотрудник, затем член редакции и фактический редактор анарх. газеты «Голос труда» (изд. в США). Один из организаторов «Общества активной помощи политическим каторжанам и ссыльным».

4-11 октября 1913 г. А. Карелину удалось провести в Париже съезд «Братства вольных общинников» (Федерации анархистов-коммунистов). В циркуляре жандармского ведомства отмечалось: «Заседания съезда были неожиданно прерваны возникшими среди участников съезда слухами о существовании в «Братстве» провокации. Известие это произвело крайне угнетающее впечатление на участников съезда и вызвало в среде их на почве поисков провокатора всякого рода обвинения и ссоры, которые к настоящему времени дошли до таких пределов, что все сообщество «Братство Вольных общинников» (Федерация анархистов-коммунистов) приходится считать распавшимся». На съезде возник острый конфликт между А. Карелиным и «гостем» съезда Н. Рогдаевым. «Карелинцы» сумели провести реорганизацию Федерации анархистов-коммунистов, в результате которой в федерацию «не вошли те из бывших «вольных общинников», которые вместе с некоторыми посторонними «Братству» лицами пытались разрушить эту Федерацию» [35].

А. Карелин обвинил Н. Рогдаева в провокаторстве, в работе на полицию, заявляя, что все неудачи движения связаны с Н. Рогдаевым, что полицейские отпустили Н. Рогдаева из-под ареста в Луцке в 1907 г. по распоряжению Департамента полиции. Сторонники Н. Рогдаева обвинили А. Карелина в провокаторстве, в использовании «масонских ритуалов» («обрядовые процедуры, допускавшиеся во время приема в группы») для перетягивания движения под свое руководство, в мистификациях и использовании «религиозной фразеологии», в «тактике скрытого иезуитизма... проявлении властолюбия и диктаторства и злоупотреблении нечистыми приемами борьбы с оппозиционно настроенными товарищами». В анархистское сообщество был принесен новый термин - «карелинщина» (придуманий Н. Рогдаевым), который стал трактоваться как «нечаяество, централизм и интриганство» [33].

В начале ноября 1912 г., на очередной конференции в Париже, «рогдаевцы» провели собрание, на котором огласили компромат на А. Карелина, а в своем печатном обращении обвинили его в том, что он «боится компетентного товарищеского

суда, который бы с должным вниманием и серьезностью рассмотрел вопрос о Карелине и «карелинщине». 26 «рогдаевцев» (от женевской группы анархистов, групп «Свободный труд», «Набат») проголосовали против 13 «карелинцев».

На конференции русских анархистов-коммунистов за границей фиксировалось «угнетенное состояние» среди анархистов, которые, ища в среде предателя, «стали бросать в глаза обвинения в провокации». подозревать в предательстве друг друга: «дело Рогдаева привело к тому, что существование организовавшейся парижской федерации анархистов-коммунистов можно считать поконченным» [36].

Решением большинства анархистов А. Карелин был исключен из состава анархистской федерации. П. Кропоткин в письме Г. Гогелиа (Оргеани) от 15 декабря 1913 г. заявлял, что «..в «исключении» принял деятельное участие Н.М. [узиль], который, как вы верно знаете, никогда не был мне по душе». Позже П. Кропоткин называет его «подозрительным субъектом» [37]. Проверкой обвинений против Н. Рогдаева занялся В. Бурцев. Он заявил, что на предстоящий съезд анархистов-коммунистов прибудет провокатор - некий «генерал от анархизма», который «задает тон движению и играет в нем большую роль», подумал, что провокатор именно Н. Рогдаев.

Н. Махно писал о «грязных людях» «старавшимся вырвать первенство пионерства Н. Рогдаева в подпольном российском анархизме, и они пустили против него подлые слухи, из-за которых ряд старых работников анархизма создали товарищеский суд над Рогдаевым в лице т.т. Оргеани, М. Корн и других, и суд навел все справки об этом подло вымышленном деле и категорически опроверг его» [2, с.26]. Позже Н. Рогдаев писал Н. Махно, что Волин всадил ему «нож в спину», когда Волин работал с В. Бурцевым. Н. Рогдаев просил В. Бурцева поместить в газете французских социалистов «L'Humanité» заметку «о самом грубом и нахальном сыске» за ним со стороны отдельных революционеров. Провокаторами на съездах анархистов за рубежом, в реальности, были З. Выровой и Б. Долин, последний сдал полиции две типографии анархистов, склады литературы и оружия,

схему транспортировки литературы, выдал Хотинскую группу.

А. Карелин, в письме П. Кропоткину, писал: «Рогдаев, так же как Оргеиани, напечатавший обо мне заведомую ложь «Рабочем Мире», не учли силы моего сопротивления. В результате, с Рогдаевым остались три, четыре члена нашей организации. Остальные в лице нескольких полуинтеллигентов и интеллигентов отошли в сторону, а в лице рабочих энергично стали на мою сторону. Мало этого, к нам присоединились еще несколько рабочих и мы снова, с 1-го марта [1914 г.] начали свою работу... Мы думаем развить еще более энергичную деятельность, хотя Рогдаев со своим другом Михаилом Степановичем Иловайским руководил группой «Вольный труд» захватили нашу типографию (она стояла в квартире Иловайского, половина платы за которую вносила Федерация), стоившую более тысячи франков и купленную мною на мои личные деньги не для этих лиц, а для организации. Они захватили также собранную мною библиотеку, в которую я вложил более сотни своих книг» [33].

Конфликт между лидерами анархистов (Рогдаев - Карелин) продолжался до Февральской революции, он привел к ослаблению анархистского движения. А. Карелин согласился предстать перед третейским судом, однако долго тянул с этим, отклОняя один за другим составы этих судов [38, с. 76-77].

О том, где действовал наш герой в 1913 году существуют только обрывочные и противоречивые данные... Н. Рогдаева «фиксировали» в Испании, но агенты российской полиции сообщали, что Н. Рогдаев тайно побывал в этом году в Каменце-Подольском, Киеве и Москве, что он участвовал в создании таинственной «Федеративной организации свободных граждан» («Федератівна спілка вільних громадян») [39, л. 151].

В феврале 1914 г. в рабочем клубе в Париже Н. Рогдаев и М. Иловайский (Кайданов) захватили некоего анархиста Николая Лысина и допрашивали его, подозревая в провокаторстве. В мае 1914 г., вместе с Пьером Мартином и К. Гогеля, Н. Рогдаев организовал международную анархистскую

встречу, он принял участие в митинге в честь дня рождения М. Бакунина. В июне 1914 г. анархисты-эмигранты, на общем собрании в Париже, решили «ликвидировать» конфликт между «карелинцами» и «рогдаевцами», на Лондонском конгрессе Анархического интернационала, но планы нарушила мировая война.

В июле 1914 г. в Париже Н. Рогдаев и М. Иловайский выпустили первый номер журнала «Набат» (групп «Набат» и «Вольный Труд»), посвященный памяти М. Бакунина, который планировалось нелегально распространять в Украине. Н. Рогдаев утверждал, что кроме парижан, издание поддерживали: «украинские товарищи, уцелевшие после русско-австрийских карательных экспедиций», члены анархистского Интернационала из США, Италии, Нидерландов, Испании, Англии и Франции, болгарская группа «Рабочая Мысль». Издательская группа «Набат» подчеркивала, что выход журнала стал возможным благодаря материальной помощи украинской группы «Земля и Воля» (очевидно, деньги от экспроприаций) [40, с. 590- 591, 593].

В своей статье в «Набат» №1 Н. Рогдаев приветствовал убийство эрцгерцога Франца Фернанда, однако он искренне считал начало мировой войны вселенским преступлением. Н. Махно назвал Н. Рогдаева «непоколебимым антимилитаристом», который «бичевал войну и ее защитников» [2, с. 26]. Уже в июле 1914 г. в Париже он участвует в создании «Международного комитета международных действий против войны» (разгромлен французской полицией) [41, с. 49-53]. Аресты во Франции противников мировой бойни вынудили Н. Рогдаева и М. Иловайского в начале 1915 г. перебраться в Женеву, куда они перевезли «групповую» типографию «Набат». В 1915-1916 гг. в Женеве были изданы 2, 3, 4, 5 номера «Набат». Редакция журнала поставила цель стать «боевым органом» анархистского движения в Украине. Группы Рогдаева поддерживают федеративные отношения с женевской группой российских анархистов-коммунистов «Труд», с лондонской группой анархистов «Вольная воля», с Лозаннской группой анархистов «Рабочее знамя». Он предложил объединить «Набат» с «Рабочим знаменем»,

но редакторы последнего отказались объединить редакционные группы.

«Набат» считал, что война может быть остановлена социальной революцией, путем объявления «беспощадной борьбы всем тем из анархистов, которые своей деятельностью поддерживают буржуазно-империалистические государства», назвали «Декларацию 16-ти» «позором», а подписавших «Декларацию» врагами рабочего дела». Это был полный разрыв с П. Кропоткиным и всеми анархистами, кто его поддерживали [42, с. 2]. Живя в Женеве, Н. Рогдаев работал садовником, посещая лекции по юриспруденции и общественным наукам в местном университете. Он сотрудничает с «Украинской общиной» в Женеве, совместно выступает против «Союза освобождения Украины», читает лекции перед «социалистической публикой» [43, с. 345].

Весной 1917 г., после получения известия о победе революции в Петрограде, Н. Рогдаев стремится вернуться на Родину, однако фронты мировой войны препятствуют ему в этом. Он связывается с представителями Временного правительства, чтобы получить право проехать через Францию и Англию, но безрезультатно. Очевидно, влиятельные силы не хотели его видеть на Родине [44, с. 504]. До Петрограда он добрался только осенью 1917 г., когда места радикальных лидеров уже были заняты. В лидерах анархизма «образца 17-го» уже находились его старые недруги А. Карелин (стал редактором газеты «Труд и воля») и Волин (возглавил газету «Голос труда»).

В конце 1917 г. Н. Рогдаев стал секретарем наиболее радикальной матросской организации - Федерации анархистов Кронштадта. В начале марта 1918 г., будучи еще в Кронштадте, он начал конфликтовать со старым единомышленником Александром Ге, который перешел на сторону А. Карелина. В «Заявлении» Федерации анархистов Кронштадта указывается, что «самозванец» А. Ге «не является представителем Кронштадтской организации в ЦИК, сама организация высказывается принципиально против выставления кандидатуры своих товарищей в ЦИК». Это заявление стало принципиальной позицией значительной части анархи-

стов, которая отказывалась от любых «властнических функций» и компромиссов с «большевиками-диктаторами» [45, с. 1]. Сторонники А. Карелина, напротив, говорят о сотрудничестве анархистов с большевиками - становится членом ВЦИК Советов РСФСР, создателем Всероссийской федерации анархистов-коммунистов, редактором анархистского журнала «Вольная жизнь», руководителем «Черного креста помощи нуждающимся и заключенным анархистам».

Во второй половине марта 1918 г. Н. Рогдаев перебрался с женой в Москву (в это время в Москву из Петрограда перемещается столица РСФСР), где становится одним из лидеров Московской Федерации анархистских групп (Федерации анархистов Москвы), заведующим ее агитационно-пропагандистским отделом, соредактором газеты «Анархия». Н. Рогдаев опубликовал в марте 1918 г. в газете «Анархия» «Очерк анархистского движения в Москве (1905-1908 гг.)». 1 апреля он прочитал лекцию «История анархизма» на «Курсах по анархизму» в Москве, а уже через несколько дней, с анархистским отрядом матросов, он едет в Украину.

Примерно 4-7 апреля 1918 г. Н. Рогдаев оказывается в районе Харькова, однако уже 6 апреля большевики бежали из Харькова, в город вошли войска УНР и германские части. Очевидно, анархистскому отряду так и не удалось «повоевать» за Харьков и его дальнейшая судьба покрыта полным мраком... возможно, этот отряд, вместе с Н. Рогдаевым, участвовал в захвате анархистами Ростова (7 апреля) или Воронежа (15 апреля), в стычках анархистов с большевиками в Саратове (15 мая) или Самаре (17 мая). Неизвестно, где был Н. Рогдаев в ночь с 11 на 12 апреля 1918 г., когда происходил разгром большевистской властью анархистских отрядов в Москве. Из списка арестованных в ту ночь и на следующий день можно сделать вывод, что в Москве его не было. Об аресте деятеля такого масштаба (для весны 1918 г.), обязательно бы имела информация... но таковой нет.

Куда было возвращаться Н. Рогдаеву? Московский Дом «Анархии» был разгромлен 12 апреля с помощью артиллерии, Федерация анархистских групп Москвы, под лживым

и абсурдным предлогом, была фактически уничтожена, десятки ее активистов оказались в тюрьмах. С этого времени влияние анархистов на политические процессы в стране резко падает, из легальной организации анархисты превращаются в полулегальную, преследуемую группу, в отношении анархистов в РСФСР началась постепенная, все усиливающаяся травля, которая закончилась концлагерями и расстрелами для тех, кто отважился сохранить свои идеалы.

На сегодня мы располагаем только обрывистыми данными о деятельности Н. Рогдаева в апреле-ноябре 1918 г. Известно, что в апреле 1918 г. он дает свое согласие стать членом «Бюро анархистов Донецкого Бассейна», из воспоминаний анархиста Аппельбаума можно сделать вывод, что в конце апреля-мае 1918 г. Н. Рогдаев находился в Саратове [46]. Известно, что в 1918 г. Н. Рогдаев, вместе с О. Малицкой, уезжает в Поволжье, где становится одним из лидеров Самарской федерации анархистов-коммунистов. В январе-марте 1919 г. в Самаре он читает лекции в клубах анархистов, железнодорожников, в театрах «Триумф» и «Худоожественный», в «Свободной школе имени Ф. Феррера» (лекции: «Драма в Токио», «Чем должен быть III-й Интернационал», «Предтечи Коммунистического Анархизма», «Революционный синдикализм, его теория и практика» и т.д.). В конце марта 1919 г. ЧК разгромила и закрыла клуб и библиотеку самарских анархистов, арестовав некоторых анархистов. Н. Рогдаев тогда оставался на свободе и даже прочитал несколько лекций в Клубе максималистов [47].

Уже живя в Париже, Н. Махно вспоминал, что весной 1919 г. он зовет Н. Рогдаева присоединиться к строительству «Махновщины», «но гонца перехватывают чекисты». Некоторые историки ошибочно пишут о том, что в 1919 г. Н. Рогдаев «приезжает в распоряжение армии Махно, но не получает руководящего поста, на что рассчитывал!» Такого факта никогда не было!

Очевидно, к моменту написания очерка-некролога Н. Махно о Н. Рогдаеве в анархистской среде ходили слухи о встрече Н. Рогдаева и В. Ленина (эта встреча осталась неизвестной для многочисленных ленинских «бытоописателей»,

не отмечена она и в официальных ленинских хрониках, впрочем как и встреча В. Ленина с Н. Махно в 1918 г.). Н. Махно утверждал, что В. Ленин, «...будучи хорошим личным другом «Дяди Вани» еще из эмиграции вызвал его к себе в Москву, в Кремль, и предложил ему, как знающему европейские языки, видный пост... Одновременно просил его, «Дядю Ваню», посетить штаб Махно и уговорить самого Махно подчиниться «советской» власти. Тогда «Дядя Ваня» ответил Ленину: «С вашего, Владимир, согласия ведомо: советская власть под водительством руководимой вами партии разгромила все анархические организации; и это мне, старому революционеру-анархисту, не дает права принять предлагаемый вами пост... Что же касается уговаривания Махно, то это совсем невозможно. Вы все сделали для того, чтобы Махно выступил против чинимого советской властью произвола над тем трудовым населением...» [2, с. 26]. Скорее всего, это не стенограмма беседы. Н. Махно вложил в уста «Дяди Вани» Н. Рогдаева свои мысли. Но такая вольная трактовка не означает, что встречи В. Ленина с Н. Рогдаевым в 1919 г. не было.

Из материалов «Ленинского сборника» можно понять, что в начале июня 1919 г. Н.Рогдаев переходит в РКП(б) и становится военкомом в Самаре. В.Ленин, в письме самарскому губкому от 25 июня 1919 г. просит «...прислать отзывы о военкоме Рогдаеве, бывшем анархисте, а теперь коммунисте, его роботоспособности, его надежности, прочности перехода к коммунистам» [48, с. 291]. Возможно, такой интерес к «Дяде Ване» объясняется их недавней встречей (предположительно, в апреле-мае 1919 г., результатом которой стал неожиданный переход Н.Рогдаева в РКП(б). Косвенным подтверждением «майской встречи» может служить факт обострения конфликта между Н. Махно и представителями советской власти. Интересно, что переход Н. Рогдаева в РКП(б) и его служба военкомом оставались тайной для анархистов. Так Н. Махно, считал, что Н. Рогдаев, во второй половине 1919 г., «занимается журналистской деятельностью на Урале и в Поволжье» и даже «...задумывается над тем, чтобы перейти в подполье... Для этого он начал было

подбирать стойких товарищей среди молодых энергичных наших друзей». Далее Н. Махно утверждает, что в октябре 1919 г. он снова приглашал Н. Рогдаева занять руководящее место в «Махновщине», но тот отказывался по причине, того, что его недруг Волин «играет большую и главенствующую роль» [2, с. 26]. Но Н. Рогдаев, будучи уже членом РКП(б), уже подчинялся строгой партийной дисциплине.

В июле 1920 г. Н. Рогдаев «всплывает» в новой для себя роли - ответственного секретаря Реввоенбюро, члена Особой «тройки» (А. Машицкий, Н. Туракулов, Н. Рогдаев) Реввоенбюро (Реввоенсовета Тюркского Военно-революционного бюро - Исполбюро Туркомиссии). Он ведет агитацию за Советы в Ташкенте, проводит «практическую работу по подготовке революции в Бухарском ханстве». В августе 1920 г. Н. Рогдаев становится одним из организаторов восстания большевиков и младобухарцев против власти эмира Бухары. Анархист Аппельбаум вспоминал: «В 1920 году я снова встретил Рогдаева в Ташкенте. Здесь он работал в «Революционном комитете Индостана», где он оказал большое влияние. Но большевики, опасаясь конкуренции, распустили комитет, и Рогдаев был отправлен из Ташкента» [46].

В 1920-1921 гг. в Ташкенте и Бухаре Н. Рогдаев участвовал в подготовке «мировой революции» путем «революции Востока». Он входит в Интернациональное Бюро Народов Востока, Совет Пропаганды и Действий Народов Востока, Ташкентское Туркбюро Коминтерна, участвует в организации «национальных секций» Коминтерна в Средней Азии (Афганской, Турецкой, Кашгарской, Персидской, Индийской)... В 1920 г. лидеры большевиков всерьез задумались о восточной экспансии в Иран, Афганистан, Турцию для борьбы с «англо-французским империализмом». В докладной записке (от 1.04.1921) он сообщает о создании им Индусской национальной секции - Всеиндусского Центрального Революционного Комитета, «для политического и национального освобождения Индии» [49].

При поддержке Туркестанского бюро Коминтерна в октябре 1920 г. в Ташкенте была учреждена Коммунистическая партия Индии. Эту партию создали пять человек, один из

которых, Ачарья, уже через год переходит в стан анархистов. Известно, что Н. Рогдаев общался с Ачарьей и, возможно, в смене его политических ориентиров, сыграл не последнюю роль. Ачарья присоединился к анархо-синдикалистам в Германии, приехал на Учредительный конгресс Международной ассоциации трудящихся в Берлине в декабре 1922 г., начал пропаганду анархо-синдикализма в Индии [50].

Известно, что в 1921 г. в Ташкент, для ведения анархистской агитации среди индийцев, направилась группа из пяти анархистов (старых друзей Н. Рогдаева) во главе с Андреем Андреевым. Члены этой группы были арестованы местными большевистскими властями и освобождены лишь благодаря помощи Н. Рогдаева.

21 апреля 1921 г. Н. Рогдаев участвует в митинге в честь Коминтерна в Бухаре, во время прибытия в город шведского коммуниста Нильсена [51, с. 1]. В мае 1921 г. он прибывает в Баку как Уполномоченный Совета пропаганды и действия Народов Востока в Бухарской республике. Есть косвенные данные о том, что Н. Рогдаев мог в эти годы побывать в Кабуле (Афганистан) с «секретной миссией», тем более что Бюро Коминтерна приняло постановление о мерах «специального характера» и тайных операций в сопредельных странах Среднего Востока. Однако к концу 1921 г. «среднеазиатская миссия» Н.Рогдаева внезапно заканчивается, скорее всего «отзыв с ответственного поста» стал результатом конфликта с начальством, обвинений в анархистской агитации среди «национальных секций», подозрений в «двойной игре».

В 1922 г. Н. Рогдаев значится в Наркомате Просвещения Закавказья и на посту секретаря «отдела восстановления» Кавказского Исполкома Советов (Тбилиси). В 1923 г. он уже работает в Закавказской научной ассоциации (ЗНА) по изучению Кавказа и Ближнего Востока при ЗакЦИКе. В августе 1923 г. он возглавил экспедицию в Южную Осетию (ботанические, геологические, этнографические исследования). В сентябре 1925 г. Н. Рогдаев, как член Президиума Закавказской научной ассоциации, был делегирован в Москву на празднование 200-летия Академии наук СССР. В 1925-1926

гг. он жил в Тбилиси в квартире при Дворце научной Ассоциации [52]. В марте 1926 г. Н. Рогдаев, как ученый секретарь ЗНА, принял участие во Всероссийском Тюркологическом съезде в Москве.

Очевидно, после этого съезда он покидает Тбилиси и с женой переезжает в Москву. Когда он вышел или был «вычищен» из РКП(б), неизвестно, но в 1927 г. он безпартийный. Скорее всего, он был «вычищен» во время тотальных «чисток» 1922-1923 гг. Летом 1927 г. Н. Рогдаев становится одним из организаторов анархистского «Бюро по защите Сакко и Ванцетти в СССР» (объединило более 20 известных анархистов). Вместе с В. Бармашем, Г. Аскарковым, А. Боровым, Лидией Гогелиа-Иконниковой и др. он подписывает Манифест протеста против казни в США Сакко и Ванцетти. Поначалу «Бюро по защите» действует по негласному одобрению партийного руководства и Московского Совета. Но со временем местные анархисты попытались использовать его как анархистскую площадку для агитации и организации подполья. По версии Информотдела ОГПУ, «Бюро по защите» пыталось объединить оставшихся на свободе сторонников анархизма, создав законспирированную группу московских анархистов (Н. Рогдаев, А. Боровой, В. Бармаш, И. Хархардин, В. Худолей, М. Иловайский-Кайданов, Г. Мудров, Ф. Гецци, А. Андреев, З. Гандлевская и др.). Н. Рогдаев «поддерживал связи с московскими анархистами подполья», участвовал в подготовке и нелегальной переправке за границу книги А. Борового «Большевистская диктатура в свете анархизма. Десять лет диктатуры пролетариата» (издана в Париже в 1928 г.), содержавшей разностороннюю критику ВКП(б) [53].

В январе 1928 г. Н. Рогдаев ввязался в скандал, который стал продолжением «давнишней склоки» в рядах анархистов. Воспользовавшись отсутствием большинства членов Научной секции Всероссийского общественного комитета по увековечению памяти П. Кропоткина - музея П. Кропоткина, А. Боровой «провёл» группу из 11 человек в состав Исполнительного Бюро секции. На заседании Бюро, где должно было состояться утверждение этой группы, против

высказалась вдова П. Кропоткина. Она категорически отвергла кандидатуру Н. Рогдаева, ссылаясь на «негативные отзывы» о нем П. Кропоткина, А. Солоновича и А. Карелина, на слухи о том, что он «служил или служит» агентом-provokatorом. Через некоторое время она вынуждена была взять свои слова обратно, поскольку, в противном случае, А. Боровой грозил выходом из Комитета. Spодвижник, к этому времени уже покойного А. Карелина Н. Проферансов потребовал аннулировать выборы, в ответ на этот демарш А. Боровой вышел из Комитета, свой протест прислали не принятые в Комитет анархисты [54].

В. Худолей заявил, что настоящие анархисты были выброшены «мистиками-анархистами»: «нужен общественный суд... нужна Комиссия для расследования всей провокационной деятельности рассвето-пробужденцев. Комиссия снимет маски с черносотенцев и выучит их называться собственными именами; Комиссия выявит настоящих provokatorов, действующих в среде рассвето-пробужденцев или за их спинами».

Весной 1929 г. сторонники А. Борового, в том числе Н. Рогдаев, А. Андреев, В. Бармаш, Ф. Гецци и другие, были арестованы ОГПУ. Только через год Коллегией ОГПУ по обвинению «за возобновление активной анархистской деятельности, связи с анархо-эмиграцией» Н. Рогдаев приговорён к 3 годам политизолатора. Ему вменяли в вину то, что он планировал преобразовать музей П. Кропоткина в подпольный клуб анархистской пропаганды, создать в СССР тайную анархистскую партию на основе «платформистских» идей П. Аршинова и Н. Махно.

Н. Рогдаев отбывал срок в (1920-1932 гг.) Суздальском политизолаторе. В мае 1932 г. он был «дополнительно» приговорен к трем годам ссылки в Среднюю Азию, в Ташкент. 23 ноября 1932 г., на улице Сакко и Ванцетти, в Ташкенте, у Н. Рогдаева случилось кровоизлияние в мозг, от которого он скоропостижно умер. Его жена Ольга Яновна, после смерти мужа, вернулась из Ташкента в Москву, работала библиотекарем на заводе, однако в августе 1937 г. она была арестована и через месяц приговорена к расстрелу.

Судьба Н. Рогдаева-Музиля отражала различные этапы взлета и падения анархистского движения в Восточной Европе. Сам Н. Рогдаев формировал это движение в Украине (1903-1905), руководил наиболее успешными и крупными «федерациями» анархистов в Екатеринославе, Галичине, в эмиграции (1906-1909), пережил этап кризиса движения и сам оказался в кризисном состоянии (1910-1916), восстанавливал анархистские группы, как альтернативную силу большевистской диктатуры (1917-1919), отошел от анархизма «во имя мировой революции» (1919-1921), отошел от активной политической деятельности (1922-1926), во время последнего всплеска анархистского движения в СССР вернулся в ряды анархистов (1927-1929), испытал на себе сталинские репрессии, как и подавляющее большинство его единомышленников (1929-1934). Жизнь Николая Рогдаева походила на авантюрно-детективный роман, однако память о нем была «репрессирована». Только через 85 лет после его смерти Николай Рогдаев, лидер мощного движения, охватившего Украину в начале XX века, возвращается к нам из небытия спецхранов, запретов и страха... возвращается не жертвой, а романтиком нового мира, который строится на наших глазах.

Литература:

1. Ломбразо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты. М.: Инфра-М, 2010. - 320 с.
2. Махно Н. Над свежей могилой Н. Рогдаева // Пробуждение. Детройт, 1934. № 52-53. с.
3. Кривенький В. В. Музиль Н. И.// Политические партии России. Конец XIX – пер. треть XX века: Энциклопедия. М.: РОС-СПЭН, 1996. с.
4. Лебеденко А. Анархизм в Украине (конец XIX – начало XX ст.). К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1995. – 192 с.
5. Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903-1929 рр: історичний аспект та політична практика. К., НАНУ, 2017.
6. Stoïnoff N. Un centenaire Bulgare parle. Paris: Notre route. 1963.

7. Ямбаев М. Четы Внутренней македонской революционной организации на начальном этапе своей деятельности // Славяноведение. М., 2006. №1955, с. 22 – 25

8. Болгарские социал-демократы, Бунд и эмигрантская комиссия в деле Н. И. Музиля. Б. м. 1905

9. Goslar W. Maurycy D. Jeger (1871 – 1922) – między Lwowem a East Endem // III. Konferencja Naukowa «Z dziejów anarchizmu. W 80-lecie wybuchu Wojny Domowej w Hiszpanii»; Najdus W. Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska: 1890 – 1919 / W. Najdus. – Warszawa 1983. – 720 s.

10. Антоні В. Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні / Упорядник В. Чоп // Старожитності Південної України. Вип. 15. – Запоріжжя; «Тандем-У», 2006. – 136 с.

11. Таратута А. Г. Кропоткин (воспоминания)// Сб. статей, посвященный памяти Петра Кропоткина / под ред. А. Борового, Н. Лебедева. М.: Голос Труда, 1922. – С. 164-167

12. Таратута А. Г. В России и за границей 1903-1907 гг. // Михаилу Бакунину 1876 – 1926. Очерки истории анархического движения в России. М., Голос труда, 1926. – С. 298 – 306.

13. Дубовик А. Махаевцы в Екатеринославе: «Партия борьбы с мелкой собственностью и всякой властью» (1904 г.)// Південний Захід. Одесика. Одеса: 2013, №16. с. 76 – 86.

14. Политическая каторга и ссылка. Биографический справочник членов общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев. М., Изд. политкаторжан и ссыльнопоселенцев. 1929. – 389 с.

15. Гутнов Д.А. Французские правоохранительные органы о поведении русской революционной эмиграции в Париже в начале XX века // Историческая память и общество: эпохи, культуры, люди. Материалы науч. конференции, посвященной 90-летию исторического образования в СГУ им. Н.Г. Чернышевского. Саратов, 2008. С. 203-209.

16. Хлеб и воля. Орган русских анархистов-коммунистов. – Женева. – 1904. №12-13.

17. Центральний державний історичний архів України (Київ) (далі ЦДІАУ). Ф. 274. оп. 4. спр. 195. О сборе сведений и аресте Малицкой О. И. и розыске Музеля Н. И. 1905 –1913. – 154 арк.

18. Придеснянский Л. Первые шаги анархизма на Украине // Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Т. 1. – Париж: б.и., 1909. -- С. 117 – 123.

19. ЦДІАУ. Ф. 274. оп. 4. спр. 195.
20. Государственный архив Российской Федерации (далі ГАРФ). Ф. 102. оп. 1800 ч. 12. 1905 (233).
21. Аршинов П. Два побега. Из воспоминаний анархиста. 1906-1909 гг. – Париж: «Дело труда», 1925. – 22 с.
22. ЦДІАУ. Ф. 274. оп. 1. спр. 2434.
23. Державний архів Січеславської області (Далі ДАСіО). Ф. 313. оп. 2. спр 1894.
24. Александров О. Бойовий загін. – Миколаїв, 1931. – 42 с.; Анисимов С. Суд и расправа над анархистами – коммунистами // Ка-торга и ссылка. М., 1932. № 10(95). – С. 129 – 176.
25. Рогдаев Н. Прошлое и настоящее // Анархист. Женева, 1907. № 1, 10 окт. - С. 18-20; Р-в Н. Очерк анархического движения на Кавказе // Анархист. Женева, 1907. № 1, 10 окт. - С. 36-37; Рогдаев Н. Казни анархистов в Нижнем Новгороде // Буревестник. Па-риж, 1907. № 6/7, сент.-окт. - С. 30-31; Рогдаев Н. Интернациональ-ный конгресс анархистов в Амстердаме // Буревестник. - Париж, 1907.- № 6/7, сент. -окт. - С. 19-26; Рогдаев Н. Памяти Владимира Ушакова: (некролог)// Буревестник. Париж, 1907. - № 6/7, сент. -окт. - С. 29-39; Рогдаев, Н. Различные течения в русском анархиз-ме :(Доклад рабочему интернациональному анархистскому кон-грессу в Амстердаме) // Буревестник. Париж, 1907. - № 8, нояб. - С. 9-12; Рогдаев Н. Краткий очерк анархического движения в Поль-ше, Литве и Лифляндии// Буревестник. Париж, 1907.- № 8, нояб. - С. 27-30; Р-в Н. Анархисты и «Action Directe» [прямое действие] // Буревестник. Париж, 1908. -№ 9, февр. - С. 5-6. Рогдаев Н. Рево-люция в Турции и македонские инсургенты: (Наброски из исто-рии движения) //Буревестник. Париж, 1909. - № 16, май. - С. 10-16. Альманах. Сборник по истории анархического движения в Рос-сии. Т. 1. Париж: б.и., 1909. и др.
26. ГАРФ. Ф. 102. оп. 270. №1. 1909; оп.12. №15. т.1. 1908; ДАСіО. Ф. 32. оп. 1. спр. 167.
27. ДАСіО. Ф. 32. оп. 1. спр. 299.
28. ЦДІАУ Ф. 313. оп. 2. спр. 2383.
29. ГАРФ. Ф. 102. Оп. 239.1909.Д. 12. Ч. 15.
30. Савченко В. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903 - 1929 рр: історичний аспект та політична практика. - Київ, 2017. НАНУ. - 444 ст.

31. ГАРФ Ф. 102. №12 ч. 15 А. спр. 239. 1909.
32. Дриккер Н. Материалы у истории анархистского движения в годы реакции // Пути революции. Харьков. 4(7). 1925.
33. Сапон В. П. Либертарный социалист Аполлон Карелин. – North Carolina, USA. 2015. – 216 с.
34. Рабочий мир. Орган группы анархистов-коммунистов «Рабочий мир» – Федерации заграничных групп русских анархистов-коммунистов. Цюрих. – 1913. – №5.
35. Кривенький В. В. Музиль Н. И. с. 203; Сапон В. П. Либертарный социалист Аполлон Карелин. – North Carolina, USA. 2015. – 216.
36. ЦДІАУ. Ф. 274. оп. 4. спр. 3. Т. 5. арк. 4-45; Сапон В. Был ли Аполлон Карелин провокатором?// Родина. 2016. № 1. - С. 106-109; Агафонов В.К. Парижские тайны царской охранки. М.: Русь. 2004/
37. Кропоткин П. А. Письма. 1911-1920 // Электронный ресурс. Код доступа // [oldcancer.narod.ru/Nonfiction/PAK-Letters91.htm](http://oldcancer.narod.ru/Nonfiction/PAK-Letters91.htm).
38. Никитин, А. Л. Мистики, розенкрейцеры и тамплиеры в Советской России. М.: Аграф, 2000. 343 с.
39. .ЦДІАУ. Ф. 274. оп. 4. спр. 195.
40. Анархисты: - Т.1.- Анархисты: Документы и материалы, 1883–1935 гг. В 2 т. Т.1. М.: РОССПЭН, 1998. 703 с.
41. Костенко Д. Г. Оборончество Кропоткина в годы I мировой войны и полемика в анархистской среде / Д. Г. Костенко // Труды межд. науч. конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П. А. Кропоткина. Вып. 3. – М., 1995. – С. 44 – 55.
42. Рогдаев, Н. Ко всем товарищам// Набат. Женева, 1915. — № 2/3, май-июнь.
43. Верхівський-Варакута О. Що його Україна // Україна. – 1952. – №7, ч. 5.
44. Следственное дело большевиков. Июль–октябрь 1917 г. Сб. документов в 2 кн. Кн. 1. М.: РОССПЭН, 2012. 784 с.
45. Анархия. М., 1918. 17 марта (№ 20).
46. Applebaum «Man!» // A Journal of the Anarchist Ideal and Movement. San Francisco, 1934. No.8, August.
47. Коммуна. Самара. 1919. 6 января; Чекин С. Н. Старый Буян, Самара, Печорлаг: Повествование врача Трудникова. М. АИ-РО-XXI. 2013
48. Ленинский сборник. №XXIУ. - М., Партизд, 1933.

49. Memorandum on preparations in Bukhara by N. Rogdaev // Электронный ресурс. Код доступа // [islamperspectives.org/rpi/items?page=72](http://islamperspectives.org/rpi/items?page=72).

50. Дамье В. Мандьяма Пративади Бхаянкара Тирумала Ачарья: от большевизма к анархизму // Неприкосновенный запас. 2017. №5.

51. Известия ревкома бухарской республики. Бухара. 1921. 22 апреля. №7.

52. Рогдаев Н. И. Экспедиция в Юго-Осетию «Закавказская научная ассоциация по изучению Кавказа и Ближнего Востока» // Вестник Знания, 1925, №8, с. 603-604; Архив Академии Наук СССР. Ф. 543. оп. 4. д. 1555. л. 1.

53. Рублев Д. Из истории леворадикального сопротивления коммунистической диктатуре: анархисты Московского региона в середине 1920 – 1930-х годах // Российская история. М.: 2011. N 4. с.155-162

54. Юр. А-т. Трубадур мистического анархизма (А.А. Солонович) // Дело труда. П. 1929. №50-51. С. 15-17.

*Константин Васильев, доктор медицинских наук, профессор Одесского национального медицинского университета;*

*Олег Нечаев, кандидат медицинских наук, ст. преподаватель Пермского национального исследовательского политехнического университета (Пермь)*

**СПЕЦПОСЕЛЕНЕЦ И АКАДЕМИК ЕВГЕНИЙ  
АНТОНОВИЧ ВАГНЕР:  
ОДЕССКИЙ ПЕРИОД ЖИЗНИ ПО ЕГО  
АРХИВНОМУ СТУДЕНЧЕСКОМУ ДЕЛУ**



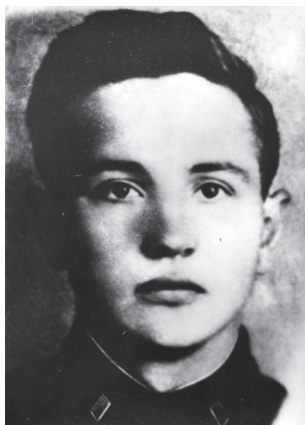
После начала Великой Отечественной войны началась депортация немцев (гражданского населения) из Европейской части СССР в восточные регионы СССР, а 8 сентября 1941 г. Сталин подписал директиву Наркома обороны СССР № 35105 с (в памяти немцев-фронтовиков эта директива осталась как «Приказ Сталина»), которая требовала «изъять из <...> Красной Армии, как на фронте, так и в тылу, всех военнослужащих рядового и начальствующего состава немецкой национальности

и послать их во внутренние округа для направления в строительные батальоны». Спецпоселение в Советском Союзе – установленный государством порядок существования отдельных народов и социальных групп, в основе которого лежали их насильственное переселение с исконных мест проживания и размещение в специально определённых местностях, ограничение гражданских прав, декларировавшихся Конституцией СССР [1].

Немцы-спецпоселенцы питали надежду, что с окончанием войны режим специального поселения будет отменен. Однако этого не произошло. По данным НКВД, на 1 октября 1948 г. численность проживающих на спецпоселении немцев составляла чуть более одного миллиона человек. Полностью освобождены от режима спецпоселения советские немцы были указом Президиума Верховного Совета СССР от 13 декабря 1955 г. Однако был оставлен ряд дискриминационных мер. Так, в указе говорилось, что «снятие с немцев ограничений по спецпоселению не влечёт за собой возвращения имущества, конфискованного при выселении, и что они не имеют права возвращаться в места, откуда они были выселены».

Будущий академик Евгений Антонович Вагнер (1918-1998) был спецпоселенцем. В соответствии с постановлением Совета Министров СССР № 1738-789 с от 13.08.1954 г. и приказом МВД СССР № 00713 от 20.08.1954 г. Е.А. Вагнер со спецпоселения освобожден. (Л. 36). Спецпоселенцы реабилитированы Декларацией Верховного Совета СССР от 14.11.1989г. № 772-I «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав».

Питомец Одесского медицинского института Евгений Антонович Вагнер в тяжелых условиях спецпоселения стал торакальным хирургом, занимался научной работой по своей специальности, подготовил диссертацию на степень кандидата медицинских наук, а после 1955 г. подготовил и защитил докторскую диссертацию, был принят на работу в Пермский медицинский институт (ныне Пермский медицинский университет им. Е.А. Вагнера), стал профессором, возглавил кафедру и в течение четверти века был ректором в этом вузе. В 1980 г. он был избран членом-корреспондентом, а в 1986 г. - действительным членом Академии медицинских наук СССР. В 2015 г. в городе Березники, где жил спецпоселенец Е.А. Вагнер, был поставлен ему памятник, а больница, в которой он работал, теперь носит его имя.



Е. Вагнер на фронте

Мемориальная доска в г. Березники

В сентябре 2018 г. в Перми состоялся международный медицинский форум, посвященный 100-летию Е. Вагнера. В городе появился сквер имени Е.А. Вагнера, и в этом сквере установлен его бюст; была торжественно открыта мемориальная доска в честь Вагнера на здании хирургического корпуса Пермской краевой клинической больницы. До этого мемориальные доски были прибиты к дому, где жил академик Вагнер, и на корпусе Пермского медицинского университета. При жизни Евгений Антонович Вагнер был избран почетным гражданином городов Березники и Перми, а также Пермской области.

Академику Вагнеру посвящена большая литература, но до сих пор не исследован период его жизни и учебы в Одессе, не введены в научный оборот материалы его студенческого дела, которые нам удалось обнаружить в архиве Одесского национального медицинского университета (в советскую эпоху – Одесский медицинский институт; ОМИ) [2].

Цель данной публикации – осветить одесский период жизни Е.А. Вагнера, основываясь, прежде всего, на его студенческом деле. В его архивном деле отложились следующие документы: «Анкета для вступника до Одесского медицинского института» [2, л. 20-20 об.], «Картка академічної успішності» [2, л. 17], где приведены все дисциплины, кото-

рые прошел за пять лет обучения в стенах ОМИ студент Е. Вагнер, и полученные им оценки; «Протокольный лист» [2, л. 18-18 об.] и «Экзаменаційний лист» [2, л. 19], которые заполнялись во время государственных выпускных экзаменов; копия диплома об окончании ОМИ и присвоении квалификации врача [2, л. 4]; и, наконец, переписка врача Е.А. Вагнера с ОМИ в связи с отсутствием у него на руках выше-названного диплома (последние документы 1944 – 1946 гг.) [2, лл. 5-16]. Часть документов на украинском, а часть на русском языках.

Из студенческого дела Евгения Вагнера следует, что 19 августа 1935 г. он подал документы в приемную комиссию ОМИ. В анкете он написал, что родился 22 сентября 1918 г., что по национальности немец и его родной язык немецкий, что избирательные права имеют его родители и он сам, что не женат, беспартийный и членом профессионального союза не состоит, а в пункте, где требовалось указать, состоит ли членом ВЛКСМ, – жирная клякса и нет возможности узнать, был ли он комсомольцем или нет. В Красной Гвардии и в Красной Армии не служил и красным партизаном не был. Пункт «Общественная работа поступающего (где конкретно работает, какую работу выполняет, выборную, невыборную, сколько времени)» не заполнен, а в пункте «судимость, привлекался ли к суду, за что, последствия» поставлено – нет. В пункте «требуется ли поступающему общежитие и стипендия» Вагнер отметил, что нуждается и в общежитии, и в стипендии. До революции (то есть до октября 1917 г.) его родители проживали по адресу: станция Раздельная, село Понятровка, а в 1935 г. – Еремеевка, хутор Михайловка. Хутор Михайловка отмечен и как место проживания поступающего в институт Е. Вагнера.

Подробно анкета требовала указать социальное происхождение родителей, как до революции, так и после: а) рабочие (где работали, сколько времени, если не работали, то по какой причине); б) наемные работники, сколько времени; в) крестьяне, сколько земли было до революции, после, теперь, член колхоза, величина налога, единоличник-бедняк, середняк, кулак, какое имущество имеют, размер сель-

скохозяйственного налога, если теперь не работают в сельском хозяйстве, то почему, с какого времени, какие связи поступающий имеет с хозяйством родителей; г) трудовые интеллигенты, служащие (где именно работают, какую работу выполняют, выборная должность, невыборная, сколько времени). Е. Вагнер отметил, что родители ныне работают в совхозе Н.К.В.Д. «Еремеевка» [надо считать, что аббревиатура НКВД расшифровывается как Народный комиссариат внутренних дел] (в пункте «а») и до революции у них было 8 га земли (в пункте «в»). Одновременно с заполненной анкетой в ОМИ им было подано свидетельство об образовании; справка о социальном положении и праве голоса; справка о рождении; справка с места работы родителей. Всех этих четырех документов в личном студенческом деле Е.А. Вагнера теперь нет.

Данные приведенной анкеты подтверждают некоторые опубликованные сведения. В частности то, что он родился 22 сентября 1918 г., а место рождения - село Понятовка, которая недалеко - в 10 км - от железнодорожной станции Раздельная (ныне город Раздельная - административный центр Раздельнянского района Одесской обл.), то есть там, где проживали на тот момент его родители. Этот населенный пункт был известен и как Лангенберг - на немецком Langeberg. Католическое село с 279 жителями (в 1918 г.) на собственной земле - 2414 десятин земли (в том же 1918г.). В марте 1944 г. немецкие жители села оккупационной властью были переселены в рейхсгау Вартеланд (также Вартегау) - рейхсгау Третьего рейха, который был образован в 1939 г. на аннексированной территории Западной Польши [3]. При приближении Красной Армии к Вартеланду руководство последнего переоценило свои военные возможности, и поэтому эвакуация немецкого населения началась слишком поздно. Она проходила хаотично, в условиях быстрого наступления наших войск и непривычно холодной зимы, что не могло не повлечь жертв среди гражданского населения, а оставшиеся немцы, в первую очередь это были старики и другие лица, не успевшие вовремя бежать, через некоторое время были изгнаны с их земель новой польской админи-

страцией. Дочь академика Е. Вагнера рассказывала одному из авторов данной статьи (О. Нечаеву) следующее. Отец и брат Евгения Антоновича были репрессированы советской властью – арестованы и расстреляны, а мать с сестрами Каролиной и Паулиной эмигрировали в Германию. Только в 1990-х годах Евгений Антонович смог встретиться с родственниками.

Теперь с. Понятровка – центр Понятовского сельского совета Раздельнянского района, а на момент рождения нашего героя с. Понятровка – центр Понятовской волости Тираспольского уезда Херсонской губернии. Значит, встречающиеся в литературе утверждения о том, что Понятровка входила тогда в состав Одесского уезда, ошибочны. Возможно, эта ошибка произошла из-за того, что село Понятровка не так уж далеко от Одессы. Как было отмечено, 10 км от села до Раздельной, а от ст. Раздельной – это узловая станция, через которую одесские пассажирские поезда шли на север (Винница, Киев) и на запад (Тирасполь, Кишинев), – 96 км до Одессы. Тем более Е. Вагнер не мог родиться в Одесской области, как утверждается в некоторых публикациях, так как она была образована только в 1932 г. [4-6]

В юбилейных статьях и некрологах не акцентировалось внимание на том, что профессор Вагнер из немцев Северного Причерноморья, в приведенных данных из анкеты для поступающих в Одесский мединститут мы узнаем, что он не только по национальности немец, но и его родным языком являлся немецкий. Из анкеты мы узнали также, что в 1935 г. родители Е.А. Вагнера уже жили в хуторе Михайловка. Этот немецкий хутор входил до революции в ту же Понятовскую волость, а ныне Михайловка в составе Беляевского района Одесской области. Известно, что в 1926 г. там проживало всего 69 человек [7].

С 1935 г. Евгений Антонович студент лечебного факультета ОМИ. Этот институт был образован в 1900 г. как медицинский факультет Императорского Новороссийского университета. В 1920 г. в Одессе установилась советская власть, и медицинский факультет был выделен в самостоятельный вуз. Ко времени поступления Е. Вагнера в ОМИ здесь рабо-

тала ещё часть профессорско-преподавательского состава старого Новороссийского университета. Так, кафедру глазных болезней возглавлял уже тогда известный проф. В.П. Филатов (1875-1956), кафедру гигиены проф. Н.Н. Костямин (1869-1958), кафедру инфекционных болезней проф. В.К. Стефанский (1867-1949), кафедру патологической анатомии проф. М.М. Тизенгаузен (1877-1944). Последний из известного прибалтийского немецкого рода баронов фон Тизенгаузен, но сам профессор уже был православным, а в советские годы, конечно, уже не барон и частицу «фон» для обозначения своего происхождения из немецкого дворянства не использовал. Здесь надо отметить и профессора Н.И. Кефера (1864-1944) – с 1921 г. работавшего в ОМИ заведующим кафедрой травматологии и ортопедии. Он, так же как и наш герой, из причерноморских немцев и ко времени студенчества Евгения Вагнера один из видных представителей профессорской корпорации медицинского института.

Многие кафедры к этому времени занимали выпускники медицинского факультета Новороссийского университета, профессора: оториноларинголог А.И. Гешелин (1882-1962), социальный гигиенист И.Л. Дайлис (1888-1981), микробиолог В.Л. Елин (1883-1962), гистолог М.Н. Заевлошин (1886-1968), хирург И.Е. Корнман (1882-1944), невропатолог Г.И. Маркелов (1880-1952), физиолог А.М. Мелик-Меграбов (1881-1955), педиатр А.И. Скроцкий (1881-1954), акушер-гинеколог Г.Ф. Цомакион (1884-1939), психиатр Е.А. Шевалев (1878-1946), хирург П.Г. Часовников (1877-1954).

О последнем надо сказать подробнее – после окончания ОМИ именно на кафедру проф. Часовникова Евгений Вагнер был принят аспирантом. Павел Георгиевич Часовников окончил медицинский факультет в 1906 г. и тогда же стал ординатором на кафедре факультетской хирургической клиники проф. К.М. Сапежко (1857-1928), который в годы гражданской войны эмигрировал. В 1929 г. П.Г. Часовников возглавил кафедру госпитальной хирургии, а в 1931 г. – кафедру факультетской хирургии. В годы оккупации Одессы был ректором вуза, после освобождения Одессы осужден, а реабилитирован только в 1989 г.

Срок тогдашнего обучения составлял пять лет. За все годы обучения Е. Вагнер получил: отлично – 9 оценок, хорошо – 14, удовлетворительно – 19 и зачтено – 17. Как видим, средний балл – 3,8; что лишний раз доказывает – не самый высокий средний балл оценок за время учебы в вузе не обязательно доказывает отсутствие у будущего специалиста способности к практической врачебной деятельности, научной и административной работе. С третьего курса Евгений Вагнер участвовал в работе хирургической секции Единого научного студенческого общества. Научным руководителем студента Вагнера был тогда ассистент кафедры факультетской хирургии, позднее ставший профессором, Семен Абрамович Баккал (1888-1957). В 1914 г., в связи с началом Первой мировой войны, Баккал был выпущен из Новороссийского университета зауряд-врачом 1-го разряда (весенний выпуск) и мобилизован в действующую армию. После войны он начал работать в ОМИ под руководством заведующего кафедрой факультетской хирургии проф. В.Л. Покотило (1880-1931), а затем работал на той же кафедре у проф. Часовникова, но главное направление его исследований определил именно проф. Покотило – это использование анилиновых красок как дезинфицирующих средств в хирургии [8]. Будучи студентом, Е.А. Вагнер под руководством ассистента Баккал выполнил две работы по экспериментальному пневмотораксу у собак и одну клиническую работу по зубу.

Материальные затруднения студента Вагнера подтолкнули его стать инструктором военной кафедры ОМИ (22.09.1935 г. - 20.10.1936 г.), а затем инструктором стрелкового спорта Одесского областного совета добровольного спортивного общества «Спартак» (20.10.1936 г. - 1940 г.). 3 мая 1940 г. приказом директора ОМИ Е. Вагнер, как прослушавший и сдавший все зачеты и экзамены за 10 семестров, был допущен к государственному экзамену. 7 мая был экзамен по внутренним болезням с инфекционными и педиатрией; оценка – хорошо. 17 мая – хирургические болезни, которые Вагнер сдал на хорошо. 25 мая – судебная медицина, а его оценка – отлично. 1 июня сдал гигиену на удовлетвори-

тельно (экзамен «гигиена» включал вопросы не только по «общей гигиене», но и по «социальной гигиене»). 10 июня Вагнер акушерство и гинекологию сдал на отлично. 19 июня – патологическая анатомия была сдана на удовлетворительно. 25 июня за основы марксизма-ленинизма Вагнер получил удовлетворительно. Выводы государственной экзаменационной комиссии: «Товарищу Вагнеру Евгению Антоновичу, который прослушал 10 семестров лечебного факультета, сдал все установленные учебным планом зачеты и экзамены и сдал все государственные экзамены, присвоить квалификацию врача и выдать диплом» (приказ № 5 от 2 июля 1940 г.). На копии диплома (№ 520677), подписанной председателем государственной экзаменационной комиссии проф. М.М. Тизенгаузенем и директором ОМИ проф. Л.А. Мирельзоном, отмечен только год – 1941, без даты. В 1940 г. новоиспеченный доктор был зачислен в аспирантуру на кафедру факультетской хирургии проф. Часовникова, который дал ему тему о проникающих ранениях грудной клетки мирного времени [9]. Выходит, что именно Павел Георгиевич Часовников определил основное научное направление академика Вагнера.

В те годы была острая нехватка врачей в сельской местности. В ноябре 1940 г. по приказу Народного комиссариата здравоохранения Украинской ССР Е.А. Вагнер в числе других аспирантов был отправлен на временную работу в село для замещения пустующих врачебных участков. Сначала он был заведующим сельским врачебным участком, а затем хирургом и главным врачом районной больницы в селе Компанеевка (в Кировоградской обл., ныне поселок городского типа).

С началом Великой Отечественной войны Е.А. Вагнер был призван в ряды Красной Армии (23 июня 1941 г.) и начал службу начальником хирургического отделения эвакуационного госпиталя на Юго-Западном фронте, но уже 8 сентября 1941 г. Сталин подписал директиву Наркома обороны СССР № 35105 с., о которой говорилось в начале этой статьи. Особый отдел отозвал военврача Вагнера, как немца, с фронта. От него потребовали сдать оружие, сняли знаки отличия и направили

сначала в лагерь в Казахстане, а затем Евгений Вагнер оказывается в поселке Чёрное Соликамского района Молотовской области (ныне г. Соликамск - административный центр Соликамского муниципального района Пермского края; находится по автодороге в 202 км от Перми). Здесь он жил в овощехранилище, спал на нарах и работал разнорабочим.

10 апреля 1944 г. Одесса была освобождена Красной Армией от немецко-румынских войск, а 29 мая 1944 г. Е.А. Вагнером было написано заявление на имя директора ОМИ, в котором он просит выслать ему диплом, так как после окончания института он его не получил. Указан адрес: Молотовская область, г. Соликамск, п/о [п/о: почтовое отделение. – Авт.] Городище (ныне село Городище в Соликамском районе), совхоз Соликамстроя. На сохранившемся почтовом конверте печать: «просмотрено военной цензурой 21262» [2, л. 16]. Одновременно Е.А. Вагнер послал письмо в Киев на имя народного комиссара здравоохранения УССР того же содержания. (В 1946 г. Народный комиссариат здравоохранения был переименован в Министерство здравоохранения, народные комиссары здравоохранения стали после этого именоваться министрами). Это его письмо из Киева было переслано в ОМИ [2, л. 12].

В деле хранится копия справки от 1 июля 1944 г. следующего содержания: «Дана гр. Вагнеру Евгению Антоновичу, рождения 1918 года о том, что он окончил лечебный факультет Одесского медицинского института в июле месяце 1940 года и получил квалификацию врача» [2, л. 8]. Однако эта справка до адресата не дошла. 2 августа 1944 г. доктор Вагнер пишет ещё одно письмо на имя директора ОМИ. Он писал, что на запрос от 29/V сего года ответ не получил. Обратный адрес – тот же [2, л. 13]. Кроме того, 11-IX-44 г. ещё одно письмо Е.А. Вагнер написал в Киев в Народный комиссариат здравоохранения. Это письмо было препровождено из Киева в ОМИ с сопроводительным письмом, копия последнего Народным комиссариатом здравоохранения направлена Вагнеру [2, л. 10].

17 апреля 1945 г. диплом ценным пакетом был выслан на имя Е.А. Вагнера по адресу: г. Соликамск, Молотовская об-

ласть, п/о Городище, совхоз Соликамстроя. Однако и этот пакет Вагнер не получил. 22/VI-45 г. ОМИ обратился в «бюро жалоб» с просьбой расследовать и дать по адресу института ответ [2, л. 7]. 23/VI-46 г. Е.А. Вагнер вынужден ещё раз обратиться в ОМИ с заявлением, в котором он писал, что областной отдел здравоохранения предлагает ему немедленно предоставить какой-либо документ из института, свидетельствующий о получении им высшего медицинского образования. Далее следует просьба выслать диплом или его копию. Адрес: Молотовская область, станция Половинка Пермской железной дороги, Центральное почтовое отделение, до востребования [2, л. 5-5 об.]. На этот раз документы из ОМИ до Е.А. Вагнера дошли, и на этом злосчастная эпопея с его дипломом закончилась. Из-за нехватки врачебных кадров в системе медицинских учреждений НКВД Евгений Вагнер некоторое время был начальником больницы стройуправления № 881 в г. Соликамске.



Е.А. Вагнер в Березниках

В 1946 г. он переехал в расположенный на берегах реки Камы на расстоянии 180 км от Перми город Березники. В этом городе он стал работать врачом-хирургом в городской больнице; с 1950 г. он заведующий хирургическим отделением, а с 1955 г. - главный врач этой больницы - ныне Краевая больница им. Е.А. Вагнера. 13 декабря 1955 г. Президиум Верховного Совета СССР принял указ «О снятии ограничений в правовом положении с немцев и членов их семей, находящихся на спецпоселении», но только в 1965 г. Е.А. Вагнер перешел на работу в Пермский медицинский институт.

Годы обучения Евгения Анатольевича Вагнера в Одесском медицинском институте были важным этапом в его жизни. Здесь он встретил своих первых учителей в медицине. Это были прекрасные специалисты своего дела, ученые с именами, неординарные, колоритные личности. Они были его учителя не только в профессии, но и в жизни. Конечно, они не могли не привлечь к себе внимание юного студента и не повлиять на его последующий путь в медицине. Именно здесь, в Одессе, он увлекся хирургией и начал осваивать её под руководством С.А. Баккала и П.Г. Часовникова. В заключение процитируем Евгения Антоновича Вагнера (1994): «Самое главное – это не кивать на время, на обстоятельства, а строить себя, преобразовывать свой дух по законам нравственности».

Литература:

1. Герман А. Спецпоселение / А. Герман, Л. Шумилова // Немцы России: энциклопедия: т. 3. – М., 2006. – С. 461-462.
2. Личное дело студента Е.А. Вагнера // Архив Одесского национального медицинского университета. – Д. 477. – ЛЛ. 1-20об.
3. Понятровка // Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь / Сост.: В.Ф. Дизендорф. – М.: «ЭРН», 2006. – С. 320.
4. Евгений Антонович Вагнер. (К 70-летию со дня рождения) // Хирургия. – 1989. - № 3. – С. 146-147.
5. Памяти Евгения Антоновича Вагнера // Грудная и сердечно-сосудистая хирургия. – 1998. - № 5. – С. 75-76.
6. Профессор Е.А. Вагнер. (К 80-летию со дня рождения) // Хирургия. – 1998. - № 10. – С. 68.
7. Михайловка // Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь / Сост.: В.Ф. Дизендорф. – М.: «ЭРН», 2006. – С. 309.
8. Васильев К.К. Участник Великой Отечественной войны профессор С.А. Баккал (1888-1957) /К.К. Васильев, О.И. Нечаев // Исторический опыт медицины в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – М., 2017. - С. 32-36.
9. Черешнев В.А. Научная школа академика Е.А. Вагнера /В.А. Черешнев, Л.Ф. Палатова, О.И. Нечаев. – Пермь, 2017. – 160 с.

## СТУДЕНТСЬКА ТРИБУНА

*Оксана Опанасюк,  
студентка IV курсу факультету історії та філософії  
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*

### ПОЧАТОК ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ОДЕССКИЕ НОВОСТИ» 1914 р.

Відомо, що преса є цінним історичним джерелом, яке подекуди відбиває такі аспекти минулого, що не фіксувалися в офіційних документах: суб'єктивні погляди сучасників на події, емоції, настрої населення та ін. Преса традиційно слугувала важливим засобом пропаганди, особливо у воєнні роки. Роки I світової війни не були виключенням. В цій публікації ми розглянемо, як висвітлювала події, пов'язані з початком цієї війни, одна з провідних тодішніх газет нашого міста – «Одесские новости».

Вже переддень війни характеризувався появою в газеті нових, незвичних для мирного часу, рубрик. Можна прослідкувати розвиток подій на початку конфлікту за основними з них: «Сараевская драма» [1]. Великий проміжок часу під цим заголовком в газеті друкувалися: перші інформації про події, фото, новини, нові факти про вбивство спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда студентом Гаврилом Принципом. Згодом з'являється рубрика «Конфликт Австрии и Сербии» [2], в якій регулярно подавалися статті: «Накануне войны», «Ужасные перспективы». В них наголошувалося, що Російська імперія вкрай занепокоєна подіями, що відбувалися у стосунках Сербії та Австро-Угорської імперії. 29 липня 1914 р. вперше з'являються новини із заголовком «Австро-сербская война» [3]. Саме в цій статті повідомлялося про те, що Австро-Угорщина оголосила Сербії війну. Водночас повідомлялося, що населення Одеси, дізнавшись про вказані події, організовувало патріотичні маніфестації. Майже в кожному випуску газети можна зустріти заголовок

«Манифестация в Одессе» [4]. Як повідомлялося, під час цих заходів, частина городян висловлювала підтримку Сербії та Греції, виходила на вулиці з портретами Миколи II, королів Сербії та Греції, вигукуючи гасла: «Долой Австрию!», «Да здравствует Сербия!» і т. п. [3]. Так в ході однієї з маніфестацій «патріоти» вешталися головними вулицям міста, а згодом зупинилися біля палацу командуючого армією. Там було виголошено промови з приводу бажаності «справедливої» війни, хтось з натовпу висловив похвалу командувачеві. Останній виказав впевненість в тому, що Російська імперія переможе у цій війні [5].

Внаслідок подальшого розвитку подій в газеті з'являється ще одна постійна рубрика «Одесса и война». Саме в ній вміщені повідомлення про початок мобілізації, військове положення, призив запасних (з цього приводу в газеті вміщено патріотичний анекдот) [6] (Див. Додаток 1). Повідомлялося, що до мобілізації активно долучаються студенти Новоросійського університету, які закінчили військову службу. На хвилі імперського «патріотизму» на військову службу йшли і представники вищих прошарків населення, в одному з випусків повідомлялося про те, що на військову службу зголосився голова одеської земської управи [7]. До військової влади зверталися групи підлітків, які мали бажання вирушити на фронт. Їм обов'язково при цьому було потрібно принести в письмовій формі документ від батьків про згоду відпустити своїх дітей на військову службу. Деяким добровольцям було відмовлено, через «відсутність вільних місць» [8]. Загалом газета відзначала високу активність мобілізації.

Одразу ж після початку мобілізації стали відчутні її негативні наслідки. В статті «Сокращение фабрично-заводского производства в Одессе» [9] головною причиною скорочення виробництва називалася відсутність спеціалістів-робітників, які пішли до лав діючої армії, а замінити їх іншими робочими було надзвичайно важко. На багатьох заводах виробництво, з цієї причини, зменшилося більше ніж на половину. Деякі заводи зменшували виробництво через відсутність матеріалів. Навіть за наявності половини потрібної робочої сили, заводи могли працювати, але через неможли-

вість завозу матеріалів доводилося значно скорочувати виробничу здатність. Поступово збільшувалася кількість статей, присвячених наслідкам, до яких може призвести війна. Через те, що Одеса була портовим містом і основа її економіки залежала від зовнішніх торговельних зв'язків, населення було занепокоєне тим, як війна вплине на фінансовий добробут держави загалом і одеситів зокрема.

Ще одним наслідком мобілізації стало погіршення умов існування родин мобілізованих до армії. Збори коштів для безпритульних дітей запасних, для родин воїнів, які перебували на фронті, мали різні форми. Кожен бажаючий допомогти міг принести свої кошти в контору газети «Одесские новости» щодня з 9 години ранку до 6 години вечора. Згодом в газеті друкувались імена цих добродіїв та суми, які вони пожертвували. Окрім благодійної здачі коштів, влаштовувались різні концерти, продаж значків та квітів... Гроші, які були отримані під час цих заходів, йшли на користь сімей запасних [10] (Див. Додаток 2). За повідомленням газети, через декілька тижнів після початку мобілізації одеський градоначальник І.В. Сосновський поділився з населенням отриманою телеграмою від імператора Миколи II з наступним змістом: «От души благодарю жителей Одессы, верю в их готовность честно служить Мне и Родине» [11].

Від 3 серпня 1914 р. в «Одесских новостях» з'являється ще одна постійна рубрика - «Европейская война» [8]. Саме в ній подавалися новини про події в світі, що стосувалися військових дій та дипломатичних домовленостей між країнами-учасниками війни. Постійні теми статей, що входили до рубрики: «Военный действия», «На восточном фронте», «Телеграммы «Одесских новостей»». Окрему рубрику «Молебствия» складали новини про проведення молебнів за перемогу Російської імперії у війні. Повідомлялося, що в одеському кафедральному соборі Єпископ одеський та херсонський Назарій провів молебен з приводу царського маніфесту про оголошення війни. Періодичними були молебні в грецькій Свято-Троїцькій церкві, які проводились задля послання перемоги російській зброї [8]. В кафедральному соборі проводились молебні за проголошення багатоліття

імператору, за перемогу слов'янства і союзних держав, туди запрошували проживаючих в Одесі чехів, українців-галичан та інших членів слов'янських колоній. Під час молебнів священнослужителі закликали населення відкинути байдужість і організовувати комітети допомоги сім'ям запасних та солдат [9, 10].

Слід констатувати, що з початком війни публікації на шпальтах «Одесских новостей» значно змінилися. Ліберальна газета стала рупором імперської шовіністичної пропаганди. Наскільки можна судити з газетних публікацій, патріотичною ейфорією в перші місяці війни була охоплена значна частина населення міста.

#### Література:

1. Одесские новости: газета литературная, коммерческая и промышленная. Одесса: Тип. Г. Капица и Н. Георги (далі ОН). – 17/06/1914. – №9384. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/273>.
2. ОН. 13/07/1914. – №9409. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2785>.
3. ОН. 16/07/1914. – №9412. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2791>.
4. ОН. – 17/07/1914. – №9413. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2794>.
5. ОН. 22/07/1914. – №9418. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2781>.
6. ОН. – 18/07/1914. – №9414. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2795>.
7. ОН. 19/07/1914. – №9415. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2796>.
8. ОН. 21/07/1914. – №9417. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2780>.
9. ОН. – 23/07/1914. – №9419, прил. к № 9419. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2782>.
10. ОН. – 27/07/1914. – №9423. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2787>.
11. ОН. 25/07/1914. – №9421. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2783>.

Додатки:

**Додаток 1. Матеріали газети «Одесские новости» від 18 (31) липня 1914 р. під загальною назвою «Одесса и война. По городу».**

«По Дерибасовской, спешно и нервно, идет офицер.

В руках свертки, в глазах выражение приподнятого настроения.

Навстречу ему идет рабочий, в рабочим костюме. Поравнялись.

Миг, и нет рабочего, есть солдат.

Рабочий останавливается, делает «во фронт» и отдает честь офицеру, как был в своем штатском одеянии.

Эта картина очень интересна.

Это отзвук объявленной вчера мобилизации.

Рабочий еще вчера был штатским, но сегодня он уже считает себя солдатом.

Он уже становится во фронт перед офицером.

Публика останавливается, смотрит. Офицер растроганно отвечает завтрашнему солдату».

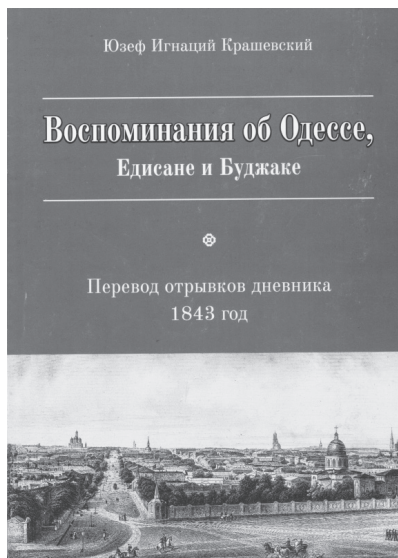
**Додаток 2. Матеріали газети «Одесские новости» від 30 липня (12 серпня) 1914 р. Замітка: «Покупайте национальные бантики в пользу детей запасных».**

«Сегодня – день сборов – в пользу детей запасных!

Хочется верить, что в местном населении не найдется сердца, которое не горело бы пожертвовать в выпавшую на долю Отечества тяжкую годину принести посильную помощь семьям тех, кто благородно и самоотверженно несет свою жизнь на алтарь войны во имя славы, благоденствия и достоинства Родины своей».

## КНИЖКОВА ПОЛІЦЯ КРАЄЗНАВЦЯ

*Тарас Гончарук, доктор історичних наук, професор  
Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*



### ПОГЛЯД ПОЛЬСЬКОГО ЛІТЕРАТОРА НА ОДЕСУ 1843 РОКУ

(Рецензія на книгу: Крашевський Юзеф Ігнацій. Воспоминания об Одессе, Едисане и Буджак: Дневник поездки в 1843 году с 22 июня по 11 сентября Ю.И. Крашевского, действительного члена Одесского общества истории и древностей: перевод отрывков дневника по изданию 1845 г., описывающих пребывание в Одессе с 6 июля по 29 августа 1843 г. / пер. с польск.

**С.В. Михайловой. Одесса: Астропринт, 2019. – 256 с.).**

Одеські краєзнавці вже досить давно говорили про необхідність перекладу з польської виданого ще 1845 р. в Вільно у трьох томах щоденника польського письменника та громадського діяча Юзефа Ігнація Крашевського (1812 – 1887) під назвою «Спогади про Одесу, Єдисан та Буджак», а саме тієї частини твору, що була присвячена Одесі. Хоча в Одесі автор вказаного щоденника у 1843 р. перебував менше двох місяців, він присвятив нашому місту сотні сторінок свого щоденника. Це не дивно, адже Ю.І. Крашевський по праву вважається найплодовитішим автором в історії польської літератури (він написав понад 600 томів літературних, публіцистичних і наукових праць). І ось нарешті бажання одеських краєзнавців здійснилося. Цього року одеське видавництво «Астропринт»

опублікувало частину щоденника Ю.І. Крашевського про перебування його в Одесі у перекладі з польської Стелли Михайлової. За цей переклад вона отримала диплом лауреата виставки-форуму «Українська книга на Одещині» 9 червня 2019 р. в номінації «Майстерність перекладу».

Ю.І. Крашевський не лише детально щоденно описував свою подорож та перебування в Одесі. Щоденник включає в себе уривки з історичних документів, переказ десятків історичних, статистичних, публіцистичних творів про край й Одесу зокрема. Обізнаність Ю.І. Крашевського з історією півдня України вражає. Наприклад, під'їжджаючи до Одеси, він записав: «Приветствую тебя бывшая вотчина Язловецких» (тут і далі цитуємо за перекладом С. Михайлової). Отже, Ю.І. Крашевський знав, що від 1442 р. Качибей (Одеса) і навколишні землі були передані Т. Бучацькому та його нащадкам – Язловецьким у володіння. Цього і сьогодні більшість одеситів не знає. В опублікований переклад уривку щоденника входить і опис місцевостей та населених пунктів дорогою на Одесу: Ширяєвого, Баранового, Северинівки, Малого Потоцького. Ю.І. Крашевський їхав давньою чумацькою дорогою, яка принаймні від XVIII ст. мала назву «Шпаків шлях» і прямувала з Поділля на Балту, а звідти – через Ананьїв на Одесу. Цією ж дорогою йшли до Одеси чумацькі вози з зерном («Постоянно встречаем чумаков и скелеты чумацкого скота...» – записав він, під'їжджаючи до Одеси в районі Ільїнки).

Перебуваючи в Одесі, літератор звернув увагу на десятки різноманітних міських об'єктів. Оскільки метою свого приїзду до нашого міста Ю.І. Крашевський називав бажання покатися в морі («Я принял решение посетить Одессу... ради морских купаний, о результатах действий которых мне рассказывали чудеса» – зазначав він), то, звичайно, у щоденнику вказувалися можливі місця купання в Одесі. Зокрема, згадувалося, що «Первое место занимают купальни в порту, содержащиеся греком и очень приличные. Находятся они... вблизи гигантской лестницы». Тут явно малися на увазі морські купальні, влаштовані у 1826 р. іноземцем греком Ф. Корфогло на замовлення влади внизу Приморського

бульвару біля майбутніх Гігантських (Бульварних) сходів (контракт на їх експлуатацію цим греком місто неодноразово продовжувало). Ю.І. Крашевський детально описав умови перебування в купальні, а також вказав особливості інших місць для купання в Одесі та передмістях з відзначенням їхніх переваг та недоліків.

Ю.І. Крашевський неодноразово вміщував свої позитивні враження від Гігантських сходів, Приморського бульвару, центральних вулиць (найголовнішою серед них тоді вважалася Рішельєвська). Проте описав він і передмістя Одеси. Зокрема, Пересип, який він відвідав, в'їжджаючи в місто через Херсонську заставу порто-франко, та Молдаванку, через яку він від'їжджав з Одеси через Тираспольську заставу. Щоденник містить описи дач Великого Фонтану, Куяльника, Дальника та ін. околиць міста.

Описуючи об'єкти в місті, Ю.І. Крашевський наводив десятки цінних деталей, які важко буде розшукати в інших джерелах. Наприклад, говорячи про ряди магазинів біля театру, що вже тоді називали «Пале-роялем» (хоча під час організації їхнього будівництва у 1841 р. вони мали назву «Красні крамниці», тобто крамниці з «красним» – мануфактурним – товаром), він писав: «Это построенный сразу за театром квадрат в виде четырехугольника, состоящий из разнообразных магазинов. Он имеет вид изысканного базара, проходы здесь выстилают асфальтовые дорожки, освещают лампы...». Слід вказати, що згаданий асфальт – це природний кримський асфальт з району Керчі – коштовний матеріал, яким за часів М. Воронцова були вкриті деякі ділянки одеських вулиць. Цінним є те, що Ю.І. Крашевський описав не лише зовнішній вигляд, але й внутрішні інтер'єри багатьох одеських будівель: від палаців до винних погрібців. Зокрема: Воронцовського палацу (з детальним описом картин та ін. цінностей, що там зберігалися), палацу архієпископа (колишній палац О. Потоцького), костелу, палацу Нарішкіних (літератор пояснив, чому цей зовні ніби звичайний будинок завдяки своїм інтер'єрам вважався чи не найкрасивішим в місті), казино, біржі та ін. Особливу увагу автор приділив експонатам музеїв міста: археологіч-

ного, музею Одеського товариства історії та старожитностей в приміщенні публічної бібліотеки (він писав про необхідність об'єднання цих двох музеїв, що невдовзі відбулося) та «музея природных богатств» («минералогический и дендрологический кабинеты»), що був тоді розташований у біржі.

Звичайно, можна знайти в тексті щоденника деякі неточності та невідповідності іншим історичним джерелам. Так, описуючи будівлю біржі на Приморському бульварі, Ю.І. Крашевський писав: «Ступеньки, ведущие ко входу, украшены скульптурами из белого мрамора. С одной стороны – это лев, с другой – волчица, держащие щиты с мальтийскими крестами. Обе статуи хорошей работы. Приобретены они для биржи по оказии, из наследства сына гетмана Разумовского». Однак, згідно з документами, біля будинку біржі були встановлені скульптури лева та ведмедя (пізніше там встановили скульптури Меркурія та Церери), а «одеський граф» П. Розумовський був не сином, а онуком останнього українського гетьмана.

Ю.І. Крашевський згадував і свої зустрічі з багатьма відомими городянами. Найбільше уваги він приділив історика та статистику А. Скальковському, з яким вони познайомилися в Одесі і який став супроводжувачем літератора в його подорожі краєм. Чимало уваги у щоденнику було приділено історичним дослідженням А. Скальковського та інших одеситів.

Ю.І. Крашевський не міг не звернути уваги на строкатий склад населення Одеси: «Можно здесь увидеть представителей разных народов, начиная от неопрятного турка до итальянца с длинными черными усами, от грека в пунцовой феске и караима, прохаживающегося по одесским улицам в татарском одеянии, до европейца, которому скроили одежду от Хумана из Парижа». Характеризуючи національні групи населення Одеси, Ю.І. Крашевський найбільше уваги приділив євреям, торкнувшись питання єврейської освіти та охорони здоров'я в місті. Польський літератор констатував значний вплив європейської культури, зокрема, моди, на усі національності Одеси. Вплив цей, що знищував давні національні традиції, Ю.І. Крашевський не вважав пози-

тивним. Як і інші його сучасники, відзначив автор щоденника широке поширення в Одесі італійської та французької мов: «Случалось мне даже с портным, с сапожником и столяром (хотя они не были французами) разговаривать по-французски».

Не міг оминати Ю.І. Крашевський і характеристики одеської зовнішньої торгівлі, притому в її описах помітна обізнаність автора щоденника зі статистичною та історичною літературою. Завдяки цьому автор подає відомості про історію розвитку одеської торгівлі та її стан у різні пори року. Найжвавішими місяцями для одеського товарообміну польський літератор називав березень та вересень: «Вторым важным периодом является сентябрь, после сбора урожая пшеницы, когда толпы чумаков стягиваются в Одессу, лежат обозами вокруг хлебных складов. И ни о чем другом не слышишь и не видишь кроме пшеницы и чумаков».

Якщо робити авторці перекладу певні зауваження (без цього рецензія, як зазвичай, бути не може), це, вочевидь, побажання у можливому майбутньому перевиданні перекладу вмістити необхідні примітки з поясненнями щодо згаданих у тексті осіб, населених пунктів та ін. Адже Ю.І. Крашевський в деяких місцях називав їх незвично для сучасного читача (село Шараєво замість Ширяєво та ін.). Окремо хочеться відзначити ілюстративний матеріал книги. Він хоча і чорно-білий, але досить якісний й представлений унікальними одеськими малюнками самого Ю.І. Крашевського (вони взяті зі зібрання музею Ю.І. Крашевського в м. Романові й були опубліковані вперше) та ілюстраціями, підібраними дизайнером книги Євгеном Сокольським. Одеські читачі краєзнавчої літератури нерідко ремствують, що ілюстрації в книжках не відповідають часу подій, що висвітлюються, а іноді й невірні підписані. Рецензоване видання позбавлене таких недоліків. Малюнки (переважно – гравюри) не лише відповідають часу написання щоденників, але й розташовані так, щоб відповідати описаним в тексті подіям. Наприклад, коли мова в щоденнику йде про певні споруди або частини міста (згаданий «Пале-рояль», церкви, біржа, театр, бульвар та ін.), на сусідніх сторінках розташо-

вані зображення цих споруд та районів, що відповідають їхньому вигляду на 1840-ві рр.; коли йдеться про одеських діячів чи авторів творів про Одесу (О. Ланжерона, О. Стурдзу, Ш. Сікара та ін.) – поруч вміщені їхні портрети; коли розповідається про дослідження одеськими істориками Запорозької Січі – подані зображення обкладинок відповідних тогочасних видань; коли йдеться про копію запорозької Покровської ікони з музею Одеського товариства історії та старожитностей – вміщено репродукцію цієї копії й портрети членів-засновників товариства; коли розповідається про пароплав «Одеса» – подано його зображення і т. п. Помітно, що ілюстратор книги здійснив кропітку дослідницьку роботу.

Загалом, переклад щоденника Ю.І. Крашевського, здійснений С. Михайловою, можна рекомендувати усім, хто цікавиться історією Одеси та краю. Особливо цікавим був би він, на нашу думку, одеським екскурсоводам, бо надає унікальні відомості про деякі історичні пам'ятки нашого міста. Хотілось би, щоб невдовзі одесити отримали можливість користуватися перекладами й інших відомих іншомовних джерел з історії нашого міста «золотої доби» його історії (зокрема, «Записок» О. Ланжерона та ін.).



### Тарас Гончарук КАРТИНИ, МАЛЮНКИ ТА ГРАВЮРИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

**Рецензія на книгу: Філас В.М. Візуальне освоєння Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII – середини XIX ст.: джерелознавчий аналіз. Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2018. – 460 с.**

Картини, гравюри, старі світлини, листівки та інші зо-

бразувальні джерела традиційно викликають великий інтерес краєзнавців та шанувальників минулого. Фахові історики, зі свого боку, тривалий час недооцінювали цей тип джерел, приділяючи йому набагато менше уваги, ніж джерелам документальним, наративним та ін. Так було донедавна, але в останні роки опубліковано чимало наукових праць, присвячених зображувальним матеріалам (наприклад, ґрунтовна монографія з сотнями ілюстрацій А. Красножона «Крепость Белгород (Акерман) в исторических изображениях...», 2016 р.). Важливою віхою, в цьому плані, щодо нашого південноукраїнського краю стала монографія запорозького дослідника Віктора Філаса «Візуальне освоєння Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII – середини XIX ст.: джерелознавчий аналіз», що вийшла друком минулого року. Ця монографія (присвячена періоду до поширення в нашому краї фотографії) стала результатом тривалої праці дослідника, яка втілилася не лише у низку наукових публікацій, але й в успішно захищену 30 травня цього року в Запоріжжі докторську дисертацію «Живопис та графіка як джерело з історії Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX ст.».

Це фундаментальне дослідження, виконане зі застосуванням не лише джерелознавчих, але й мистецтвознавчих методів, потребує оцінки фахівців у відповідних галузях. Тому лише зауважимо, що чимало розглянутих у монографії візуальних матеріалів стосуються Одеси та Одещини. Це види Одеси, Акерману, батальний живопис, присвячений штурму Ізмаїлу 1790 р., та ін. Чимало опублікованих у книзі В. Філаса малюнків, картин та гравюр хоч і не стосувалися земель теперішньої Одещини, але у вказаний період вийшли друком саме в Одесі.

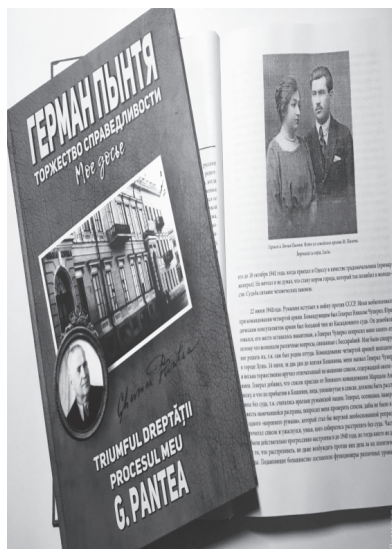
Перший розділ монографії В. Філаса присвячений історіографії дослідження з ґрунтовним аналізом як історичних, так і мистецтвознавчих праць його попередників. У другому розділі – «Північне Причорномор'я у художньо-графічних практиках останньої чверті XVIII – середини XIX ст.» - розкриваються обставини, за яких створювалися візуальні образи Українського півдня. Одеса та інші населені

пункти сучасної Одещини тут згадуються неодноразово. Наприклад, у параграфі 2.2 («Науково-польові дослідження: особливості візуальний проекцій регіону»), розглядаючи наймасштабнішу наукову експедицію організовану заводчиком А. Демідовим, та участь в ній французького художника Деніс-Огюст-Марі Раффе (1804 – 1860 рр.), В. Філас пише: «Отримавши запрошення від поважного роботодавця, О. Раффе разом з А. Демідовим та О. де Сенсом 14 червня 1837 р. вирушив із Парижа маршрутом Страсбург – Мюнхен – Відень – Кишинів, не пізніше 24 липня приїхав до «Чорноморської Марселії», як називав Одесу А. Демідов». У третьому розділі «Твори живопису та графіки: зібрання, тиражування каталогізація» В. Філас вказує на місце збереження (тут є параграфи: «Музейні фонди», «Архівні зібрання», «Аукціони та приватні колекції») та історію тиражування візуальних образів краю. Четвертий розділ – «Теоретико-джерелознавче дослідження творів живопису та графіки», присвячений аналізу візуальних творів, як історичного джерела, а також їхній класифікації та атрибуції.

Досить цікавим не лише для науковців, але й для краєзнавців може бути покажчик джерел до монографії. Адже він є списком сотень візуальних матеріалів з історії краю, розташованих за їхнім авторством. Зокрема, тут можна побачити найповніший, на сьогодні, перелік робіт відомого шанувальникам історії Одеси та Одещини живописця Карло Боссолі (1815 – 1884 рр.). Згідно із списком, зображення Одеси та її мешканців також присутні у десятках інших живописних та графічних творах: І. Айвазовського, Л. Бокачінні, М. Воробйова, Л. Врангеля, А.Л. Гарнерея, Ж. Гаюї, К. Гомер де Геля, П. Гординського, Грабовського, В. Жуковського, В. Калініна, Л. Кассаса, К.-Е. Клауса, Л. Маціоні, І. Подчаського, О. Раффе, П. Свіньїна, А. Фацарді, А. Хинца та невідомих авторів (їх, до речі, завдяки авторській атрибуції В. Філаса, у списку порівняно небагато).

Виявлені та проаналізовані В. Філасом візуальні джерела з історії Південної України безперечно можуть стати ілюстративним матеріалом для десятків історико-краєзнавчих досліджень. Єдине, що хочеться побажати автору моногра-

фії, це щоб його дослідження втілилися у низку альбомів з високоякісними історичними ілюстраціями, на кшталт вже згаданого альбому-монографії одесита А. Красножона.



**Віктор Савченко**  
**РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ «ГЕРМАН**  
**ПЫНТА - ТОРЖЕСТВО**  
**СПРАВЕДЛИВОСТИ. МОЕ ДОСЬЕ»**  
**/ РЕД.-СОСТАВИТЕЛЬ П.Е.**  
**КОЗЛЕНКО. ОДЕССА: ФЕНИКС,**  
**2019. 264 с.**

Два с половиной года румынской оккупации оказались для Одессы временем испытаний на прочность, временем кардинальных изменений и кровавых драм. На протяжении шестидесяти лет об этой эпохе пытались не говорить, а

если и говорили, то ссылались на «фашистских захватчиков», на мифических «германских фашистов», штурмующих Одессу, установивших в ней террористический режим. Последние лет десять отношение украинских публицистов и историков заметно меняется, в сегодняшних оценках тех лет присутствует и неоправданная апологетика оккупационного режима (следствие использования исключительно румынского пропагандистского материала 1941-1944 гг.), и взвешанный научный подход, анализ всех «за» и «против».

Новая книга об Одессе военных лет, несомненно, событие: в научный оборот впервые введен уникальный материал - воспоминания бывшего примара - «мэра» Одессы (18 октября 1941 г. - 20 марта 1944 г.) Германа Пынты «Торжество справедливости. Мое досье». Книгу создал (перевел на русский язык, дополнил воспоминания уникальными фотографиями и архивными документами, касающимися деятельности Г. Пынты в Одессе) директор Одесского музея

голокоства, историк и юрист Павел Козленко. Воспоминания также дополнены документами военной прокуратуры, стенограммами и решениями Военного трибунала относительно «Дела Г. Пынты».

Судьба Г. Пынты была неразрывно связана с юго-западным регионом Восточной Европы. Родившись в Бессарабской губернии, Герман Пынтя, учился в Кишиневском педагогическом училище, в Киевском юнкерском училище, служил офицером в российской армии, был награжден двумя Георгиевскими крестами. С 1917 г. он принял активное участие в создании Молдавской Демократической Республики, а после присоединения Молдовы к Румынии был успешным примаром - мэром Кишинева, прекрасным администратором и хозяйственником. Имея огромный опыт управления крупным румынским городом, Г. Пынтя пытался поднять Одессу из руин, наладить городское хозяйство, жизнеобеспечение горожан (мало кто знает, что в эти годы одесская мэрия организовывала бесплатные обеды для детей-сирот Одессы, инвалидов и больных, стариков, вдов).

В рекордно быстрые сроки, до середины 1942 г., была восстановлена экономика города, отстроены многие промышленные объекты. Заработали учебные заведения (университет), театры, кинотеатры, музеи... Одесса избежала голода, магазины и лотки базаров изобиловали продуктами, торговля пережила настоящий расцвет. Среди владельцев магазинов и лавок попадались и члены ВКП(б), которые согласились подписать отказ от своих убеждений и партии (необходимо заметить, что коммунистов и комсомольцев румынские власти огульно не репрессировали, как об этом писали советские «историки»).

В своих воспоминаниях Г. Пынтя пишет, что после взрыва румынской комендатуры на ул. Маразлиевской, в октябре 1941 г., когда от взрыва, устроенного советскими военными, погибло 150 румынских генералов и офицеров, он ужаснулся невиданному террору, который проводило румынское военное командование как «акт возмездия» за взрыв. Тогда на улицах города было повешено около 500 заложников - простых горожан, которых схватили прямо на улицах Одессы.

После войны в Румынии Г. Пынтю обвиняли в пособничестве актам геноцида (за военные преступления он просидел до 1955 г., вышел на свободу по амнистии, в начале 60-х он отсидел еще год как «бессарабский буржуазный реакционер»), однако Г. Пынтя не запятнал себя участием в Холокосте, у него не было никакой военной и полицейской власти, а в его компетенции городское хозяйство. В своих мемуарах Г. Пынтя предстает как справедливый администратор, борец с коррупцией, защитник одесских евреев. Так, узнав об отправке евреев в Дальник, на верную смерть, он потребовал у представителя румынской военной власти отменить приказ. Он на машине догнал колонну евреев и объявил им об отмене приказа, после чего часть евреев вернулась в Одессу и спаслась. Не найдено ни одного документа за подписью Г. Пынти о репрессиях против мирных граждан. И в то же время существуют два письма Г. Пынти к диктатору Румынии маршалу И. Антонеску, в которых примар Одессы, протестовал против репрессий румынских силовых структур по отношению к мирному населению, выступал против уничтожения одесских евреев. Он считал, что подобные действия это варварство, которое оставит навсегда грязное пятно на репутации королевства. В то же время нельзя закрывать глаза на тот факт, что Г. Пынтя в Одессе в 1941-1944 гг. возглавил хозяйственную и административную власть оккупационного режима, который использовал террор и геноцид в виде инструментов покорения захваченных территорий. Исходя из этих, порой противоречивых фактов, необходимо оценивать эту знаковую для истории нашего города личность... а новая книга дает нам возможность еще раз задуматься о противоречивых событиях нашей истории.

Наукове видання

# ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

Історико-краєзнавчий науковий альманах

Випуск 27

Українською та російською мовами

Коректор І. Станкова  
Обкладинка М. Балобанов  
Верстка М. Балобанов

Підписано до друку. Формат 60x84 1/16  
Гарнітура BookAntiqua. Друк офсетний.  
Фіз. друк. арк. 19,12. Ум. друк. арк. 18,16.  
Наклад 300 прим. Зам. №

Видавничо-поліграфічне підприємство  
«Друкарський дім»  
Свідоцтво ДК №1732 від 29.03.2004.  
Одеса, Приморський бульвар, 14. Тел.: 32-82-04  
E-mail: p\_dom@tvweek.odessa.ua